

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र द्वितीयकाण्डस्थपथमपपाठकारभ्य पञ्चमपपाठकमतेका-

दद्यानुवाकान्तश्रुतयो मागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तत्र

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापुराव काले जे. पी.

इत्येतेः

पुण्याकथयन्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

325722 इत्याभिधेयमहाभानप्रतिष्ठापिते 1875

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

पकाशिवम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४५ ।

द्वितीयमङ्ककनावृत्तिः ।

(अस्मि सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वापचीकृताः) ।

मूल्यं रुपकत्रयम् (रु० ३) ।

CENTRAL ARCHIVES AND LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1874~~ ... 1896

Date 25.8.54

Call No. SA 2V22 / ~~1896~~ ... Tai / Aq a

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपपाठके पथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहधरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलपकृतिबोधकम् ।

विकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्राह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादयुता मन्त्रा यजुः पश्चिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके पदपदार्थो यौ वेदे तावेव गौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थालोकावद्भवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थान्तरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्यद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

सममिव्याहृते(त)धर्मे(र्म)शक्तिको बोधको विधिः ।

अपधीतादिवलोके सपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिशब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्रगारुषांते याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधीयतः ।

ऊर्जाऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. ध. च. 'तीर्थं मं' । २ च. 'दकाः । सां' । ३ ख. च. 'स्थातो यां' । ४ क.

च. छ. च. इत्यदः । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न तत्र हेतुर्गीः ।

सर्वसाधारणा स्वर्धाः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्युदाहृत्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽस्त्रित्ते ।

अनामासेन वेदेऽस्मिन्नर्थं बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे पतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टस-
र्वाङ्गनेपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमानोपदेशो यत्र क्रियतेऽवाशिष्टं
तु प्रकृतेरतिदिश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिको वेदशब्द एव सर्वां प्रक्रि-
याभुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिदिष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिदेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणियम् । अथवा वह्निसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपन्यासः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिद्रव्येण
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिद्रव्येण पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दर्शपूर्णमासारुयं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाभ्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलतारूपद्रव्येण निष्पाद्यमग्निहोमारुयं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विधजिदाद्येकाहः (ह) परम्परया सहस्रसंवत्सरसत्रपर्यन्तः कर्मसंघः ।
षष्ठ्यप्यग्नीषोमीयपशुरुकेभ्य इष्ट्यग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । आस्मिन्पशाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सवनीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतिरवमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वाद्वान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसत्रगतधर्माणामन्यत्रातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतिरवस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरुपसज्जोम इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वात्पूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गत्वे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजेषयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासत्रास-
णमाह्वारं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव सभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमाविरुद्धम् । तास्वापि विकृतिषु यद्यप्युक्तरित्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
र्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु च ह्रस्वकव्यसद्भावात्सूचिकटाहन्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्त्रव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गसमूहवेदेककर्तृकत्वाभावाच्चास्ति क्रमनियमः । अतोऽनुवाकार्थानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नात्रा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाग्यकारोपोद्घातः) ।

(अथ ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो वायुर्वै
क्षोपिष्ठा देवता वायुमव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्येवाति
क्षिप्रा देवतेत्याहुः सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव
सन्तं वायवे नियुत्वत आ लभेत नियुद्धा अस्य
भूतिर्धृत एव भूतिमुपैत्यप्रदाहाय भवत्येव
(१) वायवे नियुत्वत आ लभेत आम्रकामो
वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नैनीयते वायु-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

मेव नियुत्वन्त* स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति प्रा-
 स्थेव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न विन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्त* स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति विन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामयती प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप कामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्त* स्वेन भाग-
 धेयेनोप (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेति स आत्मनो वपामुदंक्स्वदत्ता-
 मग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्त* स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून्प्र जनयति यच्छमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्तुपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्ववाः षदश्या
इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानामेतावन्तो
वै आम्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे
सोमापौष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्जे
पुष्टिं तृतीयः सोमापूपणाविव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोमं
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपशवं
ऊर्जेवास्मा ऊर्जे पशून्व रुन्धे (६) ॥

(अर्पदाहाय भवेत्येव प्रजाया आमर्यति वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन
भागधेयेनोप प्रजाकामस्तान्यूपस्त्रयोदश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैश्वर्याविकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । तत्र च श्वेतवर्षाः ।
तमालभेत संस्पृशेत् । बर्हिःषुक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यत्त्वं
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि इव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सन्तु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिप्रगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुश्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं प्राप्नोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पशावत्यन्तप्रियत्वाभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते-

अतिक्रिपेति । अत्रामिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषामिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोम्ना देवतैर्नं यजमानं प्रदहः प्रदग्धुमीश्वरा समर्थेति चाभिप्राये प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्यमानोऽग्निर्गृहान्दहल्लोकैः दृश्यते । अतोऽग्निद्वारा वायोर्दाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नियुद्धिशेषेणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुतो वायोरश्वास्तेऽस्य सन्तीति नियुत्वान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके षीवोऽन्नाः रथिवृथ इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्रजातिभिर्वायोरगमनमान्नायते-“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरः सहासिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायो अस्मिन्हाविपि मादयस्व” इति येयं नियुत्संज्ञकाऽश्रजातिः सैवास्य वायोर्धृतिर्धारयित्री । नहि बाहनेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति । तेन निधुदेवास्य धृतिर्धारणमतो नियुत्वतो वायोर्हविष्प्रदानेन यजमानोऽपि धृत एवाविनष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तन्नैश्वर्यमप्रदाहाय भवत्येव । नियुत्वतो वायोर्ऋग्वेदेण धैर्ययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयान्पुरुषाञ्जियन्तुं स्वकीयद्रव्यमविनाशेन पालयितुं च समर्थत्वाम्नःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं फलान्तराय विधत्ते-

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीवदां नासिकाच्छिद्रे रज्जुबन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा वायुस्तत्र तत्र भ्रूशं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानार्थिनाः करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्वामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति-

नियुत्सत इति । नियुत्वद्गुणयुक्ताय पशुर्भवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः प्रजा अस्मिन् यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदाचिद्रव्यपरक्ता भवन्ति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

बायव इति । प्रकर्षेणानिति मुखबिलाद्वाहिश्वेष्टत इति प्राणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्यान्तरनिति चेष्टत इत्यपानः । नियुच्छ-
ब्दो नितरां घौति मिश्री भवतीति व्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रणार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्धुवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभाभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिके रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्देतः सिच्य-
ते यदा ऋते प्राणाद्देतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुर्भागधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

बायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति
यं पुरुषं चिरमामयो बाधत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तमुद्यतौ । अस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिदं सृष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदन्निखददुत्विद्यो-
ज्जतवान् । तां च वषामशौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धया वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चाजं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाम-
र्थ्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववषामुत्विद्यार्णं तत उत्पाद्य तं च
स्वार्थमालभ्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यत्राऽऽञ्जातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न खल्विन्द्रजालविषये
विस्मेतुं च भवानर्षिच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचिन्त्यमहिम्नि सर्ववेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
ऋ नीर्यं ऋ वा पुरुषः ऋ नीजं ऋ वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमन्यः
कथं युक्तिभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

सैतत्प्रकृतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
नानाविधभोगैस्तृप्तस्य राजदिः किं द्युतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम् ।
कीद्वेति चेत् । तद्वाप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सृष्टिरित्यन्ये कीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ कीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्याससूत्रमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमतिप्रसङ्गेन । विधत्ते—

व इति । पशुं पशंसति—

अच्छमधुण इति । पुंस्यशावले श्मश्राणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेष्वजेष्व-
भावेऽपि प्रकृते विद्यते । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोर्दन्यतोदस्त्वम् । अवि-
श्वरतदृशाः शफा दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
वक्ष्यति ग्राम्येषु पशूषु गर्दभोष्ट्रावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्येते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव पशस्ता विप्रराजादिभिरत्यन्तमाहृतत्वात् । अत एव तदीयेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्तर्वाग्नीनां करोति । पश्चन्तरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायसहितं तत्र
भवसैतस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् । अजाया-
स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरू-
पायामजायां येयमूर्धसः सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नः । द्वेव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु क्वचिदेव । तथा सति यस्मां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं चास्तीति लक्षयितुं शक्यते ।
किं बहुना, त्रैतः पशस्त इति ब्रह्मव्यम् । गर्माशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरस्तेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

चोदकप्राप्तं स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । फलानां यथा बहुत्वादुदुम्बरस्योर्ग्रुपत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जेवोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्ग्रुपान्पशून्तंषादयति ।

(ऐन्द्रादिक्वापिनां तत्त्वशुविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तद्वृत्तमाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्वि-
तम्—

“इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता नहि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वेषभ्रुतेः ।

इयत्ताया निश्चितवान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥”

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्नैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिङ्गि-
बायामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शकृतूपादय आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवचातादयः संनिपातिनः प्रयाजादय
आरादुपकारिणोऽनो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा मत्पक्षेण
निर्धायते तथा भ्रूते भ्रूत्या निर्धायताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृ-
तित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राङ्गदेशो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्वितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥”

कुण्डपायिनामयनं भ्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत ” इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वादिधी-
यत इति चेन्नैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्तत्वादुपसत्तदो-
षि । नाऽऽद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे मासिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत्तर्हि गुण-
विधिः, कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नष्टेवाग्नि-
त्याग्निहोत्रस्य प्रकरणमसंनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वान् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिश्चक्रेति चेत् । प्रकरणस्यासत्पर्यत्वेऽ-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

अग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेवा शक्यं भवति । सा च वाक्यभेदापर्या निरा-
 छता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
 विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शकौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
 त्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति तत्रमे दक्षयते ।
 ननुपसन्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्ध्यायेन गुणभे-
 दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
 गुणो वाजिनं मासस्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
 मासो न तथेत्परं वैषम्यम् । परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
 कर्मभेदं गुणभेद उपाह्वलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मापेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युवां मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥”

सौर्ये चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । प्राप-
 कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्नैवम् । विमतो याग उपकरणापेक्षः ।
 करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
 तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्शनिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्यचरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
 को ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिवद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
 सन्न ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
 बुद्धिसंनिक्त्वात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
 ताम् । किञ्च—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्ण-
 लहोपविधानाय सिद्धवत्प्रयाजोऽनघते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्यताया लिङ्गम् ।
 तस्माद्वैदिको ब्राह्मः ।

त च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मसूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
 पादे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमतः कार्यमतिदेशविचारणम् ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयाद-
यः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः
करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवद्-
पूर्वेणान्विताः स्मृतदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरण-
त्वलक्षणं सर्वसमत्ववान्तरवैषम्यं बाध्येत । किंचावचातपेयणादीनां यागानिष्पा-
दकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्दृङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः ।
यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमार्थं
ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशविचारो न
कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिनं मुख्यः ।
फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्त-
व्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा
सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वाद्पूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिनिशेषेण
वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते ।
सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र मातौ प्रकरणमर्थकं स्यात् ।
तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमातिदेशविचारः
कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“इषौ समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमधिकारत्वालद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं पति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेनमं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकैवौ उद्योतिष्टोमपिकारौ । तयोरुभयोर्षो-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

तिष्ठेमधर्माश्रोदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुपकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छेदेनेनेति । नन्वनेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प-
तियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरशब्दकप्राप्तं सर्वं
श्वेनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ज्ञेते । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽभ्यय-
नपसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवांश्चटपटादिः । एवमत्रापिबुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं श्वेनगतं लोहितोष्णीषा-
दिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतारभानात्त चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मातिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदिह ” ॥ इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादेन्यस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मान्तिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्गतिं
नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाम्नोरभावेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ ” इति ।

(ऐश्वर्याविकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा
अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेन्नैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्निश्चयतादेकस्मा-
त्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न सशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामग्नेयध-
र्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकतमधिग-
म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाह्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रामादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादौष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽग्नौ स्यात्कपालादिलिङ्गतः ” ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरभ्य-
तर इच्छया ब्राह्मः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिद्वेषुमर्हत्वादिति चेत् ।
कपालनिर्वापादिभिलिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवान्नोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविस्तृतत्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्द्रव्यकद्रव्यदेवत्वमयाजसुध्यसाम्यतः ” ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि-
लिङ्गभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते तथाऽग्नीषोमियं पशामित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अग्न्य-
कत्वम् । तदेतद्द्रव्यकद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजाभ्यजतीति प्रयाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्रापशुविधानम्)

बहुवं द्वितीयम् । सुष्यमाचार्य जुह्वा पशुं समनकीत्याधाराञ्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरभिष्टायपीषामालभेतेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिकः ।
तस्यैव पशोः पश्चन्तरप्रकृतित्वेनावन्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ सवनीयादिके शशां दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ”

सवनीयानुषन्धनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तो वीक्षितनानुष्ठयेषु पशुविध्य-
न्तेषु प्रथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयोष्टिविकृतित्वात् प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थं इति पाते ब्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिष्वप्यस्ति । तथा पातःसवनीयादिषु वपापचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदेशेत् । तद्वन्मेतैर्विचारैर्वायव्यादिपशुष्वग्नी-
षोमीयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यः श्वेतमालभेतेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यः श्वेत आलम्भो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्ब्रह्मसंतोषार्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥

गुणौ श्वेतचरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थमथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुस्पर्शापायामाग्नेये च रविपमे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ।

फलहानेन तत्किंतु यावच्चोदितकर्म तत् ।

इत्यादिरूपसंपत्तेरवार्यां यागताऽऽर्थिकी ” ॥

अनारभ्येदमाम्नायते—“ वायव्यः श्वेतमालभत भूतिकामः ” इति । “ सौर्यं
चरुं निर्वपेद्ब्रह्मसंतोषार्थकामः ” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्—
“ ईषामालभेत ” इति । चतुरो मृष्टीनिर्वपति ” इति च । ईषा शकटगतो
लक्ष्मणः वहीर्षः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
नीषालम्भमनूय तस्यागालभ्यायापीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य
शायुना स्पृशमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापे च चतुर्गुणत्वेन

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽभयः । निरुत्तस्य हविष आभे-
यतया सूर्यवत्प्रभासंबन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
भासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्येते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्नित्यबच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादस्वमानर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलाविशिष्टकर्मान्तेर विधीयेते । तदाऽपि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वा-
पयोरेव श्रवणाद्याबहुकर्मविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्वष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्थागयोरार्थिकयोर्वागमितुमशक्यत्वाद्द्र-
व्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
यजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवता-
संबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गमत्ययेन कर्तव्यताविधावाल्म्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूमः । तस्मात्तिस्त्वाधिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति राज्ञान्तः ।

इशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिनः कोऽपि च्छाग एवाश्रवणाश्रवणात् ॥ ”

वायव्यं श्वेतपालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेत्वादिशब्दजातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणात्वाजमेव समर्पयतीति राज्ञान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चैर्थाऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यां निरपेक्षत्वतोऽन्तितमः ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोमापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूपो भवति ”
इति । तत्र चोदकप्राप्तन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कृतः । द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—
स्वादिरोदुम्बरौ परस्परनिपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन प्राप्तौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिष्ठस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुन-
रयाधत ता अस्मै न पुनरदात्सोऽब्रवीद्वरं
वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
स कृष्ण एकशितिपादभवद्यो वरुणगृहीतः
स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्ये तमसाऽविध्य-
त्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिभैच्छन्तस्यं यत्प्रथमं
तमोऽपान्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा
फल्गुनी यज्ञतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपा-
कृन्तन्त्साऽविर्वशा (२) समभवत्तो देवा
अब्रुवन्देवपञ्चवा अथं समभूत्कस्मा इममा
लभस्यामह इत्यथ वै तर्हल्पा पृथिव्यासी-
दजाता ओषधयस्तामर्वि वशामादित्येभ्यः
कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पञ्चभिः

(वरुणग्रहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादि-
 त्येभ्यः कामाय (३) आ लभेताऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
 ताभिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 त्तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ-
 ग्नेयीं कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्ह-
 स्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्येव भवति वसन्तां प्रातरग्नेयीं कृष्णग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीः शरद्यपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रिणि
 वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरद्यपराहणे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव (५) अथ रुन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्येव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधति मारस्वतीं मेषीमा ल-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः मन्वाचं न वदे-

द्वाग्धै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोर्ष धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यर्षन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यमिं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरवास्य शरीरं निष्क्रीणाति
 सोमाद्रसमुत् यदीनासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वे रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र
 जनयति विन्दते प्रजामग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चमं तेन कृष्णग्रीव
 आग्नेयो भवति तम एवास्मादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति वैश्वः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्वपिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधयाः स्पर्धमान आग्नेयो
 वे ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभिंतः सौम्यमा-
 ग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि
 गृह्णात्येकधा ममावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

उभेत वरुणं वशैतामर्विं वशामादित्येभ्यः कामाय मल्हा आ उभेत
तान्येव सैवास्मिन्तोमः श्वेतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयऋण्ये प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापथार्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेताम्पशुम्प्रथमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरक्ताः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरायन्नगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मध्येव देहीति वरुणमपाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीत्—एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता मसं देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मदीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्षमाणः ऋणवर्णः सन्ने-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतां जलजन्येन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

ऋण्य इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धये संपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामारुषायिकं वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रमां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं धृत्वा ऋणवर्णः । तमःपुञ्जरू-
पत्वं “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तपत्ताऽविध्वदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमान्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्ऋणं तदन्नस्येत्य-
न्नकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमापनन्ति । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः

(वरुणगृहीतदिपक्षुविधानम्)

स्वकीयेन तमसा सूर्यमाच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान् । तस्मै तस्य सूर्यप्रमाच्छा-
दकस्य तमसः प्रायश्चित्तं परिहारं विचार्य नानाविधैः प्रकाशरूपैर्मण्यादिव्रव्यै-
स्तमोऽपाघ्नधनुर्भिः पर्यायैरपसारितवन्तः । प्रथमपर्यायेऽपसृतं तमः कृष्णवर्णा
काचिदविरभूत् । द्वितीयपर्याये फल्गुनी लोहितवर्णा काचिदविरभूत् । तृतीयप-
र्याये बलक्षी श्वेता काचिदविरभूत् । अस्थनोऽध्युपरि वर्तमानः प्रकाशोऽध्यस्थः ।
कस्यचिन्मृतदेहस्य दीप्यमानमस्थि समादाय तदीयात्प्रकाशाच्चतुर्थपर्याये तमोऽ-
पाकृन्तजपनीतवन्तः । तच्च तमो वशा बन्ध्या काचिदविरभूत् । ततो देवा वि-
चार्य परस्परमिदमब्रुवन्—दैव्यादस्थनो जातत्वादपमुत्तमो देवपशुः । तमेतं कस्मै
कामाद्योत्तमप्रयोजनायाऽऽलब्धं करिष्याम इति । अथ विचारादूर्ध्वं तर्हि तदानी-
मेव पृथिव्या अल्पत्वमोषधीनामनुत्पत्तिं च दोषद्वयमवेक्ष्य तत्परिहाररूपाश्च कापा-
य समर्थेभ्य आदित्येभ्यस्तां वशामालम्ब्य पृथिवीविस्तारमोषध्यात्पत्तिं च संपा-
दितवन्तः । विधत्ते—

यः कामयेतेति । पशुभिः प्रथेय पशुबाहुत्यलक्षणं विस्तारं प्राप्नुयाम् । प्र-
जया पुत्रपौत्रादिरूपया प्रकृष्टो जायेय भवेयम् । कामाय कामपापकेभ्य इत्यर्थः ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य पशुविधानाय प्रस्तौति—

असावादित्यो नेति । पूर्ववत्तमोवेधराहितोऽप्यादित्यः कदाचित्प्रकाशमान्या-
द्विशेषेण न दीप्तवान् । तस्मै तदर्थमेता वक्ष्यमाणा मल्हो गल्लम्बितस्तनान्वि-
ता अजाः श्वेतास्तिस्र आलभन्त । कृष्णा ग्रीवा यस्याः सा कृष्णग्रीवी । ग्रीवा-
व्यतिरिक्तप्रदेशेषु वर्णान्तरोपेत्यर्थः । कृत्स्नेऽपि शरीरप्रदेशे भेदस्थितैर्लोहितशु-
क्लकृष्णवर्णैर्युक्ता सहिता । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । भ्रुताध्ययनसंरतिरूपं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ।
उक्तस्य पशुत्रयस्य प्रयोगार्थं पशुविशेषं कालविशेषं च विधत्ते—

वसन्तेति । मातरादिकालेषुपाकरणं वपायागो वा यथा भवति तथा मार-
भेत । वसन्तर्तौ मातःकाले वर्षास्विव तीव्रमेवावरणाभावाद्धेपन्तशिशिरयोरिब
नीहारावरणाभावाच्चाऽऽदित्यस्य तेजः स्पष्टं प्रकाशते । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्ने प्रका-
शाधिक्यमवतिस्पष्टम् । शरदृतावपराहणे सूर्यतेजः संव्यं भवति । मातर्मध्यंदिन-
योर्बालातपस्य तीव्रातपस्य च जरादिहेतुत्वात्सेव्यत्वम् । तान्येतानि यथोक्तान्या
दित्यस्य त्रीणि तेजांसि प्रशस्तानि । अतस्तत्कालानुष्ठानेन प्रशस्ततेजः-
संपत्तिर्भवति । व्रतोपक्रममारभ्य संवत्सरपर्यन्तं ब्रह्मचर्यादिनियमं विधत्ते—

(ऋणगृहीतादिपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकास्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुरु-
षेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संध्यावन्दनाद्याचा-
रशिक्षा संवत्सरेण सम्पृक्तसंपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसप्रदानत्वम् । उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिण्य इति । गर्भिण्यस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विद्वत्सभोजयार्थिस्वकाविनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाठवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि तभाक-
भ्यादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गन्ताः पुरुषा
वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तत्रिरोगसहितस्य पशुद्वयोपेतं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे प्राणस्य बन्धकः सूक्ष्मो योऽन्नस्व-
रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्तान्नरसः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिष्ठितौषधिकार्यं एवाञ्जऽवतिष्ठत । संयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽभिर्मांसादिकं शोषयति । संयं शरीरस्वाग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यामिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मुक्तीभूतस्य कर्मांकम् । इदानीं प्रवदतोऽपि
वारुष्यवचनेनामस्तुतप्रसङ्गेन वा समास्थितेभ्यो रुच्यभावं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिमिरप्रघृष्यत्वमस्मिन्मन-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गेचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्दधाति । ऋणाग्नीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्द्यरूपं तपोऽस्मादपहति ।
अग्नीवातिरिक्तप्रदेशे धैत्येन रुचमेव समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभामेवास्मिन्दधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्राह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽयत्वम् । साय-
राजजित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्ब्राह्मण्यः सौम्यः । सौम्यस्याभितः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चोऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति ।
वेदशास्त्रमयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणेन ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं बर्षी
करोतीत्यर्थः । तदानीं मतिस्पर्धनमेकधा क्षणमात्रेण समावृद्धे सम्यग्जयति ।
ततो राजामात्यादय एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्--

“ लृष्णग्रीवद्वये तन्नं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्नं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे भ्रूयते--“ आग्नेयं लृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं
लृष्णग्रीवं पुरोधायान् स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
नान्यस्येत्येवं स्पर्धेपितो यथाक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति । तत्राऽऽद्यन्तयोः
लृष्णग्रीवयोः पशोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालैक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणांश्चापि पूर्वतसेर्वनिर्णयः ।

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेवत्वेन संस्तवे ” ॥ इति ।

इदमाज्जायते--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तपरिस्वार्थमे-
दादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितात्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाज्जायते--
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिभीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत
गायत्री छन्दो रथंतरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ससृज्यन्त ” इति । तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु दृष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुरा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त स ए॒तं विष्णु॑-
धामि॒नम॑पश्य॒न् स्वयै॑ दे॒वता॒या आऽल॑भत
ततो॒ वै स इ॒माँल्लो॒कान॑भ्य॒जय॑द्वैष्ण॒वं वाम॑-
नमा ल॒भेत॑ स्पर्ध॒मानो॒ विष्णु॑रेव भू॒त्वेमाँल्लो॒-
कान॑भि॒ जयति॑ विष॒म आ ल॒भेत॑ विष॒मा
इव॒ हीमे॒ लोकाः॑ समृ॒द्ध्या इन्द्रा॑य म॒न्युम॑ते
मन॑स्वते ल॒लामं॑ प्राशृ॒ङ्गमा ल॒भेत॑ संग्रा॒मे
(१) संय॑न्त इन्द्रि॒यं वै म॒न्युना॑ मन॑सा
संग्रा॒मं ज॑य॒तीन्द्र॑मेव म॒न्युम॑न्तं मन॑स्वन्तः
स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धावति॑ स ए॒वास्मि॑न्नि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑ द॒धाति॑ ज॒यति॑ तः संग्रा॒म-
मिन्द्रा॑य म॒रुत्व॑न्तं पृ॒श्निम॑कथ॒मा ल॒भेत॑ ग्रा॒म-
काम॑ इन्द्र॑मेव म॒रुत्व॑न्तः स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒
धावति॑ स ए॒वास्मि॑ म॒जातान्प्र॑ यच्छति॒ ग्रा-
म्ये॑व भ॒वति॑ यदृ॒षम॑स्तेन । (२) ऐन्द्रो॑ यत्पृ-
श्निस्तेन॑ मारु॒तः समृ॑द्ध्यै पश्चात्पृ॒श्निम॑कथो
भ॒वति॑ पश्चाद॒न्वव॑मा॒यिनी॑मे॒वास्मै॑ वि॒शीं करोति॑
सौम्यं॑ बभ्रु॒धा ल॒भेता॑र्च॒कामः॑ सौम्यं॑ वा अ-
जः॑ सोम॑मेव स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धावति॑ स

ए॒वास्मा॒ अ॒ञ्जं प्र॒ यच्छ॒त्यन्नाप॒ एव॒ भव॑ति
 व॒भ्रु॒र्भव॑त्येतद्वा अ॒ञ्जस्य॒ रूप॑* समृ॒द्ध्यै सौ॒म्यं
 व॒भ्रु॒मा ल॑भेत॒ यम॑लम् (३) रा॒ज्याय॒ सन्त*
 रा॒ज्यं नो॒पन॑मेत्सौ॒म्यं वै रा॒ज्य* सोम॑मेव॒ स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॒प॒ धाव॑ति स ए॒वास्मै॑ रा॒ज्यं प्र॒
 यच्छ॒त्युपै॑न* रा॒ज्यं न॑मति व॒भ्रु॒र्भव॑त्येतद्द्वै
 मोम॑स्य॒ रूप॑* समृ॒द्ध्या इन्द्रा॑य वृ॒त्रतुरे॑ ल॒लामि॑
 प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा ल॑भेत॒ गत॑श्रीः॒ प्रति॑ष्ठाका॒मः पा॒प्मा-
 नमे॒व धृ॒त्रं ती॒र्त्वा प्र॑तिष्ठां गच्छ॒तिन्द्रा॑यामि-
 मा॒तिघ्ने॑ ल॒लामि॑ प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा (४) ल॑भेत॒ यः
 पा॒प्माना॑ गृ॒हीतः॒ स्यात्पा॒प्मा वा अ॒भिमा॑ति-
 रिन्द्र॑मे॒वाभि॑मा॒तिह॑न* स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प॒
 धाव॑ति स ए॒वास्मात्पा॒प्मान॑म॒भिमा॑तिं प्र
 णु॒दत॑ इन्द्रा॑य व॒ञ्जिणे॑ ल॒लामि॑ प्रा॒शु॒ङ्ग॒मा ल॑भेत
 यम॑ल* रा॒ज्याय॒ सन्त* रा॒ज्यं नो॒पन॑मेदिन्द्र-
 मे॒व व॒ञ्जिण॑* स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प॒ धाव॑ति स
 ए॒वास्मै॑ व॒ञ्जं प्र॒ यच्छ॑ति स ए॒नं व॒ज्रो भू॑र्या
 इ॒न्ध उ॒पै॑न* रा॒ज्यं न॑मति ल॒लामि॑ः प्रा॒शु॒ङ्गो
 भ॑वत्येतद्द्वै व॒ज्रस्य॒ रूप॑* समृ॒द्ध्यै (५) ॥

(त्रिंशत्तमे तेनालमभिमातिघ्ने ललामिं प्राशुङ्गमैनं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोज्जुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपञ्चविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलोदरगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुपथाम् ।

ब्रह्मवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोमी प्रजाकामः सभारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चैतेषां पशवः भृगाः ॥

तानेतान्यशुन्दितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपञ्चविधिरस-
नादि लोकत्रयजयहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूनेषु, वामनं हृत्स्वं पशुं, स्वायै विष्णुत्वायै
देवतायै । अथ विधत्ते—

विष्णुत्वमिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुमिषहविर्दा-
नादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । चोदकपरम्पराप्राप्तं समदेगमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिकयाद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेगः समृद्धयै कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मनस्येते धैर्यवते । ललामशब्दः श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटोपेतं
भूते । पाशङ्गने मुखं प्रत्यासन्नशङ्कः पुंगवः । पाशङ्गने गौरिति भरद्वाजवच-
नात् । पाशङ्गनेऽवाकृशङ्कः उक्षा वशा वेहखेनुर्वरस ऋषभोऽनह्वान्पुनररत्तुडो
गोमुगे इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संवत्ते पाते सति । इन्द्रियं शरीरं
बलम् । मन्वुः शत्रुविषयः कोपः । मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । मरुत्त्रिर्युक्तो मरुत्वान् । पृथिसक्थः श्वेतोरुः । सजातास्तहो-
त्पन्नाः प्राजादीन्सहवासिनो भृत्यादींश्च । पुंगवत्वं सक्रियश्चैत्यं च पशुंसति—

यदृषभ इति । सेकृत्वसामान्येनेन्द्रसंघन्धित्वम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तरवा-
त्पृथिवीवर्णस्य मरुत्तरत्वं, तदुभयं समृद्धयै भवति । पुगेवर्णिनोरुर्वाः पृथिसक्थि-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिति । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं तत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्चाद्यजमानानुसारेणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्राति-
कूल्यं चिन्तयतीति पश्चादन्ववसायिनी । अन्नार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यामिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादन्नस्य सौम्यत्वम् ।
अन्नादो व्याधिराहित्येन दीप्ताग्निः । पशुवर्णं प्रशंसति-

बभ्रुरिति । विदलितचणकाद्यन्नस्य प्रियंवादेवां रूपं पिङ्गलम् । राज्य-
प्राप्तिकामिनः पशुं विधत्ते-

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रत्वाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्राज्यायालं सन्तं
सम्यग्भोग्यं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति श्रुतत्वाद्राज्यं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्-
भ्रुत्वं सोमस्य रूपम् । शत्रुबाधेन भ्रष्टश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । वृत्रतूवैरिर्हिंसकः । पाप्मानोभव नरकप्रदपापवह्नाधिकमेव वृत्रं
वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्नन्तरं
विधत्ते-

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-
समो भूत्या इन्धे यजमानं वैरिसन्तापाय प्रदीप्तं करोति । नतस्य शृङ्गस्य तीक्ष्णा-
श्रत्वात्तीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चिन्तिसैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽल-
मन्त तयैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
दित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्ता प्रातस्त्रिंश्ललामाना लभेत श्रीष्म
मध्यंदिने (१) त्रीञ्छ्रित्तिपृष्ठाञ्छरद्यपराहणे
त्रीञ्छ्रित्तिवारान्त्रिणि वा आदित्यस्य तेजाश्-
सि वसन्ता प्रातर्श्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे
यावन्त्येव तेजाश्सि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय
आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वभवास्मिन्तेजो दधाति
संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चमस्य
प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
कद्रुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वा देवता
देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभीयाद्दुश्चर्मा
भविष्यामिति सोमापौष्ण* श्याममा लभेत सौम्यो
वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयैवास्मै देव-
तया पशुभिस्त्वचं करोति न दुश्चर्मा भवति
देवाश्च वै यमश्चास्मिह्लुकिंऽस्पर्धन्त म यमो-
देवानामिन्द्रियं वीर्यमयुवत तद्यमस्य (३) यमत्वं
त देवा अमन्यन्त यमो वा इदमभूद्यद्वय* स्म
इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त्स एतौ प्रजापति-
रात्मन उक्षवशौ निरमिमीत ते देवा वैष्णा-
वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव
ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणदन्तैन्द्रेणैवास्थे-
न्द्रियमवृजत यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-
मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

क्षाणं बहूणेनैव भ्रातृव्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र णुदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वृद्धक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो
 जघनेऽनुदैत्तमिन्द्रः (५) अचायत्सोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यइहवैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्धत्त यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेतैन्द्रमृषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 इहत्यैन्द्रेणेन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव यावापृथिव्या धेनुमा लभेत ज्योगप-
 रुद्धोऽनयोर्हि वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैष ज्योग-
 परुद्धो यावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येथ
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धः समृद्ध्यै वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपञ्जुष्का विडपञ्जुष्काऽथैष
 ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मा इमाङ्गोकाञ्चिज्ञां प्र हांपयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रास्ता इमे लोकाः स्तुवन्ति भुञ्जत्येनं विदुषं
तिष्ठते (८) ॥

(मध्यदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं तपिन्द्रोऽस्य स्वेन माग-
धेयेनोपसृतो वामर्ष्यं द्विचत्वारिंशच्छ्रुत्) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धाकामो भुञ्जकामो ग्रामकामोऽभ्यकामवान् ।

राज्यकामः पतिव्यार्थी यः वापक्षयमिच्छति ॥

राज्यार्थी च पुमांसो ये तेषां पशव इरिताः ॥

नृतीयानुवाके जयकामादीनां पशुविधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
विधिस्तुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं प्रस्तौत—

असावादिस्य इति । पूर्वमेवोक्तोऽप्यादित्यस्य दीप्यभावः कालविशेष-
णावापि पतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभाणां समाहारो दश-
वर्षमा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत् नान्यन्तयुक्तिसहम् । आलमन्तेत्यस्वा-
गम्ययमसङ्गतम् । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अमुंमवाऽऽदित्यमित्यर्थवादं भ्रुतस्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषसहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

वसन्तेति । शितिपृष्ठाः भेतपृष्ठाः । शितिवाराः भेतवालाः । पूर्ववत्काण्ड-
विशेषं प्रशंसति—

श्रीणि वा इति । विहितानिव त्रिस्वोपेताः संवाः प्रशंसति—

त्रायस्त्रय इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रिस्वोपेतास्तथा त्रीन्पशुवोरपि त्रि-
स्वोपेतत्वे सति पूर्वसादृश्यं संपद्यते । तद्वदस्मिन्धजमानेऽप्यभिपूर्वं पूर्वपूर्वसादृ-
श्यमेवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो हीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयलुण्णः श्रीवादिष्विव ब्रह्मचर्योर्दानयमकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्षमस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते-

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[र्म]-
कल्पम् । स्वग्दोषनिवारणाय पशुं विधत्ते-यदि विभीषादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोममनुष्याय भीत-
स्वार्यं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां पोषणत्वं च सोमापूर्वाविषययाज्या-
भ्याख्याप्रसङ्गेन दर्शितम् । भ्रातृव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रसूति-देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः पृथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्णः पृ-
थयेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते साति देवाः परस्परमिदमश्रुवन्-
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा तेचन-
समर्थो बत्तोत्पादकः । वशा वन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
शेनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रप्रसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते-यो भ्रातृव्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य भ्रातृव्यः परामवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रसूति-इन्द्रो वृत्रमिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबध्नाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नामि क्रो-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृत्रस्य शीर्षतः काश्चिद्वाव उत्पन्नाः
ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिन्योऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्ब-
भोऽनुगम्योदगच्छत् । तमृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचायत्स्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यचारयत् । किमिति, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाद्बन्धनादिरूपात्पाप्मनो मुष्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन
तुष्टोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृत्रमप्यदहत् । तव ऐन्द्र्यागेन(ण)
सामर्थ्यमिन्द्रः स्वात्मन्यघस । अथ विधत्ते-

यः पाप्मनेति । चिरं राज्यभ्रष्टस्य पशुं विधत्ते-

द्यावापृथिव्यामिति । ज्योमपरुद्धश्चिरं राज्यभ्रष्टः । यस्तु प्रजापालन-
स्याभावाद्दस्मिंलोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्रतिति-

(ब्रह्मवर्षसकामादीनां पशुविधिः)

धृति, वदानीं सोऽथ ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्य घावाप्राधिष्योः परितोषाद्-
मयत्र प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गर्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एतस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिर-
वतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ण)स्वात् । अत्रः सदृशयोगः समुद्धये भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
घावाप्राधिष्योः संचरतीति तद्वत्सत्वम् । अत एव घावाप्राधिष्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राष्ट्रेश्यशुक्ला अपरका
भवन्ति तदानीमेवैष ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन रियता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विद्शब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिभनं प्रसावयन्ति बाहुल्येन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुञ्जती
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ललापादिगणे दैक्षादिकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः भ्रूयते—“ वसन्ते ललामांस्त्रीनृपमानालभेत ”
इति । तत्र रशनादद्यादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादमीषोमीयात्प्रतिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनोभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्र-
तिष्वं लिङ्गान्द्वगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवप्राजापते—
“ यत्रिषु यूपेष्वालभेत । वहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जमयेत् । एकयूप आलभते ” इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतितः स्यात्तदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथ-
ग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेऽवैकादशिनोभ्योऽ-
तिदेशः ।

इशानाभ्यायस्य द्वितीयपादे विहितम्—

“ धेनुवत्सर्षभाश्लोगे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिवः ” ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—“ द्यावापृथिव्यां धेनुमालमेत मारुतं वत्समैश्वर्य-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाच्छेदे । वत्सशब्दो घालम् । ऋषभ-
शब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा
तत्रेषु द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न पर्यक्षमिह श्रूयते नाप्यति-
दिरयते । प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्तीति पूर्वपक्षः । न खल्वेते
यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिषन्तश्लोगं
वाचन्त इति राज्ञान्नः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णपञ्चर्षदीप-

तेल्लिरीयभंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो बलस्य बिलमपौर्णोत्तम य उत्तमः पशु-
रासीत्तं पृष्ठं प्रति मंगृह्योदक्त्स्वदत्तं महर्षीं
पशवोऽनुदायन्तस् उन्नतोऽभवद्यः पशुकामः स्या-
त्त एतमेन्द्रमुञ्जतमा लभेतेन्द्रमेव स्वेन भागधेये-
नोर्ष धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमा-
नेव भवत्युञ्जतः (१) भवति साहस्री वा एषा
लक्ष्मी यदुञ्जतो लक्ष्मियैव पशून्व रुन्धे यदा
सहस्रीं पशून्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभेते-
नस्मिन्वै तत्सहस्रामध्यतिष्ठत्तस्मादेव वामनः
मभीषितः पशुभ्य एव प्रजातिभ्यः प्रतिष्ठां दधाति

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

क्तोऽर्हति महसं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोराज्ञाण्येव
 सहस्रं* संपायाऽऽ लभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशून्नेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाकाम ओषधयो
 वा एतं प्रजायै परि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 मृतमपि द्यन्ति या वेहद्भवत्याषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वायोनेः
 प्रजा प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽमत्पुरुष आप एवास्मा असतः मह-
 इति तस्मादाहुयंश्चैवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 गतः महदतीत्यैन्द्री* मृतवशामा लभेत भूतिका-
 मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूर्ति न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा मृत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रेणैव स्वेन भागधेयेनोप धावति न एवेनं भूर्ति
 गमयति भवत्येव य* मृत्वा वशा स्यात्तमैन्द्रमे-
 वाऽऽलभेतैतद्वाव तदिन्द्रिय* माक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध एन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्सामं न पिबेद्विच्छिन्नो वा एतस्य सोम-
 पीथो यो ब्राह्मणः मन्ना (५) तृतीयात्पुरुषात्सामं
 न पिबेत्तन्द्रामी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैत* सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो
 भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धये ब्राह्मण-
 स्पत्यं तूपरमा लभेताभिचरन्ब्राह्मणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप भाषति तस्मा एवैनमा
 वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति तूपरो भवति क्षुरप-
 विवा एषा लक्ष्मी यतूपरः समृद्धये स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः शुणात्येवैनं वैभीदक इध्मो
 गिनस्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवत्सञ्चैतस्येध्मस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषाद्भिमेति यः ।

प्रातृव्यवान्पापभीरुर्ब्रह्मराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेत्रैवं विधानुं प्रस्तौति—

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

इन्द्रो बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्पशून्पहत्य कस्मिंश्चिद्भूविले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौर्णोत्, द्वारपिधानाय प्रक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उक्तमः पशुस्तं पशुं पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशं पृष्ठमूलमवलम्ब्योदक्स्विददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्युथपतित्वात्तमनु सहस्रं पशव उद्गतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्युथपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहसी लक्ष्मी सहस्रस्य निमित्तभूता तत एव लक्ष्मी संपद्भूता । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमुद्धिरूपया लक्ष्म्या युक्तस्तान्पशून्वरुन्धे ।

पूर्वत्र यथा धेनुमालम्बवतः पश्चाद्द्वत्सालम्भो विहित एवमत्राप्युन्नतमालम्बवतो वामनालम्भं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्भ तत्फलभूतान्पशून्प्राप्नुवन्सहस्रमाप्तेरूर्ध्वं वामनालभेत । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलाथमारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ष) वामनो विष्णोः सम्पदपेक्षितः । एतस्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं प्रतिष्ठां तृणोदकसंपूर्णं निवासस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रप्राप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रप्राप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोरव्याघ्रादिकृतानां बहुत्वात् । अतः पशुमाप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवासाऽऽलभेत । पशवो हि क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगमदानादेकैकः पशुरिति गणनायां सहस्रसंख्याकान्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपद्यन्ते । ततः सहस्रदिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्बेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रतिष्ठा संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजात्पादने समर्थोऽपि प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्भो युक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां मियाया वेहत आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेयंजमानसंभन्धिदीर्घात्प्रणामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव प्रयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पञ्चकामादीनां पञ्चविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव मजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्धया स्तुयन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपामोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूयेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्वेतसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः—आप एवास्मा असतः सद्दतीति । तत्राभिज्ञा ओषधिवेवताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या तस्मिन्निष्पत्तिमभिलक्ष्याऽऽप एवासतः सस्यरहिताक्षेधात्सद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यथाभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वा—नभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि पशस्तमेवौषधिर्विषयं कर्म । भूमिकामस्य पशुं विधत्ते—

ऐन्द्रीमिति । सकृद्वत्समुत्पाद्य पश्चादन्ध्या गौः सूतवशा । या भूयै योग्योऽपि भूमिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नस्य एव । तस्मादयमालभेत । एवाऽपि सूतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य बन्ध्याऽभवत् । इन्द्रस्य पियायाः सूतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

यश् सूत्वेति । सूतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेन्द्रमातुः सूतवशा-रूपेण निष्पत्तिरेवमाभाष्यते—“सोऽमन्यत यो वै मादितोऽपरो जनिष्यत स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृश्य योनिमाच्छिनत्सा सूतवशाऽभवनत्सूतवशायै जन्म” इति । तथा सति स्वशामानत्वेनेन्द्रपियं तमेन वत्समेन्द्रमेवाऽऽलभेत । वत्सम्येन्द्रियकार्यत्वादेन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते—

ऐद्राममिति । गालितवृषणो बलीवर्द्ध उरुसृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्मुक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारभ्य तृतीयः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य त्रयस्य सोमपानं विच्छिन्नं, स एतं पञ्चमालभेत । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति—

यदैन्द्रो भवतीति । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिर्हनुत्वादिन्द्रियरूपत्वम् । पशुशोषणं प्रशंसति—

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहन सोमपीथो वत्सृष्टः, पुनः पिता, पुनरपि स्वैन, तत उक्तपशुसाक्षर्यात्तदालम्भः समृद्धये संपन्नम् । अमिचरतः पशुं विधत्ते—

(पशुकामदीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैव वैरिणामा-
भुञ्जति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं पशसति-
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेवा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजे
यस्याः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शुक्लभावेऽपि युजे
मेव इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकमातमहाभित्वादि-
रूपमपवदितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूपः” इति ।
कुशमयमपवदितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेभ्यश्चैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीघ्रैर्वज्रावयवैरुत्पत्त्यादिसक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽज्ञायते—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं पाहरत्स वेधा
भ्यभवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं यऽन्तःशरा अशीर्षन्त ते शरा अ-
भवन्तच्छराणां च शरत्वम् ” इति । तस्माच्छरमयेन बर्हिषा वैरिणं हिनस्त्येव ।
पालाशमिध्मं बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षशब्दाध्यादुवृक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेष-
णेण भेजुं शक इति कृत्वा वैरिणं भिनस्त्येव ।

अत्र मीमांसा ।

इशमाध्यायस्य चतुर्थपादं चिन्तितम्—

“समुच्चैयं शरमयं कौशिनोतास्य बाधकम् ।

पाचुर्यस्य विधेराद्यां मेवं प्रतिपदांकितः ” ॥

सौमारीवे चरं निर्वपेःकृष्णानां वीहीणामभिचरन्तित्यत्र शरमयं बर्हिषवतीति
श्रुतं, तदिदं पाकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चैयत । कुतः । मयट्शब्देन पाचु-
र्यस्याभिधानादबाधनापि तदुपपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य पाचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, पाचुर्यार्थत्वे कार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबर्हिषो बाधकमिति राख्यान्तः ॥

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति यदेव बर्हिषट्ठो केवाः ।

१ स. बज्रो । २ च. अत्र विभीतकज्ञ । ३ स. 'बर्हिष विधा' ।

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठाऽनुवाकः ।)

बार्हस्पत्य* शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
यः कामयेत पृष्ठ* समानाना* स्यामिति बृह-
स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
पृष्ठ* समानानां करोति ग्राम्येव भवति शि-
तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृ-
द्धयै पौष्ण* श्याममा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
पुषा पुमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवास्मै (१) अञ्जं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति श्यामो भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समृ-
द्धयै मारुतं पृश्निमा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
मारुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
त एवास्मा अञ्जं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एव भवति
पृश्निर्भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समृद्ध्या ऐन्द्र-
मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
धातीन्द्रियाव्येव भवत्यरुणो भ्रमान्भवत्येतद्वा
इन्द्रस्य रूप* समृद्धयै सावित्रमुपध्वस्तमा
लभेत मन्तिकामः सविता वै प्रसवानाम्नीशे
सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(मामकामादीनां पशुविधिः)

एवास्मै म॒निं प्र सु॒वति॑ दान॒कामा॑ अस्मै प्र॒जा
 म॒वग्र्यु॑प॒ध्वस्तो॑ म॒वति॑ मा॒वित्रो॑ ह्येषः (३)
 दे॒वत॑या॒ समृ॒द्धयै॑ वैश्व॒देवं॑ बहु॒रूप॑मा ल॒भेता॑-
 म॒कामा॑ वैश्व॒देवं॑ वा अ॒न्नं वि॒श्वाने॒व दे॒वान्स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒ धावति॑ त ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्र
 य॒च्छन्त्य॑न्ना॒द ए॒व भ॑वति बहु॒रूपो॑ भ॒वति
 बहु॒रूप॑ * ह्य॒न्न * समृ॒द्धयै॑ वैश्व॒देवं॑ बहु॒रूप॑मा
 ल॒भेत॑ ग्राम॒कामा॑ वैश्व॒देवा वै म॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व
 दे॒वान्स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धावति॑ त
 ए॒वास्मै॑ (४) म॒जातान्प्र॑ य॒च्छन्ति॑ ग्रा॒भ्ये॒व
 भ॑वति बहु॒रूपो॑ भ॒वति बहु॑दे॒वत्यो॑ १ ह्येष
 समृ॒द्धयै॑ प्रा॒जाप॒त्यं तू॒पर॑मा ल॒भेत॑ यस्याना॒-
 ज्ञात॑मि॒व ज्यो॑गा॒मये॑त्प्रा॒जाप॒त्यो वै पु॒रुषः॑ प्र॒जा-
 प॑तिः स्व॒लु वै तस्य॑ वे॒द् यस्याना॑ज्ञातमि॒व ज्यो॑-
 गा॒मय॑ति प्र॒जाप॑तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒
 धावति॑ म ए॒वेनं॑ तस्मात्छा॒मोन्मु॑ञ्चति तू॒परो॑
 भ॑वति प्रा॒जाप॒त्यो ह्येष॑ दे॒वत॑या॒ समृ॒द्धयै॑ (५) ।

(अस्मा इन्द्रमेषैः संजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेये-
 नोप धावति त एवास्मै प्राजापत्यो हि त्रीणि च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पशुकामः प्रजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमकः ।

आभिचारी च ये तेषां पश्वमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पश्वन्तराणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते-

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये षृष्टवदुपरिवर्ती
स्यामीति चः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति-श्रितिपृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं श्रितिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
त्वात्तदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते-

पोष्यामिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति-

इषामो भवतीति । पत्रशाकाद्यन्नस्य रूपं श्यामम् । अन्नकामस्य पश्वन्तरं
विधत्ते-मारुतामिति । मरुतां वैश्यत्वेनान्नसंपादकत्वाद्दन्नत्वम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति-पृथ्विर्भवतीति । पृथ्विः श्वेतः । शाल्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते-

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते-

भ्रूणो भूयानिति । महती भ्रूरस्यातीति भूमान् । इन्द्रस्य सहसाशत्वेन
ब्रूवाद्ब्रूत्वं स्वरूपम् । स्वप्नप्रतिग्रहीतृकदानकामस्य पशुं विधत्ते-सावित्रामिति । उपध्वस्तः संकीर्णवर्णः । साविकामः परकर्तृकदानकामः ।
प्रसधानां मेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति मेरयति ।
संकीर्णवर्णं प्रशंसति-उपध्वस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो इ-
क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पश्वन्तरं विधत्ते-वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहवो वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति-बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यगोत्र्यलेखचोद्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पश्वन्तरं विधत्ते-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवामिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विधेर्षा
देवानां संबन्धिनः । पशुविशेषणं पशंसति—

बहुरूप इति । विधेर्षा देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् । अज्ञात-
चिररोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्रजापतरयमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकार्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमत्तुजवेति भु-
तत्वात्पुरुषः प्रजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते ।
अतः प्रजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोगान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजग्यत्वेन पशुविशेषणं पशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

बृहद्रकारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै
रमः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपागृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपागृह्णीता* सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपागृह्णन्ता
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्र्वतुर्थः परापतत्तं पृथि-
र्वी प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद्-
स्वेवायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यह्यो-
हितं परापतत्तद्द्रुद्र उपागृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्द्वार्हस्पत्या* शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वर्गेण भागधेये-

नोप धावति त एवास्मिन्नब्रह्मवर्चसं वधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यद्दशा रसं इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमर्थ रुन्धे मै-
 भ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेष स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तश्छन्दसां वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिमर्-
 रुन्धे मैत्रावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेष स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा एष रसो यद्दशा
 रसं इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामर्थ (४) रुन्धे वैश्वदेवी बहुरूपामा
 लभेतार्जकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यञ्छन्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्दशा रसं इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्दसामेव रसेन रसमन्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं
 बहुरूपामा लभेत ग्रामकामां वैश्वदेवा वै (५)
 सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप
 धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति प्रा-
 म्येव भवति छन्दसां वा एष रसो यद्वृक्षा रस
 इव सलु वै सजाताश्छन्दसामेष रसेन रसं
 सजातानव रुन्धे बार्हस्पत्यमुक्षवशमा लभेत
 ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् (६)
 दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वशं वा एष चर-
 ति यद्वृक्षा वश इव सलु वै ब्रह्मवर्चसं वशे-
 नेव वशं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे रौद्री* रोहिणीमा
 लभेताभिचरन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 षति तस्मा एवेनमा वंशति ताजगार्तिमार्च्छति
 रोहिणी भवति रौद्री ह्येषा देवतया सम-
 ज्ञस्यै स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे-
 वास्मै प्र हरति शरमथं बर्हिः ज्ञानाख्येनं वे-
 भीदकं इध्मां भिनस्येवैनम् ॥ ७ ॥

(अभि सलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन रसं प्रजामव वैश्वदेवा वै ब्रह्म-
 वर्चसं यूप एकान्विच्छतिम्) ।

इति छुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके
 प्र प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सन्नि तथा ।

अन्नं ग्रामं च वाञ्छन्तोऽज्ञातरोगाश्च ये स्थिताः ॥

पष्ठेऽनुवाके पशवः क्रमेणैवामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चभूराणि विधातुं प्रस्तौति--

षषट्कार इति । वैषडित्यस्य मन्वस्याभिमानिदेवो षषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे प्रसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाङ्गा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण पिपाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विरू-
पा । बहुभिर्बर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं वृथा विनष्टो वा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णात् । तस्मायमभिप्रायः--अयं रसो मम भोगाय भव-
त्येव । उक्षवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बार्हस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वाद्ब्रह्मसाह-
स्यमित्याभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां पशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्पशस्ता । तस्माद्ब्रह्म सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशांरूपेणैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवकृत्ये ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वाद्ब्रह्मस्तदीयत्वम् । अन्धकरिणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्भेवोरुणत्वम् । वृष्टेर्द्रवत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराम विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोरपत्तिरपि न संभवति ।
सतस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्द्वैभदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वाद्ब्रह्मसाम्यम् ।

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं फलाग्नराय विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुत्वेन देवतासा-
म्येन वैश्वदेवत्वं स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । वशत्वविशेषणं प्रशंसति—

वशं वा इति । उक्षेति यदेष वशं चरति भेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुन-
स्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वागच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । ब्रह्मवर्चसमपीन्द्रिय-
नियमनोपेतत्वाद्दश इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रोद्गीमिति । रुद्राध्याये नीलघ्नीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण
लोहितत्वं भ्रूयतेऽतो रोहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्ववच्चोदकमाप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फयो यूष इति ॥

इति भीमस्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावा॒दित्यो न व्य॑रोचत तस्मै॒ देवाः
प्रायश्चित्ति॑मै॒च्छन्तस्मा॑ एता॒ः सौरी॑ः श्वेता॒
वशा॑माऽल॒भन्त तयै॑वास्मिन्कृ॒चम॑दधुर्यो ब्र॒ह्म-
वर्च॑सकामः स्यात्तस्मा॑ एता॒ः सौरी॑ः श्वेता॒
वशा॑मा ल॒भता॑मुमेवाऽऽदित्य॑ः स्वेन॒ भाग॑धे-
येनोप॑ धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्च॑सं व॒धाति
ब्रह्मवर्च॑स्येव भवति वै॒ल्बो यूषो॑ भवत्यमो
(१) वा आ॒दित्यो यतोऽजा॑यत ततो॑ वि॒ल्बं
उद॑तिष्ठत्सयो॒न्येव ब्रह्मवर्च॑समव॒ कन्धे ब्राह्मण-

(ब्रह्मवर्चसकामावीनां पशुविधिः)

स्पर्त्या बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरन्वारुणं
 वृशंकपालं पुरस्ताभिर्वपेद्वरुणेनैव आतुभ्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्वै ब्रह्मणो रूपं सप्तृन्द्यै स्फयो यूपो भवति
 बभ्रो वै स्फयो वर्जमेवास्मै प्र हंरति शरमयं
 बर्हिः शृणाति (२) एवैनं वैभेदिक इध्मो
 भिनस्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोपं धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नयति वामनो
 भवति वैष्णवो ह्येष देवतया सप्तृन्द्यै
 त्वाष्ट्रं वडबमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पं-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्सम्बुडवः
 साक्षादेव प्रजां पशुनव रुन्धे मैत्रं श्वेतमा
 लभेत सह्यामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवैनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
 ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या वंशं प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै पर्ज-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति ऋणो भवत्येतद्दे वृष्ट्यै रूपं
रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शबलो भवति विद्यु-
तमेवास्मै जनयिस्वा वर्षयत्यवाङ्मात्रे भवति
वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शणार्तिं मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिमन्त्रं ग्रामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेताम्पशुन्तप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्चसकामादीनां पश्वन्तराणि
विधास्यन्नादौ कस्यचित्पशोर्विधानाय प्रस्तौति—

असावादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
भेदेन व्यवस्थापनयाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूपो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्णे
तपसोऽभि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः संता-
पत्प्राप्त्यकाशादभ्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्या वशाया
बैल्वे यूपे तति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्चसमपि
सयोन्येव संपद्यते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामभ्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
स्तत्रैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्चसस्य सयोनित्यम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
प्राच्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वारुणमिति । एतदनुष्ठानेन ज्ञातुव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्माद्ब्रह्मणा
ब्रह्मणस्पतिदेवताकेन कर्मणा हिनस्ति ।

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य हेमवर्णात्वाद्ब्रह्मकण्यां ब्रह्मरूपत्वमित्यभिधेयं पशुविशेषणं
प्रशंसति-

ब्रह्मकर्णीति । पूर्ववच्चोदकपाप्तं बाधितुं विधत्ते-

स्फयो यूष इति । आग्निहोमादिमहायज्ञमात्रिकामिनः पशुं विधत्ते-

वैष्णवामिति । राजसूये वैष्णवं भिकपालं वामनो दक्षिणोत्पुकरत्वाद्वापमस्य
विष्णुदेवत्वम् । विधत्ते-

स्वाष्ट्रं वेङ्कवामिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्यां सत्यां
श्मश्रुनिर्गमनात्प्राप्तयोषित्वन्नमो भवति तद्दशैश्वर्ये केनाप्यवयवतांनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेष्वश्वस्तदा तदा
तमश्वमारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो बहवः । स च त्वष्टुः धियः । रेतसः सिकस्य
रथ्या रूपाणि विकरोतीति श्रुतत्वात्प्रियथुनप्रजनयितृत्वम् । पशुविशेषणं
प्रशंसति-

प्रजा हि वा इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या मन्त्राः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये पौंडं तमीचीनमश्व-
नानीय तत्राऽऽरोहयितृत्वायं प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वभ्रान्त्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वतः पुमानमपि सन्स्त्रीनामधारी बहवो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव शीघ्रमेव प्रजां पशून्प्राप्नोति ।

परकीयत्वेनायामिदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यद्वा संधिकाभिनः पशुं विधत्ते-

मैत्रश्चेतामिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूषः संमिन इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणाधिक्यं विधत्ते-

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसायमत्येव धैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवं संधिकाभिनं संधिघटकत्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते-

(अस्त्राद्यकामादीनां पशुविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वस्रष्टृत्वेन वृष्टेरपि स्रष्टृत्वात्तदीशितुरवम् । अन-
च्छन्ने सवितरि तीव्रवृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्यमात्तावुदराद्यधस्तनपदेशविशेषेषु
शैत्यमिश्रणं विधत्ते—

शबलो भवतीति । शैत्यस्य मालिन्यविरोधित्वादिद्युत्साम्यम् । कर्णसमीप
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशृङ्गो भवतीति । अबोमुत्सत्वेन वृष्टिधारासमरवं ब्रह्मण्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

दशमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं मुषुवाणमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यन्तां स्वयै देव-
ताया आऽलभत ततो ये तमन्नाद्यमुपनिमद्य-
मलमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लभत वरुणमेव स्वने
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र-
यच्छत्यन्नादः (१) एष भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी ह्येषा देवतया समृद्धये मैत्रः
श्वेतमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां
च मंधावन्नकामो मैत्रीवां ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौपधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावरुद्धयै विशासो यूपो भवति
 द्वे ह्येते देवते समृद्धयै मैत्रश्च श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी यन्मैत्रो भवति
 मित्रेणैवास्मै वरुणश्च शमयति यद्दारुणः सा-
 क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदतितासुर्भवति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
 वभ्रतामावयोवा एषा मैतस्यां वदश्वमिति
 साऽश्विनोरेवामवयः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशामा लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजयां पशुभिः (४) ॥

(अन्नादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समयं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः भ्रुताः ॥

तान्यज्ञानद्वयेऽनुवाके विधाय नवमेऽन्नाद्यकामादीनां पशुन्विधित्पुरादौ
 कंसत्वशं विधातुं प्रस्तौति-

(अन्नाद्यकामादीनां पशुविधिः)

वरुणमिति । सुषवाणं सोमामिषवं कृतवन्तम् । विधत्से—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तुं योग्याय शाल्यजपायसादिभोष्याय तप-
थोऽपि संविधानुमनुष्याभावादिना तन्न प्राप्नुयात्तस्यायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ण्यं संपादयति । ततोऽस्य पशुवर्णस्य वरुणदेवत्यत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्से—

मैत्र* श्वेतमिति । संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो
न्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । ऋत्वोर्मध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्मार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवामिमेत्यं संधिं प्रशंसति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शास्त्रादयं विधत्से—

विशास्त्र इति । विविधे शास्त्रे यस्यासौ विशास्त्रः । तद्विदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशास्त्रो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशास्त्रं यद्वोपर्युभे शास्त्रे
अष्टाश्री सचषाळे स्याताम् ” इति । दीर्घरोगिणो द्विपशुकं कर्म विधत्से—

मैत्र* श्वेतमिति । मिधो हि क्रूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
वाशान्नोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकामस्य पशुं विधानुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । मजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिधुने पशुमिधुने
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्यग्भाषयितुं शक्त्वा
नाभूवन् । तदानीमभिनयूचतुः—आवयोरेवैषा पुष्टिः संबन्धिनी । तस्मादेतस्यां
पुष्टावावाम्हां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरभिनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्से—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्दिग्भे सह जातौ यमौ । तयोर्मध्ये या स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपवाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
 झणः सोमं पिपासेदाश्विनौ वै देवानामसोम-
 पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
 श्विनंघेतस्य देवता यो दुर्वाझणः सोमं पिपा-
 सरयश्विनविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैन * सोम-
 पीथो नमति यद्भ्रुवो भवति धूम्रिमाणमेवा-
 स्मादप हन्ति ललामः (१) मवति मुस्तत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायुर्न्य गोभृगमा लभेत
 यमजघ्निवा * समभिज्ञ * सैयुरपूता वा एतं वाग्-
 रुच्छति यमजघ्निवा * समभिज्ञ * सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे
 नारण्ये यमजघ्निवा * समभिज्ञ * सन्ति वायुर्वै
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
 एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विज्ञति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्य * स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीच्यस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
 हने (३) ॥

(नैमित्तिकपशुविधिः)

(उच्छानः स एव पद्वत्वारिः शत्रुः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाण्डके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छतो दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके नैमित्तिकाः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्गाक्षणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनश्वेत्यं भूजत्वम् । उच्छाटे शौकस्येन उच्छित्तोऽव-
शिष्टे शरीरे भूजवर्णः पशुरश्विनोः मियः । दुर्गाक्षणलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदध वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

स वै दुर्गाक्षणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः ” इति ।

पूर्वाकंपुनरुत्तुष्टपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादित्युक्तत्वादीदृशो दुर्गा-
क्षणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने भ्रष्टात्वेनेच्छावश्ये सति दुर्गाक्षणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहनाक्षणे तौ देवा अत्रुवन्नपुतौ वा इमौ मनुष्यचरो वि-
पन्ना इत्युक्तत्वादपूतयोरितरदेववरसोमपातृत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिसंभाय तेन तुष्टेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । इदपि वनेशाऽऽज्ञातम्—
“ तौ बहिष्पवमानेन पशयित्वा वाभ्यामेतमाश्विनमवृक्षन् ” इति । जनः चमान-
शीलत्वाद्दुर्गाक्षणस्य सोमं पिपासोरश्विनो देवता । पशोर्भूजत्ववर्णेन दुर्गाक्ष-
णलक्षणं भूमिमाणं मालिन्यमस्मादपहृन्नि । उच्छाटे शौकस्येनारिवन्मुक्त्वा एव
मुख्यमेव ब्रह्मवर्चलक्षणं तेजो धत्ते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कथित्यशुं
विधत्ते—

यायव्यमिषि । गोभिः सहारण्ये चरिन्तुं मताद्बुधभास्करयाश्चिन्तुं वावुत्सन्तो
गोमृगः । उभयलक्षणदृशंनासथात्वं निधेयम् । कथित्यशुं ब्राह्मणं न इवर्णा-
रथाऽपि शक्यता तादृशं यं पुरुषं जना क्रमहेत्यपवदेपुस्तस्यार्थं पशुः । यद्य-

(नैमित्तिकपशुविधिः)

स्यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं नि-
 श्वात्पूर्वा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमिचीकृत्यैव
 विहितो गोमृगो मुरूमो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
 रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
 हाराभावात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
 पवित्रत्वं ब्रह्मशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते-

“ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्रवायसैः ।

मरुताऽर्केण शुभ्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्वशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
 श्चन्तु नाम ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्य एव ।

सोमयागमध्य आश्विनरुद्रकाले सूर्यानाविर्भावं निमिचीकृत्य कंचिपशुं
 विधत्ते-

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्राक्षंख्याकाभि-
 र्ऋग्भिरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्चनीतिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
 बुधःकालात्प्राग्बेलायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्छस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा
 वेधाद्यावरणमन्तरेण यद्वाऽऽविर्भवेत्सदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
 तदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायेयं रात्रिव्युच्छन्ती प्रभातं प्राप्नुवती
 सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराङ्मुखी तस्मिन्नपरका
 सती प्रभातं प्राप्नोति । तदानीमयं यजमानः प्रकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधि-
 नं वाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपभिव्रवर्णः । प्रतीची
 संमुखी तस्मिन्नुरकेत्यर्थः । तेन पशुना तमः प्राप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऊष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे मथमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(काम्येष्टियाज्यापुंरोनुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठक एकावशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यद्ध
 वो दिवो या वः शर्म । भरेष्विन्द्रं* सुहव*
 हवामहेऽ*होमच* सकृतं देव्यं जनम् । अग्निं
 मित्रं वरुणं सातये मगं धावापृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममत्तु नः परिज्मा वमर्हा
 ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् । शिशीतमिन्द्रा-
 पर्वता युषं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यत्तपन्मरुतो वावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋकमिः
 सुखादयः । ते वाशीभन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्मोमो रुद्रेभिरभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिरुत्तुधा कृणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः स* शिशातु । मं नो देवा
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूमी रुद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा चिथस्य समृती रण्वा

नरो नृपदने । अहन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यद्विषो वनामहे स* हव्या मा-
 नुषाणाम् । उत युष्मस्य शर्वसः (३) ऋ-
 तत्त्वं रश्मिमा द्दे । यज्ञोः देवानां प्रत्येति
 तुष्णमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वोऽ-
 र्वाचीं कुमतिर्वक्त्याद्*होश्चिद्या वरिवोवित्त-
 राऽसत् । इतिरपः सुयवसा अदब्ध उप
 शेति बुद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं मन्त्यन्तितो
 न इराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ । धार-
 वन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घार्थियो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृतावानश्रयमाना ऋणानि ।
 तिस्रो भूमिर्धारयन्त्रीरुत युन्त्रीणि व्रता
 विदये अन्तरैषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । त्यामु क्ष-
 त्रिया* अवं आदित्यान्याचिषामहे । समृद्धी-
 का* अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सग्धा न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्या चिह्नसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोषमाणाः । इमं मे वरुण श्रुधी इवमया
च मृडय । त्वामवस्युरा चर्के । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वग्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
विर्भिः । अर्हेदमानो वरुणेह बोध्युरुशस मा
न आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाभिः सश्वसो रक्षमाणा धीर्या चिदेकानपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं मजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एष्वसावादित्यो दशबभामिर्भ्रौ
बलस्य बाहंस्यत्यं वण्टकारोऽसौ सौरिं वरुणमाभिनमिर्भ्रं वो नर एका-
दश (११) ।

वायव्यमाभेयीं कृष्णम्रीर्विभ्रसावादित्यो वा अंहोरात्राणि वण्टकारः मजन-
यिता हुवे तुराणां पञ्चवष्टिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्ब्राह्मण्याभिशापो च तूर्पाविर्भाववर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तैरेतेदशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिन् काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौरुचरोरुर्भ्रं द्विष्टिका काशि-
दिष्टिरेवाम्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतो सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाधिभ्रयणम् । इह
तु तद्वाधितुं विधत्ते—

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भ्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वस्तुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिकयोपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदेव-
त्वात्तदीपं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्द्विविधो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्ना-
धिभ्रयणम् । तत्रत्यकपालसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातानव
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

इहृचेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृभिन्नभ्रयादी-
नवरुन्धे ।

मरुतो सामिधेनीसंधानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते—

“ अनुष्यमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुष्यमानान्तु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं वर्त्म वर्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोरुभयोर्हविषोर्याज्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाभ्रातानां प्रतीको-
नुदाहरति—इन्द्रं व इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठमपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु पञ्चममपाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ।

उक्तापेवोर्षिं कृत्वान्तराय विधत्ते—

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं इध्यामित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्परुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्परु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं इधाति
वितुंहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टावयं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्याभैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वपाग्नेयघाज्याया एव मेवं
वदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्याभैषोऽन्यविषयश्च
घाज्याभैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
तदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितुंहाणा विशेषेण परस्परं द्विंतां कुर्या-
न्नास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोर्हि विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ११ इति ।

कल्पेरन्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एतानिन्द्रपरुतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता स्निग्धा
भवन्त्येव । एतयोः कलहतत्समाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृता एव याज्यानुवाक्याः ।
इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशाश्च
देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदयेन्द्रस्योपरिष्ठादिन्द्रियेणवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति भुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सायभ सकृदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्पुनरप्युपरिष्ठादैन्द्रमवद्येत् । एवं
सति यजमार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्श्वयोरिन्द्रमसावर्ध-
मुक्तां करोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधाम्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ११] इति ।

वस्त्रस्थोभयपार्श्वान्तयोरुपानीयं स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वस्त्रं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वासति
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“उपाधाय्यपूर्वयं वासो इक्षिणा
(जेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वाससो दानं सजातानामुप-
हित्यै यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्थामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भ्रियमाणेषु संपाद्यमानेषु हविषु हवामह आह्व-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेयसे च ।
कीदृशमिन्द्रं, तुहवं तुवेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारं, तुकृतं
शोभनं हितं करोतीति तुकृतं तुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषय-
त्वाच्च हविर्द्वयस्यैकैव पुरोनुवाक्या ।

तत्रैव याच्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेमनं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिक्रमा । त च नोऽस्मान्ममसु
हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, स च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो इस्तीति
देवत्वश्रवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ युवां नोऽस्माञ्छिशीतं तनू कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविष्प्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्ब-
रिवस्यन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽवलोकयन्तु ।

इष्टव्यन्तरं विधत्ते—“पृथिव्यै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृथिव्यै
वै पयसो मरुतो जाताः पृथिव्यै प्रियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्यै सजातान्म यच्छन्ति ग्राम्येव भवति”
[सं०का० २५० २अ० ११] इति ।

पृथिव्यै श्वेता गौस्तादृश्या गोमरुतां प्रियंगूनां (गां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रात्तरीयार्थवादे इष्टव्या । पृथिव्यै प्रियंगव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
एकोद्भूतत्वात्प्रियंगूनां (गां) मरुदेवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ प्रियवती याज्यानुवाक्ये भवतः प्रियमवैनः समानानां करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

प्रियशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ प्रियवभ्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये प्रियत्वम् । तयोर्ऋचोर्विद्यमानं पाठप्राप्तं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्राप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—प्रिया इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं प्रति त्वरमाणानां वो युष्माकं प्रिया नाम प्रियाणि नामानि आहुव आह्वयामि । यद्यस्मान्भूयं तृपत्तिं वावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाह्वयामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—श्रियसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं श्रियसे प्राणिभिराश्रयितुं भानुभिर्भासकै रशिमभिः सूर्यरशिमभिः सहिपाः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्कृत्तुमिच्छन्ति । ते मरुत ऋकभिर्घांज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्ऋग्भिः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः स्वादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीषन्त उत्साहजनितघोररूपबहुविधशब्दवन्त इष्टिमणः स्वगृहान्प्रति गतिमन्तोऽधीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विप्रकारि-भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः प्रियस्य मरुतस्य धान्नो मरुतां संबन्धि यत्प्रियं स्थानं तद्विद्वं लब्धवन्तः ।

इष्टयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

“ देवांसुराः संदत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽग्यांन्यरभे ज्यैष्ठ्या-यातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्ऋधिरुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदियैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्तमत्तया संज्ञान्याऽयाजयद्रभ्ये वसुमते पुरोडाशमहाक-पालं निरवपरसोमाम रुद्रधत्ते चरुभिर्त्राय मरुत्वते पुरोडाशमकादशकपालं वरु-णायाऽऽदित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा असुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतास्तदानीमहमेव ज्यैष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं प्रियरहिताः सन्तः सेना

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रक्रान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहितोऽग्निरेकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्र-
स्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमु-
पसेव्य तदुपदेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थादप-
गतमत्सरा देवा ज्यैष्ठ्यार्थमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते
ययेष्ट्याऽसौ संज्ञानी । तानूनप्त्रार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वाच्चास्ति
कस्यचित्प्राधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिमभिषेत्स्य सर्वे मात्सर्यं जहूः । इह त्विष्टि-
प्रसादादिन्द्रस्य प्राधान्यम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युगभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समनैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये
वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वरुणायऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि-
सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रमेव भूतं स्वामिनमेव सन्तमेनं यजमानं अष्टैचार्यं सम्यगभ्यनुजानन्ति ।
ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयित्तमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवतु । रुद्रैः सहितः सोमोऽस्मिन्ना
श्वयमेव पीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्र ऋतुधा तत्तद्वृत्तितभो-
गधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशतु संशितव्र-
तान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—सं नो देवै इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिपत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसं-
बन्धिनीभिस्तनुभिः सहितः सोमः समजिज्ञिपत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः
समजिज्ञिपत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिपत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां
याज्यामाह—यथाऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमध्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या
अग्निसमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संगताः पीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवार्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवार्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्य-
नुज्ञातवन्तः, त्रीणि नामान्याहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिर्रूपाणि ह्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा हे त्रिणामनेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्वद्विधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवार्तिनो देवाः सर्वेऽहणयिमाना वैरि-
मिरनपहियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
ऽपि । यथा पूर्वत्र ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषाः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृतौ संगतौ सत्यां नृषदने मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्वा रममाणास्तिष्ठन्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्ध्वते बर्हनिं पन्वलयन्ति,
प्रव्वालय च जन्तवो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यदिष इति । यद्यस्मात्कारणादिष इष्यमाणान्य-
जानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां इव्या
होमयोग्यामि द्रव्याणि संवनामहे, उतापि च शुभ्रस्य धनस्य शवसो बलस्य
कृतस्य यज्ञस्य च रश्मिं रश्मिवत्प्रकाशमुरकर्षमाददे स्वी कुर्मः, तस्मात्कारणा-
द्देवमनुमहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो भुवद्भृद्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूर्तिं न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुव-
द्भृतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूर्तिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ म० ३ अ० १] इति ।

मदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदिरया भुवदन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुडयन्त इति भवतेत्ययं शब्दः पठितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः पठितो न तु भुवच्छब्दः
क्याप्यस्ति, तथाऽपि वर्णाविकारमभिप्रेत्य भुवद्भृद्यश्च इत्युच्यते । एवमभ्यत्रापि
याज्ये नियुक्त आलभेत, अग्रये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतौ-

चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवच्छब्दवन्त इत्युक्तं भवति ।
तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं
प्रत्येति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मृडयन्तः सुखयन्तो भवत
तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहबुद्धिरवाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता सती, आववृत्त्यादाव-
स्तंताम् । या सुमतिरंहोश्चिदस्मदीयपापादपि आवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः ।
सा सुमतिर्वरिवोषित्तराऽसदतिशयेन परिचर्याभिज्ञा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—शुचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः सन्नपोऽनुष्ठी-
यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं
तेनोपलक्षितमन्नादिभोग्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरतिर-
स्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्धस्यासौ वृद्धवयाश्विरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः
पुत्रा भूस्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ प्रण-
यने कर्मणि भवति प्रवर्तते तं यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे नकिर्षन्ति न
विनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इदृशन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्बुध्यश्चरुं निवंपेदपरुद्धो वाऽपरु-
ध्यमानो वाऽऽदित्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-
यद्गतः स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं विशि दाध्रत्यनपरुध्यो भवति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीययोर्याज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्वन्तः । स्थान-
भ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं
स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः,
तयोरन्यतरस्येधमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं
निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । विशि स्वराष्ट्रगतप्र-
जायां दाधति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्धमशक्यो
भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवति
वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानिधानम्)

कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्यत्रान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता धीर्धैर्वां ते दीर्घाधियः, असवः पाणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवदाधको राजाऽसुरस्तान्निवारणायोपयुक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तद्रक्षमाणाः, क्रतं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता कतावानः, कृणानि चयमाना अपरोऽर्चैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बहून्पृणानि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमीरिति । हेऽयंमन्वरुण भिन्नं, एतेस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदित्या वो गुष्माकं तन्महित्वं माहात्म्यं वाकरमणीयं महि महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्सूर्यचन्द्रवह्निगतान्प्रकाशान्धारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ष्योक्त्कारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“सुबुधः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः” इति । अग्निदीपेरादित्यसंबन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निनुसमारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि यतान्मन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि तत्राणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सत्यवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति । तत्र कांचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पद्मा द्दीतियं वा अदितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्स्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादितिशब्दवाच्या, तैवास्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ।

मन्वान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यामेवाऽऽशिषं कुरुते ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं फलं सत्यमास्त्विति शेषः ।

अग्न्यं मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करोति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रप्रवेशे प्रजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे--

“ उप प्रेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानामित्याह मारुती वै विद्व्येष्टो विशपतिर्विशौषैर्नः राष्ट्रेण समर्धयति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सुहृराष्ट्रप्रवेशदातारो मरुतो यूयेमेना विशपतिनेतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं वीरसिंहवर्माणं संजिहीर्षमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
मुखीकृत्योपपेत समीपे गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विद्व-
ष्णा ता मरुतामधीनत्वाम्मारुती, तस्या विशः पतिर्ष्येष्टोऽपरोद्धा, तेन ज्येष्ठेन
विशपतिना सह योद्धमित्येवं ब्राह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यातमन्त्रस्य पाठे सति प्रजया देशेन चैनं यजमानं समुद्धं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति--“ हविष्कृता वाचं वि-
तुष्योप प्रेत मरुतः सुदानव इति यजमानमध्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
घरे वासति षडैकदेशं निवसतीह मन इत्युरसि शेषं निर्वपति ” इति ।

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विवक्षते--

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहादीहीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
चिनुषाघे शुक्लाः स्वस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विद्विशमेवाव
गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

ग्राम्येभ्यो हितं ग्राम्यं तद्वाज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । त द्विविधः--अन्तर-
ङ्गो नहिरङ्गश्च । तत्र नहिरङ्गः समायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु तर्भायाः पर-

१ स. च. 'स्यातस्य । २ क. घ. ङ. च. निनयाति । ३ क. घ. ङ. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ स. च. 'भावां विसर्जितायां प' ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्तःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्ब्रीह्यानाहरेत् । विद्शन्दवाभ्यायाः
मजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विमकानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यचरुं विधाय ऋणैर्वारुणचरुं
विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विडनवगतश्चाष्टभित्याहुर्वे ऋणाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेद्दारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० १ प०
३ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि मजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् ।
यथा मजाया आदित्या देवता तद्द्राष्ट्रस्य वरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्टया
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुध्यमानस्तस्यापरुद्धवद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्याज्जु क्षत्रियामिति ।

वयं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुख्येन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्वत्यवो
याचिषामहे रक्षणं पार्थिवामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रप-
ञ्चितं त्याज्जु तानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमुद्धीकान्सुष्ठु सुखायितुन् । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणोति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुध्यमानोऽहं तेनापरोधेन व्यामुह-
चित्तः सन्किमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सभ्यमिदं
प्राचीनमिदं प्रतीचीनमिति कमपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्षा चिद्धीर्यं इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पाकं नेतव्यः पाक्योऽपरि-
पकधर्बाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो
बाल इत्यर्थः । युष्मानितो युष्माभिः स्वकीयां विशं प्रापितः सन्नमयं ऽभ्योतिः
शत्रुभयरहितं विवेकज्ञानमर्ष्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

यजमाना वयमादित्यानां संवाग्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावसा रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शंतमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादातिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सका भवेम । हे आवित्या भवन्तोऽनागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदितित्वे सर्वदैवास्व-
ण्डितत्वे निमित्तभूते सति श्रोत्रमाणा अस्मदीयां स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरासस्वरमाणा इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णव्रीहिस्रौ पुरोनुवाक्यामाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृदय सु-
खम् । अहं चावस्युः पालनेच्छुस्त्वामाचक आ समन्ताच्छन्दयामि प्रार्थयामि ।
तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तस्मै रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां माप्नोमि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाशास्ते । हे वरुणाहेडमानः क्रोधरहित इह
कर्मणि बोधि अस्मदिज्ञापनां मुच्यस्य । हे उरुशंस प्रभूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा
प्रमोषीमां विनाशय ।

अपरुष्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिदिष्टिरुक्ता ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं
विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्पै विशोऽव-
गन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं प्रेप्सन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिर्निर्वपमन्त्रोऽत्रैवात्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्यास्त-
दीयप्रजायाश्चाऽऽनीयेमं व्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् ।
अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः
स्वयमेव तं भागमपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यमाप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूस्वान्सस्र मध्यमेपायामुप हन्यादिमहमादित्या-
न्वभ्राम्याऽमुष्मादमुष्पै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव
गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेजन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादित्याः स्वयमेव बद्धवीराः सप्तः स्वकी-
याभृत्यान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिभ्येऽपि मयूखाभस्ते नक्षेदनपरुष्य-
मेवाव गच्छति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

पूर्वमध्यमायामीषायां शङ्कून्ः कीलिताः । इदानीमिभ्येऽपि शङ्कुबन्धनं
विशेषः । तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“ आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो यदश्वत्थ आंजसैव विशमव गच्छ-
ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

अश्वत्थस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंख्यां विधत्ते—

“ सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव विशमव गच्छति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्यं द्रष्टव्ये । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रियंगवं चरो ॥

अग्निर्वसुमंदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

यथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्वित्कृतो दयम् ॥

यज्ञो भुवदति चरो धारयन्धारयदति ।

त्यान्नुत्रयं शुकुचराविभं कृष्णचरो तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्नमताः ” ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशेऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वत्सुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामादीन्प्रत्येन्द्राग्नादिकाम्येष्टीनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्रा-
 भी अपागूहता* सोऽचायत्प्रजापतिरिन्द्राग्नी
 वे मे प्रजा अपासृक्षतामिति स एतमैन्द्राममे-
 कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तावस्मै प्रजाः
 प्रासाधयतामिन्द्राभी वा एतस्य प्रजामप
 गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
 न्द्राममेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
 भी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
 न्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
 वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति ताभ्यामिवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
 बृहक्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
 एतस्माद्विन्द्रियं वीर्यं कामति यः संङ्ग्राममु-
 पप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादशकपालं निः (-) वपे-
 त्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतदाथेकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पुन-
 ग्विस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंवेत्प्रपाठकस्यान्तिमद्वादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
 पद्यरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क कृतमित्येतदपि तत्रैव
 भाष्यकृता कण्ठवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् । -

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येषीनां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त* सङ्ग्रामं वि वाः एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेष्याग्नि-
 न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चकं
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पूषण-
 मेवैकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दर्शाधिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीहिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अमये पाथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेथो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्पथो वा एपोऽध्यप-
 येनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत्यग्निमेव पाथिकृतः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमपयात्प-
 म्यामपि नयत्यनहुवान्दक्षिणा वही ह्येप
 समृद्ध्या अमये व्रतपतये (१) पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यग्निश्च
 चरेदग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं व्रतमा लम्भयति घृत्यो
 भवत्यग्नये रक्षोभ्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्य रक्षाशंसि सचैरन्नग्निमेव रक्षोहणः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षास्यप
 हन्ति निशितायां निर्वपेत् (२) निशिता-
 याः हि रक्षाशंसि प्रेरते संप्रेणान्येवैनानि
 हन्ति परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्वधचाराय
 रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसास्तृत्या
 अमये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नि-
 चरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवै-
 नमा वृश्वाति ताजगार्तिमालत्यमये सुरभिमतं
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्यो वा विभीया-
 देषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिमती
 तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति
 पूर्तीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सद्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 भयिते जयति त* सद्ग्रामम् (४) अभि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
 वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान्द
 हति (५) ॥

(मतपतये निश्चितायां निर्वपेत्पुरुषाः सद्ग्रामं न चत्वारि च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेयं कामो नोपनमंदाग्निमेव काम* स्वेन

(कामुकादीष्टिविधिः)

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैतं कामो नमत्यमये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सपर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदमिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनम-
 मिचरन्तस्तृणुतेऽभय आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 मिमेवाऽऽयुष्मन्तं* स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यमये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भृत्तिकामोऽग्निमेव जातवेदसं* स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भृतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्बु-
 क्कामोऽग्निमेव रुक्मतं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्तं* स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति

(अन्नकामावीष्टिविधिः)

तेजस्यैव भवत्यग्नये साहन्त्याय पुरोडाशम-
ष्टार्कपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्य*
स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव संहते य*
सीक्षते (४) ॥

(भ्रातृभ्यस्यास्मिन्तेजस्वते पुरोडाशमष्टानिःशब्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः
कामयेतान्नवान्तस्यामित्यग्निमेवाऽन्नवन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैन्नमन्नपतिं करोत्य-
न्नवानेव भवत्यग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टार्कपालं
निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवा-
न्नाद* स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैन-
मन्नादं करोत्यन्नादः (१) एष भवत्यग्नयेऽन्न-
पतये पुरोडाशमष्टार्कपालं निर्वपेद्यः कामये-
तान्नपतिः स्यामित्यग्निमेवाऽन्नपति* स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करो-
त्यन्नपतिरेव भवत्यग्नये पर्वमानाय पुरोडाश-
मष्टार्कपालं निर्वपेद्यग्नये पावकायाग्नये शुचये
ज्योर्गामयावी यद्ग्नये पर्वमानाय निर्वपति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यद्मये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यद्ग्नये
 शुचये आशुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येधैतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद्-
 मये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यद्ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यद्मये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यमये पुशवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्द्राय पुश्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यमये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेयः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यद्जा साक्षादेव रसमव
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेयः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
 संयन्ते वाजम् (५) वा एष मिसीरपति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः सल्लु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

सृद्ग्नमेव वाजसृत* स्वेन भागधेयेनोप धावति
धावति वाज* हन्ति वुत्रं जयति त* संज्ञामम-
थो अग्निरिव न प्रतिधूषे भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
रोडाशमष्टाकपालं निषेधस्याग्नावग्निम-
भ्युद्धरैयुनिर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
भागोऽन्यस्तौ संभवंस्तौ यजमानम् (६) अभि
संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोर्दग्नयेऽग्निवते
निर्वपति भागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
च्छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
मष्टाकपालं निषेधस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उद्वायेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा
न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धरियते कि-
मपरोऽभ्युह (७) हियेतेति तान्येवावक्षणानि
संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
द्योनेरधि जातवेदाः । न गायत्रिभ्यः त्रिष्टुभा
जगत्या देवभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति छन्दो-
भिरैवैन* स्वाद्योनेः प्र क्षनयत्येष वाव सोऽग्नि-
रित्याहुज्यांतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद्-
ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
परापतिते तदेवावरुन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्नेन दधाति करोति

वाजं यजमानमुक्तेऽस्य षट् च)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्दारुणं चरुं
 दधिक्राव्णे चरुमभिः शस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योभिं
 प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरमेव भाग-
 धेयेन शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिक्राव्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यद्दशक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवचसेन पुनाति
 यमयंकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दश-
 कपालो विराजैवास्मिन्नजाद्यं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिभुवैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वा-
 दशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशून्दधाति यस्मि-
 न्जात एतामिष्टिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्यञ्जाद इन्द्रियावी पञ्चामान्भवत्यथ वा
 एष सुवर्गाल्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
 सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
 सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निवै-
 श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
 उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ (४)
 अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
 धीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा
 एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षजाग्नेयम-
 ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
 द्वासयिष्यन्त्यष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं क-
 रोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
 एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरः सलु वा अग्नेर्योनिः
 स्वामेवेनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
 कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि
 श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्ये
 द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताऽश्च्यवयति
 मरुतो भवति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवाविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानर्ष रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(प्रजाकामः संवत्सरः पुनात्येवैनं पूतः समष्ट्यै तादृभ्रारुतो
 भवत्येकान्विशं शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्य-
 ज्ञियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वे प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः सलु वै
 देवानामायतनमेतस्माद्वा आर्यतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति तः सङ्ग्राममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरभ्रमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
 षाणयोरभ्रं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीष्टिविधिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवात्ति नाश्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्गः
 पूर्वोऽभिद्रुहति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्रुह्य
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्ताद्भि द्रुहति नैनं वरुणो
 गृह्णात्यान्व्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽकिं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदकिं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादत्प्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यदा खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमाभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेतां भ्रातृभ्याय प्रहि-
णुयान्निर्कृतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मृजाते निर्वरुणं वेपेदुमयादद्यो वै संवत्सरं पद्विंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्भवति
स्वादेवास्मै योनैः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्त* स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
घर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्त*
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मकामोऽर्को वै
देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्त* स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वावीष्टिनिधिः)

त्यज्ञाद् एव भवतीन्द्राय घर्मवते पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रा-
 याकंवते भूतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति
 शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत
 आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायाकं-
 वते भूत एवाज्ञाये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय
 (३) अ०होमुचं पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेयः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ०ह
 इन्द्रमेवा०होमुच० स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवैनं पाप्मनोऽ०हंसो मुञ्चतीन्द्राय वैमुधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेयं मुधोऽभि प्र-
 चेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समिधुरिन्द्रमेव वैमुध०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः
 (४) अपं हन्तीन्द्राय ज्ञात्रे पुरोडाशमेकादशक-
 पालं निर्वपेद्द्वो वा परियत्तो वेन्द्रमेव ज्ञाता-
 र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं ज्ञायत
 इन्द्रायाकांश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेयं महायज्ञो नोपनर्भेदेते वै महायज्ञस्या-
 मर्ये तनू यदकांश्वमेधाविन्द्रमेवाकांश्वमेधवन्त०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
 महायज्ञं ऋचावयत्युपैर्न महायज्ञो नमति(५) ॥

(ग्रामकामादीनामनुज्वादीष्टिविधिः)

(इन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनैवे-

न्द्रयास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृजुस्त्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनासंश्रितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सेवा-
स्य सेनास्त्वं इत्यति पृथ्वीजानपि (१)
इधमे सं नक्षेद्भीर्यत्रार्धिष्कृत्वा न्यमेहृत्तता
वृथ्वीजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा
वेदयतिन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादर्पकान्तान्यथेष हतमनाः स्वयंपाप

(मामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वनेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
 दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
 दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काम-
 येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दातारं स्वनेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्तन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
 येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वनेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्मै प्र दापयतन्द्राय सुत्राम्णो पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा (४)
 अपरुध्यमानोवेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वनेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
 भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृ-
 त्तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्र-
 मेकादशकपालं निर्वपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमद-
 धाच्छक्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्ब्रह्मो वै
 शक्नोती स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽ-
 भवत्सोऽविभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
 पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्यार्था आधि-
 रेवतीं निरेमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
 लं स्वधिये सन्तसद्दृक्षमानैः स्यात्सस्मा एत-

मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं
दधाति रेवती पुरोनुवाक्या भवति शान्त्या
अप्रदाहाय शक्ररी याज्या वज्रो वै शक्ररी स
एनं वज्रो भूरया इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तस्स्युर्वेन्ध भवति चतुर्दश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

शामावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
रन्तसरस्वत्याज्यभागा स्याद्बाहृस्पत्यश्वरुर्भवा-
मावैष्णव एकादशकपालो भवत्यामिः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवेन यज्ञेन चाभि
चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
स्वती वाचैवेनमभि चरति बाहृस्पत्यश्वरुर्भवाते
ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवेनमभि चरति
(१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतयैव
यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
देवताश्चैव यज्ञं च मध्यतो व्यवसर्पति तस्य
न कुतश्चनोपाग्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तु-

(अभिचारकर्त्रादीनामिष्टिविधिः)

गुप्तं आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेयं
 यज्ञो न (२) उपनयेदग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्धर्मोऽग्निं चैव विष्णुं च स्वैनं भागधेये-
 नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छत उपैनं
 यज्ञो नमत्याम्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
 स्कामोऽमेर्वै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति
 यज्ञस्य देवा अग्निं चैव विष्णुं च स्वैनं भाग-
 धेयेनोप धावति तावेव (३) अस्मिश्चक्षुधे-
 सश्चक्षुष्मानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेतो यदा-
 ज्यमनइहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र
 जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
 जमैवास्मै तेजश्चक्षुरसं रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
 वृद्धक्ते भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
 कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
 न्द्रियम् (४) वीर्यं वृद्धक्ते पुरा वाचः प्रवदि-
 तोनिर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रोदिता भ्रातृव्यस्य
 वृद्धक्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
 नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
 त्याम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्ग्राहस्प-
 त्यश्वरुयदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
 (५) आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रवर्चोदयोद्विषिः)

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुयदेकोदशकपालो
 भवत्येकोदशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्रोत्या-
 भावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसर्वन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्य-
 श्चरुयद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती जागते तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि भेषावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले
 यैवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूवन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम (७) ।

(ब्रह्मणैर्वैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्पेन्द्रियमाप्नोति

देवताः सप्तत्रिंशच्च ।)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायं
 श्रितिमैच्छन्तस्मा एतं सौमारौद्रं चरुं निरं
 वपन्तेनैवास्मिन्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एतं सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रचर्वादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च श्वेनं भागधेयेनोषं धावति तावे-
वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्तां ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
तिष्यापूर्णमासं निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे
परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथिनमाज्यं भव-
त्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
वर्चसं तत्सर्वं करोत्यतिं ब्रह्मवर्चसं क्रियत
इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरिति मानवी
ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्भेष-
जम् (२) भेषजमेवास्मै करोति यदि बिभी-
याद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
निर्वपेत्सौम्यां वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
न दुश्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानीं प्रजन-
यिता सोम एषास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं
निर्वपेदभिस्वरन्तसौम्यो वै देवतया पुरुष एष
रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमाळीति सोमारौद्रं

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं* शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतासु भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योर्वा एतं ग्रसितं* होता निषिदति स ईश्वर
 आर्तिभातोरनइवान्होत्रा देयो वह्निर्वा अनइवा-
 न्वह्निर्होता वहनिर्नैव वहनिर्मात्मानं* स्पृणोति
 सोमारुद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वैऽस्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्धं नार्धं वहिषः स्तृणीयादर्धं
 नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्धं न स्व एवास्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ।

(रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्धं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं* सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्वर्नं माग-
 धेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र यच्छ-
 न्ति आन्धेयं भवत्याहवनीयं ऐन्द्रमधि अयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यति विशमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेयः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशे च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावयन्क्रूयादि-
 न्द्रायानु क्रूहीत्याश्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावयन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्राव्यं क्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितुःहाणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेयः कामयेत
 कल्पेराप्तिं यथादेवतमवदायं यथादेवतं यजे-
 न्नागधेयेनैवान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैष विश्वाःश्च देवान्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येष भवत्यैन्द्रस्यावदायं वैश्वदे-
 वस्याव येदथैन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 णैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 य्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पृश्निषे द्रुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्निषे वै पर्यसो मरुतो जाताः पृश्निषे
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येष भवति प्रियवती
 याग्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं
 समानानी करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते ११न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नमिर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयदमये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तया संज्ञान्या याजयेदमये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानां
 भवति ॥ ६ ॥

(विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्थं याज्यानुवाक्यं तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वेद

पुत्रः पितर* स मातर* स मनुर्भुवत्स भुवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मषः । स घामौणोदन्तरिक्षं स सुवः स
 विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्वं
 चित्रम् । स प्रत्नयन्नवीयसामे घुम्नेन संयता ।
 वृहत्तन्य भानुना । नि क्वाव्या वेधसः शश्व-
 तस्कहंस्ते दधानः (१) नयां पुरूणि)
 अग्निभुविद्रायिपती रयीणां सत्रा चक्राणो
 अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-
 तारमुषं ह्ये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
 मय सवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं
 सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया
 धिया वामभाजः स्याम । वडित्या पर्वतानां
 त्विद्रं विभर्षिं पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वति
 मङ्गा जिनोषिं (२) महिनि । स्तोमासस्त्वा
 विचारिणि प्रतिं द्योभन्त्यक्तुभिः । प्र या वाजं
 न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि । ऋदुदरेण सरुयां
 सचेय यो मा न रिष्येद्वयंश्व पीतः । अयं यः
 सोमो न्यर्धाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरिभ्यच्छं ।
 आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवा-
 ष्ठरुमां ऋजीपी । सोमो विश्वाऽन्यतसा
 धनानि नावाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
 (३) सुवानः सोमं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म
 जमदग्निरर्षन् । वृषा यन्ताऽसि शशसस्तुर-

स्यान्तयच्छि गृणते धर्त्री ह२ह । सनाधस्ते
 मधं च शुभ्रयं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतैः सप-
 यं । अर्को वा यत्तुरते सोमघक्षास्तत्रेदिन्द्रो
 दधते पुरमु त्र्याम् । वषट्ते विष्णवास आ
 कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट ह२म्यम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे युयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपि-
 विष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वा गृणामि तवसमतवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं
 भूत्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वषो
 अस्मदपे गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे वभूयं
 (५) । अमे दा दाशुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
 शिशीहि नः सुनुमतः । दा नो अमे शतिनो
 दाः सहस्रिणो दुरो न वाज२ श्रुत्या अपावृधि ।
 प्राची यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रमु-
 वसो वि दिद्युतः । अग्निदां द्रविणं वीरपेशा
 अग्निर्ऋषिं यः सहस्रां सनोति । अग्निदिवि
 हृष्यमा तंतानामेर्धामानि विभ्रता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्धिरा त् भर । पुतं न पुतं तनूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तन्नै रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उमे संश्वन्द्र सर्पिपो इषी श्रीणीव
 आसर्नि । उतो न उत्पूर्या उक्येषु शवसस्पत
 इप* स्तोतुम्य आ मर । वायो शत* इरीणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रय
 आ यातु पाजसा । प्र यामिः (७) यासि
 दाश्वा*समच्छा नियुद्धिर्वायविष्टये दुरोजे । नि
 नो रयि* सुभोजसं युवेह नि वीरवद्वस्यमश्वियं
 च राधः । रेवतीर्न सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । ह्यमन्तो यामिमर्देम । रेवा* इमेवतः
 स्तोता स्यास्वावतो मघोनः । प्रेदु इरिबः
 श्रुतस्य (८) ।

(इषीनो जिनोषि देभु म इव्यं बभूध ना यामिभत्वारिश्वाभ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

मजापीतस्ता सुहा अग्रये पथिकृतेऽग्रये कामायाग्रयेऽर्कवते वैभानरनादित्वं
 चरुमेन्द्रं चरुमिन्द्रायान्वृजव आम्रावेष्णवमतो तौनारौमनेन्द्रमेकादशकपाठ*
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये पपाठके काम्याः पशवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वकभ्या इष्टयोऽखिलाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

मजाकामः स्पर्शकामो(मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेध्वति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राग्रं पश्वमं पौष्णं चरुमेधोऽनु निर्घमेत् ॥ ४ ॥

सर्मा प्राप्य क्षेमपत्यं चरुं छत्वोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

इशांघतिक्रमेऽष्टाकपाठः पथिरुतेऽग्नये ।

अवत्याचरणेऽष्टाकपालं घ्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचमहवाधे तु यजेद्वाक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः छणुष्वेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्यान्नृववते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्सुरभिषद्यागं नरगोमृत्तितद्ग्नये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिरुवादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्पर्शमानो यविष्ठाय वद्वये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभित्रयमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

रुत्सायुःपात्रये कुर्याद्धविरायुष्मतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काम्ययाज्यापुगेनुवाक्याभिधानम्)

- भूतिकामो हविः कुर्याद्द्वहये जातवेदसे ।
 काम्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्भुक्तमतेऽग्नये ॥ ११ ॥
 आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वतेऽग्नये ।
 वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साहनयाय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥
 अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टद्यादयः श्रुताः ।
 यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥
 वाञ्छन्ननादके(ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।
 प्रभूतान्नस्वामितार्थी सन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।
 युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगमुक्तो हविस्त्रयम् ॥ १७ ॥
 चक्षुष्पाटवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।
 रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥
 त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।
 प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥
 इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तमिष्टिं समाचरेत् ।
 क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्भसवते चरुम् ॥ २० ॥
 धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।
 युद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसूतेऽग्नये ॥ २१ ॥
 द्विरग्न्युद्धरणे कुर्यादग्नेऽग्निवते हविः ।
 ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्दुद्धताग्निविनाशने ॥ २२ ॥
 अन्नवद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवतानकाः ।
 अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥
 पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।
 यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥
 वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।
 दाधिक्राव्णे चरुं कुर्यादभिशस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥
 त्रिहविष्कामिमामेव प्रजाधर्मपि समाचरेत् ।
 एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दशादिकमतिक्रम्य तद्द्वैधानरं चरेत् ।

जभिमुदासयिष्यन्नाभेयमडाकपाठकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैधानरं चोभे निर्वपेद्यविषी अथ ।

वैधानरं मारुतं च ग्रामार्थी निर्वपेद्यविः ॥ २८ ॥

अभिशास्तीष्टिमारभ्य पञ्चमेऽस्मिन्नुदाहृताः ।

निर्वपेद्यरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यियासति ॥ २९ ॥

युद्धभूर्धि गतस्तत्र कुर्याद्वैधानरं इविः ।

मारणोद्यतयोरन्तं जग्ध्वा वैधानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शपथं पूर्वं ह्युदेवोऽपि तं चरेत् ।

अविं तुभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचिनुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

पठेऽनुवाक आदिस्पचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैधानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

पथर्था निर्वपेदेन्द्रं परं पठेन्वियावते ॥ ३३ ॥

पुरोदाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्वर्षवते चरेत् ।

अन्नाद्यर्षकैवते कुर्यान्नृत्यर्था तु हविष्णयम् ॥ ३४ ॥

घर्मेन्द्रियार्कैर्युकेभ्य इन्वेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अंहोमुचे पापघाती वैभूषासान्यपीडितः ॥ ३५ ॥

बन्धो वा परियत्तो वा ज्ञान इन्द्राय निर्वपेत् ।

अकार्भमेवयुक्ताय महायज्ञेऽधुराचरेत् ॥ ३६ ॥

रेन्द्रवर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र सप्तमे ।

इन्द्रं च इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

ग्रामार्थं नृजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

युद्धार्थी नष्टधैर्यो वा कुर्यान्नन्युपमते इविः ॥ ३८ ॥

दावेऽन्यदीयदानार्थी प्रदाणे तूत्तमर्णकः ।

राज्यभ्रष्टो भ्रम्यमानो वा कुत्राप्ये चरेद्यविः ॥ ३९ ॥

(काम्यमाध्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ने संत्येन्वे(न्वं) संपदे चरेत् ।

अहमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुजुप्रमुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्थोऽन्वह मासा इत्यत्र सम्पकृतिरूपितः ।

आम्ना वैष्णव आद्यः स्यादाज्यं तारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

बाह्वैस्पत्यवरुभ्येतर्कुर्यादभिवरंक्षयम् ।

धः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतद्धविक्रयम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽध्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सन्नाम्नावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

धृते चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेत्खविः ।

अध्यानुबन्धकालेऽयं यैत्रावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारादय ईरिताः ।

मस्रवर्चसकामस्तु सोमारौघं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषाद्विभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्घरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौघमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौघादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अम्नाविष्णुं मंहीत्यत्र वर्धितोऽर्थोऽनुवाक्योः ।

ग्रामाद्यैर्न्मं मारुतं च कुर्यादेतद्धविक्रयम् ॥ ४८ ॥

विद्वान्ज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्धयेत् ।

कलहं च समापातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥

ऐन्वं च वैश्वदेवं च ग्रामकामश्चेत्खविः ।

पैयंगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकामश्चरुं चरेत् ॥ ५० ॥

सप्तनैरपिये जाते संज्ञानीं वां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्नादयोऽस्त्रिणाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुषावयभिधानम्)

पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थं उदीरितः ।

द्वादशोऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुतौ श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽर्हिरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतस्पोष्टं विधातुं प्रसौति-

“ देवा वै मृत्योरभिभयस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निरवपत्तैयैवेष्वमृतमदधात् ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तैयैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते-

“ यो मृत्योर्बिभीयात्तस्मा एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वने भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले पाषदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विधेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति-

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति तिष्ठति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति । पाकाम घृतद्रव्यं विधत्ते-

“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुष्येवास्मा अमृतं च समीची दधाति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

आयुर्दां अग्ने हविषो जुषाणो घृतमतीक इति मन्त्रे घृतप्रियस्याग्नेरायुष्यद्वाद्घृतस्याऽऽयुष्वम् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढवद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारामानुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते-

“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

पुरोडाशे पञ्चविभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्वेकैकस्मिन् अवदाने कृष्णलगतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र प्रधानस्य हविषधत्तुष्टयं द्विरवदातव्यमिदार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिप्रायेण

(काम्ययाज्यापुत्रोनुवाक्याभिधानम्) -

वीप्सा । तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याज्य आयपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राशिन्नेऽष्टाविद्यायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्ने समोप्येकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षाएनय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे मदानं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उप हरत्येकधैव यजमान आयुर्दधाति ” [सं०का०२ म० ३अ०२] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षु तिसृणां प्रतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-
र्विश्वमायन्निति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके
समान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा
तु प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स वेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्ड-
मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽध-
स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति ।
अभिज्ञः स प्रजापतिः सनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तयोर्वेदनं
तस्योपपन्नम् । मघशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ
पुनर्मघः । तादृशोऽयं प्रजापतिर्भुवद्भवति । किंच, स प्रजापतिः सर्ववेद्यापी
विराड्रूपं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च
स और्णोत् । किंचात एव विश्वा भुव इमं लोकमारम्याधस्तनाः सर्वा भूमीरम-
घत्पान्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके समागत्य चतुर्मुखत्वेन रूपान्-
न्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टान्तरं विधत्ते—

“ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एत२ सौर्यं
चरुं निरवपन्तेनैवारिमरुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एत२ सौर्यं चरुं

-(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

निर्वपेदमुमेवाऽऽदित्य२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नसवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौर्यं चरुं रुक्माम्बां परिगृह्णाऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते-
“ उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्नुचं दधाति ” [सं०का० २प० ३अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादधस्ताच्चेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं आक्षेपे कृष्णलं पक्षिप्य होमं विधत्ते-

“प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्म्य एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ” [सं०
का० २प० ३अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्ययमानैस्तेजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसोरूपस्य तेजसः पाप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति-

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगाद-
नीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिष्टिं विधत्ते-

“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं
विन्देय हिरण्यं योप नमेदिति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
तेनैवैनाद्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवै-
नद्विन्दत उपेन२ हिरण्यं नमति ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देय प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं बृद्ध्यादि-
रूपेणाधिकं स्वयमेव मां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय विह-
विष्कां तां विधत्ते-

“ दि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्रियते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्वपेत्त्रि-
रण्यं विश्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ” [सं० का० २ प० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्युद्धिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते-

“ +एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेष्वामिष्टिपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमभिभावतरणानन्तरमेव गृहीतं
भवति, तथाऽपि प्रमादमूलकमेवैतत्पूर्वावाक्यपूर्तेरभावादिति बोध्यम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैतद्विन्दति सावित्रो भवति सवितृमसूत एवैतद्विन्दति भूम्यै चरुर्भ-
षत्यस्यां वा एतन्नश्यति मन्त्रषत्यस्यामेवैतद्विन्दति ” [सं० का० २ प० ३
अ० २] इति । मार्गपातनस्थानविस्मृत्यादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्लो-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु विषु हविःषु पथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्नयदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन बृहत्तन्थ महदैर्भर्षे विस्तारय ।
किंवत्, परनवत्, पुरातना धनिका उदाराः सन्त ऐर्भर्षे यथा विस्तारयन्ति
पद्वत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नवीयसाऽऽयन्तनूतनेन पितृपितामहाद्युपाजितव्यतिरि-
क्तेनेदानीमेवाज्यमानेन । संयताऽस्मान्प्राप्नुवता । भानुना कानुष्याभावात्त्यन्तं
भासमानेन । तत्रैव याज्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
अयमाग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाऽशाश्वतो निरम्बरा-
नुष्ठानशाश्वतिकान्वेषतो विधातुसदृशाञ्जिकर्मिवरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नयां
मनुष्येभ्यो हितानि पुरुषि बहुवनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवत्सर्वेषां धनानामधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विधा
सर्वाणि सत्रा चक्राणः सहस्रितानि कर्तुं शक्तः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
ददातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्त्वाहसं
सावितारमुपगम्य ह्य आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतारूपः षडमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याज्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्वभ्यं वामं वननीयं कर्मकलं सावीः पेरय
वेहीर्ययः । शोऽपि वामं सावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽयाऽनया भिया
भद्यायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठापिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

बद्धित्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संयन्धिनं स्विस्रं स्वदजनकं भारामित्या
बद्धिर्भवि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । बद्, बाठं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

महना त्वदीयेन महिन्ना या मजिनोपि यान्त्वतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां त्विद-
मिति पूर्वब्रान्वयः । मवत्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । मवत्वति मवणवति महिनि महस्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र मवणवस्त्वेन
जलसमृद्धिः नृष्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्प्राणिनः प्रीणयसि तानपि
बाहं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमास इति । विविधभारो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अकुभिरभिव्यक्तैर्नानावि-
धसस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेकं पानाद्भिभोग्यवस्तुकामिनं प्रकर्षेणास्यासि भोगाय प्रेरयसि ।
कामिव, हेवन्तं वाजं न वाजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिपदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेपाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमार्थं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवामिनश्चरुं विधातुं प्रस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ग्यार्त्तस इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्व्यत स यदूर्ध्वमुदवर्षति श्यामाका अभवन्त्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एत
सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियः सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २५०३अ० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहूतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति पञ्चमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्योच्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीतो नाना-
दिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपघातादिन्द्रियस्वा-
स्थ्यकरेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यत्सोमरसस्वरूपमुर्ध्वं मुखेन वपनं
कृतवान्, तदूर्ध्वं पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियमदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनध्व्यते यः सोमं वमिति यः सोमवामी
स्यात्तस्मा एतः सोमेन्द्रः श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिवानम्)

नोष धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युध्यते॥

[सं०का० २प० ३अ० २] इति ।

मातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एष सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन व्युद्धो भवति । तादृशसोमवापिनो यजमानस्यायं
चरुः । दौ देवो द्रव्यं च प्रशंसति—

“ परसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २प० ३अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हर्यभेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्दमनेन मां न हिंस्या-
सादृशेन सरूपा सस्त्रिवद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदुस्वं स्वास्थ्यमामजमुदरं
यस्य सोमस्य स एष ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे व्यधायि निहितः ।
तस्मै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं मतिरं पकर्षेण वमनापदं तारधितारमिन्द्रमच्छे-
म्याभिमुख्येन पाप्नोमि भजामीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सवांस्पना विनष्टो मस्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमस्युः ।
बहुभिर्मावभिरभिषुपमाणोऽपि न कृष्यतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमास्ता-
दिता उपलास्तुपलास्तेषां प्रथमं महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तुपलप्रथमं ।
धुनिः कम्पमानः महारैरितस्ततः कम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्यो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तदृजिषं तदस्यास्तीत्युजीषी । इन्द्रशः सोमो विधानि बनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वा ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते सोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिदर्श-
नाच्च वर्धयितृत्वम् । कीदृशानि बनानि । अतसा सर्वत्र संवतानीत्यर्थः । अवां-
गवांचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्त्वं न देवुर्न हिंसन्ति । नीचेरुपमानैः
स्वसाम्पापादनमेवोर्चमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न भवन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र सुधान इति । अतयुयंश्चमिच्छुयंजमानः सोमः सुवानः सोममभिपुण्वाभि-
 श्राय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं प्रचिकेत प्रकर्षेण जानाति । कीदृशो यजमानः ।
 जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्षन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र
 त्वं वृषा फलस्य वर्षयिता यन्ताऽसि सोमस्य नियामर्कोऽसि । कीदृशस्य, शबसो
 बलवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्य-
 ष्ठ नियन्तृत्वाद्दुर्गमं तं सोमं जरीयतुं नियच्छ । गुणते तां स्तुवते यजमा-
 नाय पर्षं दृंह सोमस्य धारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितां पाष्यामाह—

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या कर्त्विजस्ते ब्रह्म श्यामाकचरुत्सं
 परिवृढं हविः सपर्यन्पूजयन्ति सपर्ययन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो
 नाश्रुशब्दोऽभिषेकवृत्तमुपद्रवं ज्ञूते । तेनोपद्रवेण सह वर्तते इति सबाध्, इति
 धातिपदिकं, तस्य बधी सबाध इति । अभिषेकपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं
 ब्रह्म, पर्षं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । ब्रह्मरुत
 इदिरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मरुतः । सोमचक्षा अर्को वा सोमशब्दे-
 नाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजास्वित्वाच्चास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्य-
 भिप्रायः । यद्यथास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तत्रैतन्नैवो-
 दरेऽयमिन्द्रः पृत्सु सङ्ग्रामेष्विव तुर्यां दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय
 सङ्ग्रहं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तत्र प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टौ विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुमि-
 त्युक्तं यत्तृतीयं हविस्तत्रानन्तरभाषि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिन् त्रये पुरो-
 नुवाक्यां दर्शयति—

वषट् त इति । अस्येव शिष्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेषत
 इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसन्नान्ताद्बट्कणोमि हविर्दानं
 करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्यो यज्ञ इत्यर्थः ।
 “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक
 विष्णो मे मदीयं तद्भव्यं जुषव्य । सुष्ठुतयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वा
 बंधन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नापि विष्णौ मूयमिति पूजार्थं बहुवचनम् ।
 पूज्या मूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिर्नोऽस्मान्त्सदा पात रक्षत । तत्रैव पाष्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्र तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्वज्ञे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वयुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रवितितष्ठति ” इति श्रुत्याऽऽरूपात् शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्योऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गृणामि तथाविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्म्य रजसः पराके क्षयन्तं दृश्यमानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं तवसं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तव प्रसादात्सोतुं शक्नू इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमिच्छ इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिविविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण षडक्षे पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भूक्तिमिदं गर्हणीय-मभूत् । नैतद्गर्हणीयं वृथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽत्यन्तरो-गिण्युत्पादितगुणत्ववि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्षो वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूहनायैव समिधे युद्धे कवचशर्षिकैभ्यां गूढोऽन्यरूपो बभूव बभूविथ, तदन्यथा यथा तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्बुद्धौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिर्षिं विधत्ते—“अग्नये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-पेदिन्द्राय प्रदावे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्यै पशुमजनयति बुद्धानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] । इति । पशु-द्रव्यसमाष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दाधि मधु घृतपामो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशुमव रुन्वे ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंभन्धात्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

आस्मिन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पश्वगूहीति भवति पाङ्गा हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः समुद्भवे ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पश्वगूहीतत्वं, गोमहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्यै पशून्म जनयति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुमे सुभन्धेत्येते ऋचौ
विधत्ते-

“ आत्मा वै पुरुषस्य मधु यन्मध्वमौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प्र
दधाति पङ्क्त्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यास्मिन्कस्मिन्धितुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्यादिवत्सर्वपाणिसुलभत्वं नास्ति,
आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्ताम्बान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वद्वौ प्रक्षिप्तस्याऽऽत्मनः पङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कृत्यो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह-

अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुभे हविर्दत्तवते यजमानाय रयिं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परीणसं परितः शोभना
नासिकाया अवयवा यस्य तं तथाधिधम् । सूनुमतस्त्वथा दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
जोऽस्माञ्जिशाहीहि सर्वेषु कार्येषु वीक्षणी कुरु । तत्रैव याज्यामाह-

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंरुपाकान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंरुपाकान्देहि । बुरो न द्वाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “ वायव्यः
भेतपालमेत ” “ सरस्वत्याज्यभागा स्यात् ” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुप्राप्तेरूर्ध्वं
बाजमर्नं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनार्दिजन्यकतिथेऽष्टावृषि विघ्नपनीय वर्धय । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकृत्यमञ्जतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा
तुष्टः सन्धवापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । उपस उपःकालाः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिद्युतार्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु प्रभूतं कुर्वन्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्दविणं दा इदातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां
पालको योऽग्निरसावृषिभूषिसमानं पुत्रं सहस्रा सहस्रप्रकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमातवान् समन्ताद्विस्तारितवान् । तादृशस्थाग्नेः
पुरुषा पुरुषु प्रदेशेषु धामानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

* सर्वपुस्तकेषु हीत्यस्य स्थाने देहीति वर्तते, तस्वयुक्तम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धारिति । मा नो मर्धारा भरा इच्छि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमप्रपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वभावोऽश्ववन्पजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं वापर-
हितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतमिव । नेत्युत्तरत्रानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आमरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वम्ब्र सुह्वाह्लादनकर आसानि त्वदीय आस्थे सर्पि-
षः संनन्धिन्वायुभे दर्शिसदृशे हनू श्रीणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्त्वया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवसस्पते बलस्याधिपत उक्थेषु शस्त्रवस्तु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्सुपूर्वा उत्कर्षेण पूरय पापयेत्यर्थः । स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इवमन्मामर
संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवागुं निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्याणां पुष्टिमतां हरीणामभ्यानां शतं युवस्वा-
स्मद्गृहे समागन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अथा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा बलेन शीघ्रमाया-
यु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोगे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणेष्टिसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्षाभिर्वेदवाभिर्दाशंसमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं पाप्मं प्रकर्षेण पा-
सि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं सुभो-
जसं रथिं सुष्ठु भोजनोपयुक्तं धनं नियुव नितरां मिश्रय । किंच, राधोऽन्नं नि-
युव । कीदृशं राधः । वीरवद्भव्यमार्थियं पुनैर्गोभिररथैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ क्राप्येन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आम्नायेतं । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽस्माभिः सह मादय (घ) न्त्यो
हर्षयुक्तास्तुविवाजो बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्द्रे सन्त्वस्मत्तुस्वादि
तिष्ठन्तु । याभिरङ्गिः सह वयं क्षुपन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेम हृष्यास्म ।

१ क. च. क. "त्कर्षेणमां पु" । २ स. च. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्था
ति" । ४ स. इष्याम ।

तत्रैव मान्यामाह—

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिव इन्द्राय मजमानो रेवाः इन्द्रनवानेव सन्नेवतो धनवतो देवस्य प्रेतु अर्धन्तप्रकर्षेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावते-
स्वत्सदृशस्य मघोनो धनवतः श्रुतस्य देवेषु श्रूयमाणस्य । तादृशं देवं स्तुत्या
स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हिरण्याऽऽपः मजा सेति चतस्रः शतकृष्णले ।
उदु चित्रं चरौ सौर्ये स प्रेत्याग्नेययागके ॥
हिर साविके तद्द्रवित्या भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऋदूचत्वारः शिपिविष्टे षषट्त्रयम् ॥
अग्ने तिस्रो दातृयुक्ते मा न आ तु पदातुके ।
घृतं दध्मादिगणके वायो वायध्यके क्वचित् ।
क्राप्येन्द्रे रेवतीलिङ्गादिति त्रिंशदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“कृष्णलेषु घृतस्योत ग्रीहेस्तेजोयुतेभवेत् ।
घृतस्य भवे वैशद्यच्चरुशब्दयुतेस्तथा ” ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्धेपच्छतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुर्पाशुयाजव्यस्य
घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलास्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति
चेन्न । सुवर्णशकलबीसोर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य पबलकार्ठिन्याविरलस्वा-
दित्त्वं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दसंबोधघट्टव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुग्मर्मान औष-
धधर्मान्यापयति । तस्मादग्नीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवेघातः कृष्णलानाम्स्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ” ॥

१ स. च. 'त्यन्तं प्र' । २ क. घ. ड. 'नोऽन्नव' । स. च. 'नोऽन्नध' । ३ क. स. घ.
ड. 'दिगुण' । ४ स. 'प्येन्द्री रेवती लिङ्गा' । घ. ड. 'प्येन्द्री रे' । ५ क. घ. ड. 'यु-
तिर्भ' । ६ क. स. घ. ड. 'दिन्यवि' । ७ स. 'न्दशौषधित्र' । ८ क. घ. ड. च. 'माना-
नौव' । स. 'मानानोषाधिधर्मा' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व-
पेच्छतच्छुष्णलमायुष्कामः ’ इति । छुष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ
ब्रीहिनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहिणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
छुष्णलानां चोदकवशादास्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषी-
करणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निर्दर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विकृतेदनापकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा छुष्णलेषु पाकः भौतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ’ ॥

घृते अपयतीतिप्रत्यक्षभ्रुतिविहितोऽपि पाको विकृतेदनायोग्येषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विकृतेदनास्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैषम्यापत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा ह्यं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्किदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु छुष्णलेषुपस्तरणमभिघारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृता-
वुपस्तरणमभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां क्षुप्ति संसर्कि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । छुष्णलानां तु संसर्किप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्त-
भिघारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणमभिघारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति पीतेरभावतः ।

चुरचुवाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिनादिभागो भक्षयते तथा तेषु छुष्णलेषु भक्षो नास्ति,
पीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुरचुवाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षं वचनमाम्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्वत्सस्वीकारे च यः

(काण्डव्याख्यापुरोनुवाक्यविधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं पुरचुवेति । चूते निरुक्तेषु कृष्णलेषु यद्विप्लवमाख्यं तद-
न्तर्नेतुमिव मालाश्चुरचुवां कृत्वा तदाख्यं निःशेषेण पिबन्तो मक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानं तद्द्रवमक्षयाणामपि मक्षणं
भवेत् । तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

‘सकृत्सहत्वयोरैकमेकधेत्यस्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादनाधादन्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव कृष्णलमक्षणे भ्रूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-
त्यस्य धातुत्वयः प्रकारवाची सन्नेकवारमित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा व्यक्ते ।
उपहारो मक्षणाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरस्यतरद्विव-
क्षितमुक्त सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चित्दन्त्यतरादिति
पूर्वः पक्षः । अनाधोऽत्र नियामकः । मळताविहापाशिञ्चतुर्भांकरणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्धामक्षणसिद्धये चत्वारो उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकमाप्ताः।
तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्य उपहारास्तत्तत्कालविशेषाथ बाध्येरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, य तु प्रथम उपहाराः । तस्मादन्त्यपक्षरूपं सहत्वमे-
कधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमनाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकान्नं बाध्यतामन्यमक्षणम् ॥ ॥

कृष्णलमक्षण एवेदमपरं भ्रूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो मक्षणभागा-
चोदकमाप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भांगविषया, उतैतत्संबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
बहूनामनाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वचनव्याक्तिः—ब्रह्मसंबन्धम-
न्तं सर्वत्वपरिहारयोरैकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसा-
नाचोदकमात्रा अन्यभागा अनाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रावनूय ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
म्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकदेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागाणां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं नाभ्यपते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदपम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमवाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽत्रशेषितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्तोति । चोदकप्राप्तस्य तत्कालस्याबाधो विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगम्यः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता सचः सौर्यं न वाऽग्निमः ।

मयाजवच्च विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ’ ॥

इष्टो फलाद्यश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । सच आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्यं
मयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । मयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षभ्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्धेत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विलुतावपवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्पणयनाभयात् ।

अनङ्गत्वाद्पेक्षाया अमावाञ्छातिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्लवणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाभयस्य पणयनस्य सञ्जाबादिति चेन्मै-
षम् । कत्वङ्गन्तया चमस एव पणयनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्पृशद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्वर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाग्नात्- ' चतु-
र्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेतश्चहोत्राऽभावास्यायाम् ' इति । पृथिवी होतेत्यादि-
मन्त्रश्चतुर्होत्रा । अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोत्रा । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपार्श्व-
सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यभावास्ययोः
कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थायाम् आर्थिकत्वात् ।
शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविष्णुया विकल्प्यते ।
सवैवाग्न्यचिन्तितम्-

‘ पदु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ।

• अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु पदुषु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कृतंऽयः, अस्यै-
वेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-
शब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवैक्यमभि-
धितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोकावमुमेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदे-
शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सौऽग्नेयेऽग्निमतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव
विध्यन्तो न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नेयोः । यद्यप्येन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपा-
शुयाजेऽपि देवैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव
विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वात् तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-‘ सुवेण पार्वणौ जुहोति ’ इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमाचारादुपकारकतया प्रयाजादिव-
त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादिविकसंघपर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पुणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च प्रीय(पूर्य)वे
दीयतेऽस्मिन्नित्याधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः
सम्भकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
‘ ऋषमं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या
सुभगा तुशेवा धेनुरिव भूम आप्यायमाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमव-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

त्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्षादिः, किं-
त्वान्नेयस्यैव । ततः संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्षादौ प्राप्तिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थाल्यस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिमसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥”

सौर्ये चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वकारवकाराद्यक्षरमुपरि मक्षिष्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताभ्यादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराभ्याम्वा स्थाली
चरुरित्येताऽशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । अपण-
योग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः भक्ष्यते तथा स्थाल्यामपि भक्ष-
यितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूयः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कृतः । श्रुतिमसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे हादि-
तिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनुद्यते । यदि भोक्त्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ष्यते तस्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाभिष्टवे तात्पर्यवन्तोऽनवज्ञावितान्तरूपम-
पक्के जीवतण्डुले विशदसिन्धु ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । तत्प्रोदनवाचित्वे
सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽप्रेयामिति देवता *तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
प्रदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकपात्रेरनूपत्वतः कश्चित् ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं तत्र पेषणादिमिवर्तनम् ॥”

* अत्र 'तद्धित' इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरीनुवाक्यमिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाभिं स्पष्टार्थम् । यथा मल्लौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा मिक्तौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्व्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
कटाहौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुघानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्वं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति
शास्त्रान्तः । पूर्वं चरुरोदन इति चिन्तितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुमिषादकस्थासी-
चिन्ताया अपि फलमित्युपबर्धते । पेषणादीन्यनुक्रामति—

“ पेषणं यवमं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाभ्युहनञ्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ” ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
मक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम्,
प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हरतसंघटनेन तेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
अक्षणीकरणम् । अभ्युहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपमंच्छादनं, ज्वाला दमपुञ्जलैः
प्रञ्चालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः पृथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्वर्षेद्यवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्वि-
धारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“ एतानि मन्दमज्ञस्य कर्तव्यानीति विघ्नमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्निरूपितम् ” ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्माद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविच्छातिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वग्न्यादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरथ्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दभ्रूयाग एवान्विदः,
नत्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति पात्रे त्रयः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाज्ञा । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्बन्धे याज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिप्रायः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव प्रविष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौर्यादी नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

कत्वार्था न प्रयोगार्था कत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्गतम् । आदौ छतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासावारस्यमान इत्युक्तत्वात्कत्वर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । कत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । तत्रः प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृपर्यन्तेन द्वितीये वर्षीतरयात् । अतो नोत्तरक्षोभन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मान्नास्त्वत्र प्रसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं भ्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्ये भवेच्चरुः ॥”

इदमाध्यायते—“सोमेन्द्रं चरुं निर्दोषच्छयानकं सोमवामिमः” इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । ‘वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येण(सोमवीर्येण)धर्मते यः सोमं वामिति’ इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेन्मैवम् । लोके धातुराभ्यार्थिनो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषोहेदुष्यात् । धेदे तु ‘हिन्य मे माधा हरिवः’ इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते । तत्र वमनमात्राभिचार्योऽयं चरुः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“क्लात्विजां वमनेऽप्येव कर्तुरेवोत वज्रनात् ।

विशेषस्याग्निभो मेवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(वाग्भ्याज्यापुरोनुवाक्यमिषानम्)

ईशस्य सोमं दमने चरुनि दिनेऽस्याभः दृष्टिजां यजमानस्य यं दमने स-
 वेदासौ चरुिरति वेनैवम् । यो ईशति स निर्वदतीति निर्वपुदमनं चरुनिमित्तं,
 निर्वता च यजमानः । क्रुद्विजो निर्वपुःवेऽकारान्तरप्रसङ्गात् । तस्माद्यजमा-
 नस्यैव दमने चरुविधिः । अष्टमाध्यायस्य पथमपारे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा क्षीरे मधुन्यप्यग्निषो एतः ।

प्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्गणः च संभवान् ॥”

“विश्रायागे भूशते—“दधि मधु घृतभाषो धानास्तण्डुलारतसंसृष्टं पाजापत्यम्”
 इति । तत्र मधुमुदके च प्रवत्त्वसामान्येन सानाम्यगतस्य पयसो घर्मा इति चेत् ।
 न । घृतेऽप्यग्निसेपकेण प्रवत्त्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पन्नादीनां संभ-
 वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयोजयतस्याऽऽज्यस्य घर्माः कर्तव्याः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे छान्दोग्य-
 वेदीयवैशिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयपपाठके

प्रथमादिद्वादशांवा अनुवाकाः ॥ १—१२ ॥

प्रथमादिद्वादशांवा अनुवाकाः ॥ १—१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीश्री-दृक्कण्ठरः प्रत्याऽऽह्वाररिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थमकांशे छान्दोग्यवेदीयवैशिरीयसंहि-
 तामाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः ॥२॥

वामाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पपाठकः ॥२॥

(भूतिकामादीनामादित्यन्वादीष्टेविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्द्वज्ज्यश्वरुं निर्वपेदूर्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुद्धस्ते योऽलं भूत्यै
 सन्भूतिं न प्राप्नात्यादित्यानेव भुवद्द्वतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवेनं भूतिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्द्वज्ज्यश्वरुं
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अंपरोद्धारं आदित्या अयगमयितारं आदित्या-
 नेव धारयद्द्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवेनं विशि दाघ्रत्यनपरुध्यो भवत्यदितेऽनुं
 मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा द्दितियं
 वा अदितिरियंमयास्मै राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽशीरित्याह सत्याभेवाऽऽशिपं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समंनसः करो-
 त्युप प्रेतं मरुतः (२) रुदानव एना विश्व-
 तिनाऽभ्यप्रु राजानि त्वाह मारुती वै वि-
 हृषेष्टो विश्वतिंविंशैवन् राष्ट्रेण समर्धयति
 यः परस्ताद्दाम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्भीहीना

इरेच्छुक्ताश्च कृष्णाश्च वि चिनुयाये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विश्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 हनवगतश्चाष्ट्रमित्याहुये कृष्णाः स्युस्तं वा-
 रुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमा-
 दित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 प्रेप्तान्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्वत्याम्युस्वान्तसप्तमध्यमेवायामुप ह-
 म्यादिदमहमादित्यान्वध्नान्याऽमुष्मादमुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयुस्वान्तसं नह्येदनपरुध्य
 मेवाव गच्छत्याश्वत्या भवन्ति मरुतो वा एत-
 दोजो यदश्वत्य ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(चार्यवृत्तो मरुतो गच्छति विशमवैतद्दष्टादंश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युभीतादीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै मृत्योरविभयुस्ने प्रजापतिमृषाधावन्ते
 म्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्त-
 येवेष्वमृतमदधायो मृत्योर्विभयित्तस्मा एतां
 प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायु-
 र्दधाति सर्वमायुरेति शतकृष्णला भवति शता-
 युः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुषेवेन्द्रिये (१) प्रति-
 तिष्ठति घृते भवत्यायुर्धे घृतममृतं हिरण्यमा-
 युश्चैवास्मा अमृतं च सधीर्चा दधाति चत्वारि-
 षत्वारि कृष्णलान्यव यति चतुरवत्तस्याऽऽ-
 प्त्या एकधा ब्रह्मण उर्ध्वरत्येकधैव यजमान
 आयुर्दधात्यसावादित्यो न व्यरोचत तस्मै दे-
 वाः प्रायाश्चित्तमैच्छन्तस्मा एतः सौर्यं चरुं
 निरवपन्तेनेवास्मिन् (२) रुचं गदधुर्यो ब्रह्मवर्च-
 सकामः स्यात्तस्मा एतः सौर्यं चरुं निर्वपेद्-
 दुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भव-
 त्युभयतो रुदमो भवत उभयत एवास्मिन् रुचं
 दधाति प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य
 एवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्ध आग्नेयमष्टाकपालं
 निवपेत्तावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै (३) चरुं यः

कामयेत हिरण्यं बिन्देय हिरण्यं मोषं नमेदि-
 ति यदाभेयो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवैन्द्विन्दते सावित्रो भवति सवितुप्र-
 सूत एवैनद्विन्दते भूस्यै चरुर्भवत्यस्यामेवैन्द्वि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति वि वा एष इन्द्रि-
 येण वीर्येण ध्यते यो हिरण्यं बिन्दत एताम (४)
 एव निर्वपेद्विरण्यं विस्वा नेन्द्रियेण वीर्येण
 ध्युध्यत एतामेव निर्वपेत्स्य हिरण्यं नश्ये-
 यदाभेयो भवत्याभेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवैन्द्विन्दति सावित्रो भवति सवितुप्रसूत ए-
 वैनद्विन्दति भूस्यै चरुर्भवत्यस्यां वा एतन्नश्य-
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्विन्दतीन्द्रः (५) त्वदुः-
 सोममभीषहाऽपि वत्स विन्द्युव्याऽर्त्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन ग्यार्ध्यत स यदूर्ध्वमुद्वभीत्ते
 श्यामाका अभवन्स प्रजापतिमुपाधावत्समा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपत्तेनेवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमं पीथमदधाद्दि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन ध्यते यः सोमं वमिति यः
 सोमवाभी स्यात्सस्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं वैवेन्द्रं च स्वेन

(स्युभीतादीनां शतकृष्णलादीशिविधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युभ्यते य-
त्सौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदेन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रुन्धे इयामाको भवत्येष वाव स सोमः (७)

साक्षादेव सोमपीथमथ रुन्धेऽमये दात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडा-
शमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशु-
न्प्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र वञ्छति दधि मधु
घृतमापो धाना भवत्येतद्वै पशुना रूपं रु-
पेणैव पशुनव रुन्धे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) सधृद्वै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
पशवः प्रजापतिरेवास्मै पशुन्प्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यन्मध्वन्नो जुहोत्यात्मानमेव त-
द्यर्धमासोऽग्नी प्र वंशति पश्वरथो याण्यानु-
वाक्ये भवतः पाक्काः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
त्मानमेव भूत्येतिष्ठीयं पशुनव रुन्धे (९) ।

इन्द्रियेऽग्निः भूम्या एताभिन्वः स्यात्तथै सोमो बहुरूपा हि

पशव एकवत्वारिश्वाच) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयः ऋके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै सन्नमासतां परिमितं यज्ञस्कामा-
स्तेषां सोमं राजानं यज्ञं भाच्छत्स गिरिमुदे-
नमग्निरनुदेत्तावग्नीषोमी सभभदतां ताविन्द्रो
यज्ञविभ्रष्टोऽनु परैत्तावन्वीयाजयतं मेति तस्मा
एतामिष्टिं निर्वपताभाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रमे-
कादशकपालं सौम्यं चरुं तथैवास्मिन्तेजः

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमं धत्तां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयमष्टाकपाल-
मैन्द्रमेकादशकपालं सौम्यं चरुं यदाग्नेयो
भवंति तेज एवास्मिन्तेन दधाति यदैन्द्रो भव-
तीन्द्रियमेवास्मिन्तेन दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मव-
र्चसं तेनाऽऽग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेत्तेजश्चैवास्मिन्महावर्चसं च समीची

(२) दधात्यग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्व-
पेयं कामो नोपनभेदाग्नेयो वै ब्राह्मणः स
सोमं पिबति स्वामेव देवतां स्वेन भागधेये-
नोप धावति तैषं एगभेन सभर्धयत्युपेनं
कामो नमत्यग्नीषोमीयमष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसक्रागोऽग्नीषोमीयं स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेषास्मिन्महावर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्च-
स्यैव (३) भवति यदष्टाकपालं स्तेनाऽऽग्नेयो

(यज्ञविग्रहादीनामिष्टिविधिः)

यच्छ्रामाकस्तेन सौम्यः समुद्भूये सोमाव
वाजिनं श्यामाकं चक्रं निर्वपेयः छुष्याद्विमी-
याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपकामत्ययैव
छुष्याद्विभाय सोममेव वाजिनं स्वैनं भाग्ये-
येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं इषाति
नं ह्रीवो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वैनं
भाग्येयेनोप धावति स एवास्मै सजाताम्प्र-
यच्छति ग्राम्येव भवति गणवती याज्यानु-
वाक्ये भवतः सजातेरेवेनं गणवन्तं करोत्ये-
तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
येयामिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मन्वेव
विशं वि नाशयति (५) ।

(हेतुः तृतीयां ब्रह्मवचंस्वेव ग्रामकामस्त्रिवारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

अस्य निःशक्तिं वेदा यो वेदेष्योऽस्ति उं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीर्धमहेभरम् ॥ १ ॥

काम्येष्टयः श्रुताः काश्चिर्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तत्रत्फलममीप्सितम् ॥ २ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।
 मवाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥
 अतुर्दशानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्पपाठके ।
 तदर्थास्तु क्रमेणैव वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥
 भूतिकामो भुवद्द्वय आदित्येभ्यश्चरुं चरेत् ।
 रुद्धोऽवरुष्यमानो वा धारयद्भृश आचरेत् ॥ ५ ॥
 शुक्लेर्वीहिभिरादित्यं चरुं कृष्णेस्तु वारुणम् ।
 रुष्यमानः मकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥
 एद्वन्धनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।
 आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥
 इन्द्रं वो विश्व इत्यग्नाक्षरार्थस्तुपवर्णितः ।
 मृत्योर्मीतो सायुरर्थे निर्वपेच्छतकृष्णालाम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मवर्चसकानो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।
 हिरण्यकामः कुर्वीत सामेपादिहविस्त्रयम् ॥ ९ ॥
 हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।
 सोमवापी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥
 पथर्थं ह्यग्नये दान इत्यादित्रयमाचरेत् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥
 हिरण्यगर्भ इत्यग्नाक्षरार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिवो विधातव्याः । तत्राऽऽदौ यज्ञ-
विभ्रष्टेष्टिविधानाय प्रस्तौति—

देवा वै सन्नमिति । शब्दश्चा काम्यमानेन यशोसङ्क्षेपेन फलेन परिभितं
 सन्नमनुष्ठितदन्तः । सन्ति सहस्रं सत्राणि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठन् ।
 तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं माभोत् । स च सोमोऽन्येषां यशो ना-
 भूदिति गन्वानस्तेन यशसा सह गिरिं कंचिद्दुर्गं पर्वतमारोह्य । अग्निश्च सहसा
 तस्य पृष्ठेण एवाऽऽरोहन् । तौ त्वावमीषोमी परस्परमैकमर्त्यं भवौ । ततस्तजुदायतु

(स्वर्गकामादीहिविधिः)

एतामेवेति । ब्रह्मन्ब्राह्मणे विनाशयेयं सर्वविनाशनेनाऽऽप्तमत्तारकृषाम् ।
मरुतो यद् वा विवो या वः शर्मन्त्येते क्रतौ वैशानरो न कत्येस्मिन्ननुवाके
सनाच्चाते अत्रापि मतीकेन ब्रह्मीष्येते । तदुभयमव विधत्ते-

भाष्यतीति । मरुता संबन्धिन्यौ मारुत्यौ । मरुतो वै देवानां विश इति
अध्वर्युदनुमतेण मानुषीं विशमधीनां करोति ॥

इति भीमरत्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रुर्वे-
दीयवैचित्रीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

अ॒र्य॒म॒णो च॒रुं॒ निर्व॑पेत्सुव॒र्गकामोऽसौ॒ वा आ
दित्योऽयं॒ माऽयं॒ म॒णमे॒व स्वे॒न भा॒गधे॒येनोप॑ धा-
वति॒ स ए॒वैनं॑ सुव॒र्गं लो॒कं ग॑मत्य॒र्य॒म॒णो च॒रुं
निर्व॑पेयः क॒ामये॑त दान॒कामा॑ मे प्र॒जाः स्युरि-
त्यसौ॒ वा आ॒दित्योऽयं॒ मा यः स॒लु वैः द॒दाति
सोऽयं॒ माऽयं॒ म॒णमे॒व स्वे॒न भा॒गधे॒येनोप॑ धावति
स ए॒व (१) अ॒स्मै दान॑कामाः प्र॒जाः क॑रोति
दान॒कामा॑ अ॒स्मै प्र॒जा म॑वन्त्य॒र्य॒म॒णो च॒रुं निर्व॑-
पेयः क॒ामये॑त स्व॒स्ति ज॒नता॑मि॒यामि॒त्यसौ॒ वा
आ॒दित्योऽयं॒ माऽयं॒ म॒णमे॒व स्वे॒न भा॒गधे॒येनोप॑
धावति॒ स ए॒वैनं॑ तद्रमयति यत्र जि॒र्गमि॑प॒तीन्द्रो
वै दे॒वाना॑मानु॒जावर॑ आसीत्स प्र॒जाप॑तिमुपा-
धावत्तस्मा॑ ए॒तमै॒न्द्रमा॑नु॒कमे॑कादशकपालं निः
(२) अ॒वप॑त्तेनै॒वेन॑ म॒मी दे॒वता॑नां पर्यणयद्गु॒ष्ण-

(स्वर्गकामादीधिविधिः)

अर्धवती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुध्नादे-
 वेनमग्रं पर्यणयथो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमेन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्वे-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एषैन-
 मग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अर्धव-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवेनमग्रम् (३)
 परिणयत्यानुषुको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्यमानुषुकं चरुं निर्वेपे-
 ष्वृहस्पतिमेष स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वेनमग्रं समानानां परिणयति बुध्नवती अ-
 र्धवती याज्यानुवाक्ये भवतो बुध्नादेवेनमग्रं
 परिणयत्यानुषुको भवत्येषा ह्येतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये (४) ।

(एव निरघ्नतेत्यं चत्वारि च) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञदिग्रहो यः कामं प्राप्तुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चसकामो यः क्लीनत्वाधो विभेति च ॥ १ ॥

ग्रामकामो ब्राह्मणो यो विशः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः षोकास्तत्फलतमाप्तये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टो विनातभ्याः ।

तत्र स्वर्गाधिप इष्टिं विधत्ते-

अयंस्ने चरुमिति । प्रतिग्रहादिस्तामेवेष्टिं विधत्ते-

अयंस्ने चरुमिति । लोकं यः कौऽपि ब्रुव्यं ददाति तोऽयं ददाति तोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भातमाश्रवादर्थमेत्युपचर्यते । तं मेरयितुं मुरुपापार्यंस्ने चरुयुक्तः । सर्वा जिगमिषोरिष्टिं विधत्ते-

अयंस्ने चरुमिति । स्वस्ति निर्दिष्टेन, जनतां जनतमूहम् ।

यः समानानां मध्ये श्रेष्ठयालभमाणस्तदीयानुजाद्वरो निकृष्टो वर्तते तस्य श्रेष्ठयाप्यर्थमिष्टिं विधत्तुं प्रतीति-

इन्द्रो वै देवानामिति । अन् पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वद्वर्तमान आनुजावरः । आपन्ननिकृष्ट इत्यर्थः । व्रीहिस्तम्बेषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्तमन्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुवृकाः, तेभ्यो निष्पन्नमानुषूकम् । तेन एविधा पजापतिर्देवतानां मध्य इन्द्रं श्रेष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोः क्वचोरो बुध्नवत्यौ । अग्रशब्दोऽस्ति ययोः क्वचोस्ते अग्रवत्यौ । बुध्नादग्रं बुध्नादग्रोऽप्येते अन्त्यानुवाके सप्तम्यास्मयाने । बुध्नान्मूलादारभ्याग्रमक्षानं प्रापयत् । कर्गामुञ्जकालपरस्य यावज्जीवं श्रेष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते-

यो राजन्य इति । य आनुषूक आनुजावर एतस्येयमानुषूकधान्यभानिन्धेव देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुषूकपुरोडाशः समृद्धये संपद्यते । आनुजावरमात्मनस्येष्टिं विधत्ते-

यो ब्राह्मण इति । अथ यो जज्ञे महान्मही, इति द्वे याच्यानुवाक्ये । स बुध्नादाद्य अनुवाङ्मयमिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थ्याऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेस्त्र्यस्रिंशद्ब्रह्मिहिरं आसन्ता सोमाय
 राज्ञेऽद्वात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरददात्सोऽब्रवीद्वृत्तमभीष्व यथा समावच्छ
 उवैव्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमाभीत्ता
 अस्मै पुनरददात्तासां रोहिणीमेवोपं (१)
 ऐतां यक्ष्मं अर्छद्द्राजानं यक्ष्मं आरदिति
 तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीथानभवत्तत्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्थस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद भैरभेते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव नभस्यज्ञाधावत्ता
 अंब्रुवन्धरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मा एतद् (२) आदियं चरुं निरं-
 दपन्तेनैवैनं पापः तस्मात्तद्ब्रुवन्धः पापयक्ष्मगृ-
 हीतः स्यात्तस्मा एतस्मादिरुं चरुं निर्वपेद्वादि-
 त्यानेव स्वेन भागधेधेनोपं धावति त एवैनं
 पापात्स्नामान्मुञ्चन्त्यथास्यायां निर्वपेद्ब्रुवन्धे-
 नैवैतस्यायमानमन्वा प्यायति नवोमवो
 भवति जायमान इति पुरोनुवादया भवत्यामु-
 रेवास्मिन्सया दधाति यमादित्या अश्नुमा-
 प्याययन्तीति धार्यवैनमेतया प्यायति (३) ॥

(एवोपेतमस्मिन्नयोद्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सर्वा मन्तुं य इच्छति ।

राजन्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्यातामानुजावरौ ॥

सुर्येऽनुवाक एतेषामान्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्ष्मगृहीतस्फेष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । “ अन्वा दुडा नितस्निरन्नयन्ती मेघयन्ती वर्षयन्ती पुषुणी-
का ” इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अवशिष्टा अधिन्यादयः षड्विंशति-
ता(स्ता)रकाः । ता एतास्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यतिरिक्ता ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
सुखयत्तद्दमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा तमावच्छः साम्येन ता
उपैष्यामीति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्ववद्भोहिणीमेवोपैत् । ततः स यक्ष्मव्याधिर्गृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्ष्मः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्ष्ममाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्माज्जायाम्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिप्लभत तस्माज्जायेन्यनामकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । त एते त्रयो यक्ष्मव्याधेरवान्तरविशेषाः तज्जन्मवेदिनो व्याधे-
रलामः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृत्वाः सेविताभ्येताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
भुक्त्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुष्य सोमं तस्मात्पापास्त्रानात्मबलाद्भोगोद्भव-
यन् । इदानीं विधत्ते-

यः पापयक्ष्मेति । आदित्यानित्यर्थवादे षवणादस्य चरुरेदितिर्देवता न
भवति । पौर्णमासीं वारयितुं विधत्ते-

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामतीतायां शुक्लपतिपदमारभ्य सोमस्य
कलापुद्ग्याऽऽप्यायनं भवति ।

१ क. घ. छ. तृतीयेऽनुवाक । ल. च. चतुर्थानुवाक । २ ल. °धिमस्ती बभूव । त° ।

३ क. घ. छ. च. अयः क्षयन्वा ।

(अघ्रादनशुक्तिकामस्येष्टिवाचिः)

चतुर्थप्रपाठकस्यान्त्यानुवाके समाम्नास्वमाने ऋचो विधत्ते-

नवोनव इति । ते एते ऋचो तत्रैव व्याख्यास्येते । यथानामानुष्यग्ने
 ईर्ष्यामुस्तिरवात्पुक्तत्वात्तत्वाडेनाऽऽयुष्पातिः । अवावात्स्वायानादित्ये ऋचि-
 दानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लब्धत्वाच्चन्द्रोत्कर्षं आदित्यस्यैषो-
 त्कर्षं इति कृत्वा तस्या ऋच आदित्यचराववैपधिकरण्यम् । द्वितीयस्यानुष्पा-
 प्यायमन्तीति भववाचसर्षा यजमानस्याऽऽप्यायनं शुक्रम् ॥

इति श्रीमत्सामजाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
 दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 षष्ठ्योऽनुवाकः ॥ ५७ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके षष्ठ्योऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्देवेभ्योऽजायं प्यादिशस्साऽमबी-
 षदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यति तन्ममांसदिति
 तदिमाँल्लोकानभ्यत्यरिच्यतेन्द्रः स्वराजानमिन्द्र-
 धिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वे त इमाँलो-
 कास्त्रेषाऽहुत्तत्रिधातोत्रिधातुत्वं यं कामये-
 ताभ्याः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वये-
 दिन्द्राय राहो पुरोडाशम् (१) [एकावशक-
 पालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराहोऽयं वा
 इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाभिन्द्रः स्वरा-
 द्विद्वानेव लोकान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मा अजं प्र यच्छन्त्यन्नाद् एष भवति
 यथा वत्सेन प्रचां गां दुह एवमेवेमाँल्लोका-

(अज्ञानशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

अज्ञानकाममन्त्रायं ब्रुह उक्तानेषु कपालेष्वधि
 भयत्ययातयामत्वाय त्र्यंशः पुरोडाशा भवन्ति
 प्रथमे इमे लोका एषां लोकानामाप्या उत्त-
 रउत्तरो ज्ञायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समुद्रश्चै सर्वेषामभिगमयन्तव यत्यच्छम्बदकारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्दाहाय (२) ॥

(पुरोडाशं त्रयः ब्रह्मविरक्तविधिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिर्वक्त्रगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

षष्ठे त्वज्ञानशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरतुं योग्यमन्नं देवेभ्यो विमस्य तवेद्
 तवेदमिन्द्रादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमन्वीद्यदन्नामिमांल्लोका-
 न्निव्याप्यातिरिक्तं भवति तन्ममास्त्विति । तद्वक्ष्यमाणमन्नमिमांल्लोकाननिव्या-
 प्यातिरिक्तमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते-इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया इवेमे
 लोकाः। इन्द्रराजादीनां पृथिव्यादिलोकव्यपालकत्वात् । एवंमुक्त्वा स प्रजापति-
 रिन्द्रराजादील्लोकान्निव्याप्यदुहत् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमियत्वेन स्वीकृतवान्ल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्मात्त्रेधा
 दोहनमकरोत्तस्मान्निधातुनाम्नो यागस्य विधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 क्षयो धातवो नागा यस्मिन्यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधत्ते-

(अजादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेतायं यजमानोऽच्चादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिष्टिः । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अवन-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । अतो स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इपानेव
छोकाछोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्येन भागधेयेन तेवते । यथा लोके वस्तेन
वसतोवणेन मत्ता मस्त्रवने पापिता गां जनो दोग्धि, एवमेवमौल्लोकाभ्यन्तरे-
मिषर्षितान्माप्य स्वाभीष्टमभायं छभते ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपालेष्वधिभवति
पथमं पुरोडाशमधिभित्य परितपनान्त्रं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं ज्यावांसमधि-
भित्य तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुपरं ज्यावांसमधिभवति पञ्चरणकाळे दक्षिणा-
र्थाथमथर्वा देवता यजेन्मध्याद्द्वितीयापुत्तरार्थासूतीया सर्वेषामग्निगमयन्ववद्यति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘माध्या दिशि त्वपिन्द्रेति तिस्र कश्चो व्यत्यासमन्वाह पथमा-
मनूष्य मध्यमया यजेन्मध्यमामनूष्योत्तमया यजेदुत्तमामनूष्य पथमया यजेदेवं
सर्वा याज्याः पुरोनुवाक्याश्च भवन्ति’ इति [च] । तथाधिभयं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । पकृतावधेनुस्तानां कपालानामुपरि पुरोडाशावधिभवति ।
अजापि तथात्वे पातयामत्वं गवत्सारत्वं, तत्परिहाराधोत्तानत्वम् । पुरोडाशसंस्पर्शा
मघंस्तवि—

अथः पुरोडाशा इति । ज्यापसत्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं ज्यावस्वस्मादपि स्वर्गो ज्यावान् ।

कध्वाधोभावेन रियंतानां सर्वेषां पुरोडाशानामंशमभिजम्ब वच्चा पुगपदेव
इत्यमाग्निर्मवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । उम्बदूकारो वैपथ्यम् । एकस्यापि पुरोडाशस्य यथा वैपथ्यं
न भवति तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यास्तु विरयांसं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे सूत्रां नित्वाङ्गीति
विनश्येरन्नेकैकस्य इविदः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वात् ।
सूत्रोक्तमकारेण तु व्यत्यासेन बहुवः संपद्यन्त इति नास्ति इविनाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यकारीत्सामर्थ्यकामर्थ्यविविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमहाणे ब्रह्मवर्णने-
द्वितीयद्वितीयपञ्चदशब्रह्मण्डले द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादके
ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(कथं द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्तान्देवानसुरा अज-
बन्ते देवाः पराजिग्याना असुराणां वैश्यमु-
पाऽऽयन्तेभ्य इन्द्रियं वीर्यमपाकामसदिन्द्रोऽ-
चायत्तद्व्यपाकामसद्वरुधं नाशकनोत्तदस्माद-
भ्यर्थाऽऽचरत्स प्रजापतिमुपाधावरामेतया सर्ष-
पुत्रयाऽयाजसस्येवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यमदधाद्य
इन्द्रियकायः (१) वीर्यकामः स्यारामेतया
सर्षपुत्रया याजयेदेता एव देवताः स्वर्गं भाग-
येयेनोपं धावति ता एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
दधाति यदिन्द्राय राधंतराय निवंपति यदे-
वाभेस्तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय वार्हिताय
यदेवेन्द्रस्य तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय वैरु-
पाय यदेव संचितुस्तेजस्तत् (२) एवावं
रुन्धे यदिन्द्राय वैराजाय यदेव धातुस्तेजस्तदे-
वावं रुन्धे यदिन्द्राय शाकुराय यदेव मरुता
तेजस्तदेवावं रुन्धे यदिन्द्राय रेवताय यदेव
पृहस्पतेस्तेजस्तदेवावं रुन्धे एतावन्ति वै तेजा-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यामस्येष्टिविधिः)

इति तान्येवाव रुध उत्तानेषु कपालेष्वधि-
 म्यत्ययातयामस्वाय द्वादशकपालः पुरोडाशः
 (३) भवति वैश्वदेवस्वार्य समन्तं पर्यव्यति
 समन्तमेवेन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधाति व्यस्या-
 समन्वाहानिदाहायाश्च ऋषभो वृष्णिर्भस्तः सा-
 दक्षिणा वृषस्थायेतयेव यजेताभिःशस्यमान-
 पताश्वेद्वा अस्य देवता अन्नमदस्यदस्युवेवास्व-
 मनुष्याः (४) ॥

(इन्द्रियकामः सवितुस्तेजस्वपुरोडाशोऽष्टाभिर्ऋषभ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽन्वादनकामस्य त्रिधातुयांग इरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रस्तीति-

देवासुरा इति । पराजिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां संबन्धि-
 वैश्यं प्राप्ताः । विश्वे भावो वैश्यम् । असुरसेवकमजात्प्रत्वमित्यर्थः । तदानीं तेषां
 यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽप्राप्तव्यम् । इन्द्रस्यै-
 दिष्ट्वा तस्सामर्थ्यद्वयमनु स्वयमेप्सवरोऽनुमपाकामत् । गत्वा च तदश्रोतुं नाश-
 क्रोत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यद्वयादभिप्राप्तार्थः सन्नचरत् । तत इतरार्थपा-
 प्यर्थं प्रजाव्रतिसुपसेव्यं तदंपृष्ठमेष्ट्वा संपूर्णं प्राप्तवान् । रथं तरवृषद्वैत्सु वैराज-
 शाकरैव तसामसाध्यानि सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक्त इन्द्रोऽन्व देवता । तस्मा-
 दिदमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नान्न स्तोत्रपाठः प्रयोजक्यः, किंतु स्तोत्रामिष्टत्वं देव-
 ताया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते-

य इन्द्रियकाम इति । राधंतरादिगुणविशिष्टाः षडिन्द्रविशेषा एता एव
 देवता इत्युच्यन्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते-

(इन्द्रियसामध्यहारीसामर्थ्यकामस्योद्भिविधिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति राथंतरः । एवं
वाहतादिषु योग्यम् । अभीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वाथंतरत्वादिभि-
रोपगोस्तदीयतेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तविधाताविव विद्येवं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशपदकमाधेस्तदपवादयिकत्वं
विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-
विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विशेषां देवानां प्रिया । अतोऽत्रापि वयोकमु-
नविशिष्टानां विशेषाभिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वपृष्ठा निर्वपति यदिन्द्राय राथंतरामेति यथासमा-
न्नातं द्वादशसूतानेषु कपालेष्वधिभयति मन्थरणकाले पूर्वाध्यात्मधर्मा देवता यज-
स्येवमितराः प्रदक्षिणमुचरापवर्गं समन्तं पर्यवद्यति ” इत्युक्तम् (ति) । “अभि
त्वा शूर नोनुम इति बहूक्तवो व्यत्यासमन्वाहेति (हं) कदा यम स्वररीतीति
चतुर्थं दधाति ” इति च । तत्र पूर्वाध्यादित्यादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते—

समन्तमिति । चतुर्थमपाठकस्याग्न्यानुवाके समाज्जास्यमानानामभि त्वा शूर
नोनुम इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाणायाः कदा यम स्वररीती-
त्यस्याश्च पूर्वोक्तविधातुःप्रायेणैकैकस्याः पुरोनुवाक्यात्वं प्राग्यात्वं च विधत्ते—

व्यख्यासमिति । षोडशकपालामन्वाहार्यदक्षिणां वाधितुं विधत्ते—

अथ्व ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्नुष्णिः । अजर्जातो पुमान्ब्रह्मणः ।
पुत्रत्वाम पुंस्त्वाधिकवाय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवोद्धे विधत्ते—

एतयेवेति । एता राथंतरेन्द्रादयो देवता अस्याश्च पुरोडाशस्वरं यद्यदग्नि
वदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुष्याऽऽचार्योऽन्तेवास्तिमनुशास्त्री-
त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे सति शिष्टा-
चारिण्ये निगम्य आम्नातः—“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः ”
इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्त्वेदा देवतानामाचारो निभा-
मक इति किमु बहूव्यपित्पभिप्रेत्यादन्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(अक्षुष्कामस्येष्टिविधिः)

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न मिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं मिद्यते न वा ।

मिद्येत कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं तच्छादिभ्यताम् ॥ ”

[प] इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहितानामिहो षड्विन्धा एवं श्रूयन्ते—‘इन्द्राय राथंतरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय देवतायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय आकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वस्वपेणकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिशाभिा संबन्धेन विशेष्यमाणः षोडा मिद्यते । तासां सर्वांशामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपाठः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वाय’ इति । तस्मिन्पुरोडाश उक्तदेवताभ्यः पृथक्प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—‘समन्तं पर्यवद्यति’ इति । तत्र देवताभेदेन भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगविदेशास्त्वच्छादिशादि शेषकार्यं षट्कृत्यः पृथक्कृतव्यमिति चेन्नैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासंभवात् । अस्मात्तच्छेषकार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेद-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयपाठकेऽप्तमोऽनुवाकः) ।

रज्जुनो वै कौणेयः ऋतुजितं जानाकिं चक्षु-
र्वन्यमयात्तस्मां पृतामिष्टिं निरवपद्मये ब्राज-
स्थते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं चरुमभये

(चक्षुष्कामस्वेष्टिभिः)

ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथेवास्मिञ्चक्षु-
 रदधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मात् एतामिष्टिं निर्व-
 पेद्ग्नये ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये ब्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्य
 देवा आग्निं चैव सूर्यं च स्वने मागधेयेनोर्ण
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाग्नेयो भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयो
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिकाश्च चक्षुषी विधृते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानं हि चक्षुः समृद्ध्या उडु त्पं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 म्बुर्गादनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 वास्मै प्र यच्छति यदेव तस्य तत् (२) ॥

(वि संघाविरक्षति च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सर्वप्रश्नोक्ता नीर्विकानाभिश्चस्तथोः ।

अथाष्टमे चक्षुष्कामस्य विहविष्कानिष्टिं विधातुं प्रस्तौति-

रजनो वा इति । रजननामकः कश्चित्पुरुषः कतुभिन्नामकं पुरुषपयास्था-
 मोत् । रजनः कुजेरपत्यं, कतुभिन्जमकस्यापत्यं; स तु चक्षुर्वन्धश्चक्षुषो इष्टेर्वननं
 समजनं सदहृतीति चक्षुर्वन्धः । रोगोपहता इष्टिं समाधातुं शक इत्यर्थः । अतो
 इष्टिपाठवान् कतुभिन्वं प्राप्य विहविष्कयेष्टिं वा तत्पाठवं मातवान् । विधये-

(सांग्रहणीश्लिषिः)

यश्चक्षुष्काम इति । आजस्वते दीप्याधिक्यमुक्ताम् । उन्नेवमिषेवत-
ज्जावान्मनुष्यदृष्टिरनित्या । अग्निश्च कदाचिष्ण्वति कदाचिदुपशाम्भति । तस्मा-
दनित्यत्वताम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्रेष्व संबन्धः । देवानां त्वनिमिषत्वास्तूर्यमका-
शवन्नित्या तदीया दृष्टिरनित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमभ्यर्त्तौ सौर्व
चक्षुर्वयमभ्यर्त्तिनासिकाताम्येन प्रशंसति—

यद्वाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्मजमाने चक्षुषोः प्रतिष्ठा । वेन
सौर्येण नासिकायाः प्रतिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधुते परस्परविमजामावाय
विविधत्वेन स्यापिते । अत्राऽऽग्नेयस्य प्रथमस्योदमे शुचयस्त्वव शुका इति पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता मात्पन्निरिवि याच्या ।

वरमस्य मन्वान्तरशक्नुर्न वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ वसुधाकरणकाष्ठे
सौर्याग्नीष्ण्डानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदसः सव त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद-
गादनीकमिषि पिण्डान्मजमानाय प्रयच्छति ताम्यजमानः प्राश्नाति । इति । तत्र
त्रिमिर्मन्त्रैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु स्थमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य वसुध-
धवाठके व्याख्यातम् । सव त्वा हरित इत्येषा तृपरितमस्य प्रपाठकस्यान्यानुवाके
समाजास्यमानत्वात्त्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाठवोपेतमासीत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके—

दृपोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
श्वेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-
समुग्रश्वेत्ता वसुविद्भ्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासमिमिश्वेत्ता वसुविदारमनमस्यामनस्य
 देवा ये संजाताः कुमाराः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्तां हृदा तस्म
 आमनसः छधि स्वाहाऽऽमनमसि (१)
 आमनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्तां हृदा ता म
 आमनसः छधि स्वाहा वैश्वदेवीः सांग्रहणी
 निर्बिद्भ्रामकामो वैश्वदेवा वै संजाता विश्वा-
 नेव देवान्त्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 सांग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै सांग्रहणं मन
 एव संजातानाम् (२) गृह्णाति ऋवोऽसि
 ऋवोऽहं संजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिषमेवेतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं संजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुषं एते
 परिधयः परिधीयन्त आमनमस्यामनस्य देवा
 इति तिस्र आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो वै संजाता
 ये महान्तो ये ह्यहृका याः स्त्रियस्तानेवाव-
 रुन्धे त एनमवर्द्धा उप सिद्धन्ते (३) ॥
 (स्वाहाऽऽमनमसि सजातानां रुन्धे पश्च च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥९॥

(सामहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे सामहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकमाधान्यन्वर्वोऽस्ति विधावतुरि-
त्यादिकान्परिधिमन्वानभवदितुं मन्त्रान्वराणि दर्शयति—

भ्रुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽस्ति त्वदीयस्यापनेनाहमपि ज्ञातिषु
मध्ये स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानमिज्ञो धनवांश्च भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । ज्ञातीनां प्रतिवादिस्वरहित्यार्योऽऽज्ञाभारित्वमुग्रत्वम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कृत्वमभिभूत्वम् । परिधिमन्वानाभ्रायोपहोममन्वा-
म्यठति—

आमनमसीति । अत्र सजाताः कुमारा इति पदभेदमवलम्ब्यावशिष्टानुप-
क्षेण मन्त्रद्वयं ब्रह्मव्यम् । सजातानाकामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे इयमाना-
प्य त्वं तादृशमसि । अत आमनस्य सजातानाकामयितुं मन्वानस्य मध्यमानस्य वे
सजाता ज्ञातिप्रभृतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्तजाना-
नहं हृदा चित्तेन कामये । ते च मां हृदा कामयन्ताम् । तान्तजानान्ने महर्ष्या-
मनसो मांमाकामयितुं मन्वानान्कुरु । हृदमाप्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्री-
मन्त्रो व्याख्येयी । हृदानीमिष्टिं विधत्ते—

धैर्यदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमयेन सम्यक्स्वीकारः सामहणम् । व-
द्यस्यामिष्टावस्ति सा सामहणी । तदेतदाभिप्रेत्याष्टिविशेषणं प्रशंसति—

सामहणीति । ज्ञातिमनसः स्वाधीनत्वेन ब्रह्मणं मनोग्रहणं, तत्रैव सम्यग्ब्र-
ह्ममित्युच्यते । ततः सामहण्येष्ट्या सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आवा-
याज्ञातान्मन्त्रान्मिनियुक्ते—

भ्रुवोऽसीति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादाज्ञासर्गं मध्यते । किं
धैर्यं विदुषस्तेमन्त्रैः परिधाने सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः पार्थितं सर्वमाधिकं संप-
द्यते । मन्त्रान्तराणि विनियुक्ते—

१ क. च. क. 'यावत्' । २ स. 'रस्कृत्वम्' । ३ क. च. क. च. 'कारयि' । ४ क.
च. हे आमनम् । ५ क. च. क. च. 'कारयि' । ६ च. 'सो मत्कारयि कस्तवि' ।

(सामहणीद्विविधिः)

आमनमसीति । अत्र सजाता इत्यन्ते मन्त्रमागे तमनस इत्याद्युक्तमागोऽ-
नुपञ्जनीयः । कुमार इत्यादिके मन्त्रमाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वमागोऽनुपञ्ज-
नीयः । तथा सति विभिर्मन्त्रैराहुतित्रयं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वमा-
ने च ये महान्तः पुरुषाः पौत्रा ये च सुल्लका बाला याम् परीमगिनीमात्रादयः
क्षिप्र एवावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेदृष्या स्वाधीनाम्करोति । ते च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं तेवन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘सामहण्यां तु परिधीन्यरिचते भ्रुवक्षयात् ।

आमनेति विभिस्तत्र उपहोमास्तपो मताः ॥

मन्त्रमेदः सजातेति कुमारेति पदद्वयात् ॥

अत्र श्रीयाता ।

एशनाभ्यासस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘आमनाहुतिभिर्वाभ्या अनूयाजा न वाऽग्निषः ।

वित्स्वलिङ्गाद्द्विषष्टोकेर्मेदो मध्योक्तितोऽन्वितमः १ ॥ इति ।

‘सामहणीडौ भ्रूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहेति’
इति । एतामिस्तिस्तुभिराहुतिभिः पाकृतास्तयोऽनूयाजा वाभ्याः । कृतः । वित्स्व-
लिङ्गान् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टपाकृतपञ्चमावेन वा भूक्षाभ्यस्तम् ।
इह तु वित्स्वविशिष्टत्वादनूयाजा वाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधा-
नास्माकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं वित्स्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्वित्स्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः । आद्ये वित्स्व-
वग्न्यादिष्वपि सत्त्वेन नानूयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययो-
र्मेदेन वाक्यं भिद्यत । तस्मात्कर्मन्तरविधानाच्च बाधः, किंतु तमुच्यते । तत्र
मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा वाऽऽन्नायते—“मत्प्रयाजानूयाजानां पुरस्तादोपरि-
ष्टाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मन्सजातानादधीताथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नाम्बन्धते” इति । तस्मादामनहोमानामनूयाजैः सह तमुच्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यपकाशे छण्णवजुर्वे-

द्विपथैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोष्टिमन्त्राः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यञ्चवमैत्तञ्चवनीतमभवद्यदसंपत्तत्सर्पिरभव-
द्यदधियत् तद्घृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि
तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां
ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषां देवानी
प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
सि स्वाहा घृतस्य धारामसृतस्य पन्यामि-
श्व्रेण दत्तां प्रयतां महाद्भिः । तस्वा विष्णुः
पर्यपश्यत्तत्त्वेडा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देव-
स्त्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन त्रिदुषो वर्तन्या
शुकस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) त्तुजतु
जीवातवे जीवनस्याया अग्नेस्त्वा मात्रया जग-
त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
आयुषे वर्चसे कृषि प्रिय* रेतो वरुण सोम-
राजन् । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
देवा जरदष्टियंयाऽसत् । अभिरायुष्मान्त-

वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
 करोमि सोम आयुष्मान्तस ओषधीभिर्यज्ञ
 आयुष्मान्तस दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मन्तद्वाह्मणै-
 रायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽस्युतेन पितर आयु-
 ष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽ-
 युष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्था शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा
 सवितोत्सोम आयुष्मान्त्र्यंविशशविष) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः साग्रहणी प्रोक्ता नवमे आमकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहिवेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्कामोष्टिं विधित्सुर्दशमे तन्मन्वान्ठति ।

कल्पः-“ यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदिव्याज्यमदेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आश्वयमसीत्यवेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु-

यन्नवमैत्तदिति । यद्यस्मात्कारणाद्भन उदाभियमाणं सन्नवमैत्तन्नं नूतनं रूप-
 मभवत्तस्मात्तन्नं च तन्नीतं चेत्युद्धृतस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नाम् । यद्य-
 स्मात्कारणादभिसंपर्के सति पिण्डो विलीयमानोऽस्तर्पत्तृतोऽभूत्तस्मात्सार्धिरिति
 धाम । यस्मात्प्रसूनस्य शीतलपानस्थायनेन तत्पुनरभियव तद्वचनीभूतमभवत्तस्माद्-
 घृतामिति नाम । घृक्षरणदीप्त्वरिति धातोर्नैवद्रूपं किंतु घृतमित्यत्र धकारस्य
 घकारादेशः । कल्पः-“ उपहोमकालेऽधिधोः प्राणोऽस्तिर्येतैः पतिमन्त्रं चतुर
 उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु-

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमाशिनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावशिनौ तस्य ते भियस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं माणं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्यात्कथ्यते । ययोरशिनोरिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु योज्यम् । कल्पः—“ यत्त्वादिर आज्यं तदमेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्यं तेन दक्षिणस्यां बोर्दक्षेणयामात्तादयवि तद्यजमानोऽभेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य गन्धामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामवेक्षेत्यध्याहारः । कीदृशी - धाराभू । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्ध्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादि-परम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुत्तैर्वैशदाधिपैः पमतां *कृषणभाण्डेषु प्रयत्नेन धृताम् । हे घृत तत्त्वा तद्याविभं त्वां विष्णुस्तदृशो यजमानः पर्यपरयत्परिपश्यति । इहा पथमिमानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयत्पेरयवि गोषु स्थापयति ।

कल्पः—“ अथास्य ब्रह्मा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ब्रह्मणं इतरे ऋत्विजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पाषणानेन त्वा स्तोभेनेति ॥ इति । पाठस्तु—

पाषणानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संबन्धिना त्रिवृदादिस्तोमसाभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रच्छन्दतो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण दक्षाङ्गसंपादनेन, उपाशोर्वीर्येणोषांशुमहहोमसाभ्यस्मनर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्ममेवे-मान्नेर्तुं त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थंमृतज्जिविति तदुच्यते । जीवातवे जीव-नहेत्वौनधादिसंपादनात् । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवजरदाये चिरं जीवि-तुनिच्छा जीवमस्या तदर्थम् । एवं द्वितीयदृष्टियमन्त्रो योजनीयो । अभेर्मानदा भीयतेऽभिर्यथा गीत्या सा गीतिर्मांवा दक्षाङ्गक्रियस्य गानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्यवद्घृतं त्रिभिर्गदीनमम आयुषे वर्षते कृषीति प्राणन्वमभिमन्त्रयते ” इति । पाठस्तु—

इममम इति । हेऽम इगं यजमानं दीर्घायुषे वलाय च कृषि समर्थं कुरु ।

* दिक्काय भाण्डेषु संवितामिति त. पुस्तकस्थं पाठान्तरम् ।

१ स. व. 'त्य द' । २ क. व. प. 'श्रीर्यां सा' । ३ क. 'ण स' । ४ व. 'तरे महर्द्विजो । ५ क. व. 'रवर्त्विजो ।

(आयुष्कामिष्टिमन्त्राः)

हे बरुण हे सोम राजन्स्य यजमानस्य पियं रेवः पुत्रोरपादकं तपाद्य ।
 हेऽदिते प्रथिवि मातृवदस्मै तुत्वं मयच्छ । विश्वे देवा अयं यजमानो यथा
 जरदधिरत्तत्तथा कुर्वन्तु । जराया अष्टिव्यांसिर्गस्यासौ जरदधिः । वास्ये यौवमे
 च मरणरहितो जरायायुःसंपूर्तिपर्वन्तो यथा म्याप्नोति तथा कुर्वन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः- अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्माभ्यर्चुर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ।
 इति । पाठस्तु-

अग्निरायुष्मानिति । अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽग्नि-
 र्वानस्पतिभिरायुष्मान्काष्ठेषु प्रक्षिप्यमाणेषु ज्वालापरम्परया वर्धते न तुषशाम्यति ।
 तेनाग्निरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्वं करोमि । एवमुत्तरत्र योच्यम् । सोमः
 सोमरस शोषधीष्वभिषूयमाणस्तु वर्धते । यज्ञो दक्षिणामिर्बंशीकृतेष्वृत्विषु वर्धते ।
 वेदश्च शास्त्रेष्वध्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
 न्ति । पितरश्च स्वभाकारपूर्वकेण पिण्डादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपङ्गुघो-
 तनाय तेन स्वाऽऽयुवेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ ज्योगामयाविनस्त्वष्टौ यन्वेत्याज्यमीक्षते ।

अशिनोरुपहोमाः स्फुर्धृत स्वाम्याज्यमीक्षते ॥

स्फुर्धृत्वौ ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिणं जगुः ।

इमं धृतं पिबन्तं तु स्वामिनं मन्त्रयेत् हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यथोचितानुपङ्गुस्तैर्गृह्णीति स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश् रसो
 वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
 ग्नाविष्णुं आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
 गामयावी स्यायो वा कामयंत सर्वमार्युरिया-
 भिति तस्मा एतामिष्टिं निर्बेदाग्नेयमष्टाक-
 पालश् सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालश् सार-
 स्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
 स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाद्रसम् (१)
 वारुणेनैवेनं वरुणपाशान्भुञ्जति सारस्वतेन
 वाचं दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
 तामिभ्रैवेनं यज्ञेन च भिषज्यत्युत यदीतासु-
 भं वति जीवत्येव यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्या-
 ज्यमवेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं ग्याचष्टेऽ-
 श्विनोः प्राणोऽसीत्याह्वाश्विनौ वे देवानां
 (२) मिजजौ ताम्यामेवास्यै मेपचं करोती-
 न्द्रस्य प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
 ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह प्राणापाना-
 वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
 सीत्याह वीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्व
 धारां घृतस्य पन्यामित्याह यथायजुरेवैतत्पा-
 वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेतिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माज्ज-
 येत्याहाऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुर्यावन्त एवत्विजस्त एनं मिपज्यान्ति
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 आर्युर्धति यदेव तस्य तद्धिरण्यात् (४)
 ब्रतं निष्पिवाद्यायुर्वे घृतममृतं हिरण्यममृता
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्ययो सलु यावतीः समा पश्यन्मन्येत ताव-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इममम आयुषे ब्रह्मसे
 कृषीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्बर्चो दधाति विश्वे
 देवा जरद्विर्बयाऽऽदित्याह जरदाष्टिमेवेनं करो-
 त्याभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्वधाति सर्वमायु-
 रिति (५) ॥

(रतं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यादत्तद्वि द्वाविः शक्तिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं पविशति, मीक्षमक्षणेन कृशयात् । सोमेन रत्नस्वीकाराद्भ्रजस्यः । बरुणपाशेन महणाद्द्वरादिभ्यया । तारस्वतीनेतद्दीया वाग्वापा गच्छति, तेनादं मापितुं न शक्नोति । जीवात्मा स्वप्नाधिष्णू प्राप्नोति, तेन मुमुषंति । इदानीं विधत्ते—

यो ज्योगामवाचीति । ज्योगामवाचिनो रोगपरिहारार्थपरोगस्य प्रापयन्तु-परिहारार्थमिदं पञ्चदशविष्केष्टिः । मन्त्रं विनियुञ्जे—

यस्यजमेस्तदिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भुवनिर्बन्धनैरस्याऽऽश्वस्येष्टद्विषयात्कर्म पशियोर्न स्थापनाय मन्त्रो ग्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव वृत्तस्य महिमानं ग्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र वृथग्वकम्पमस्तीत्यर्थः ।

उपहोममन्त्रान्ग्याचष्टे—

अम्बिनोरिति । यजमानस्याऽऽश्वस्येष्टमन्त्रे स्वार्थार्था दर्शयति—

धृतस्येति । आत्विग्निः पठयमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पावमानेनेति । यजमानस्य वायोः पाणरूपत्वात्तेन मासस्थापनं, बृहस्प-हरयोः वृष्टस्तोत्रप्रकृतिस्त्वेन तारत्वात्तेनौजोधारणम् । अग्नेरात्मा नीपदेऽन्येत्तु-करत्वात्तेनाऽऽश्वस्येष्टमन्त्रम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

आत्विज इति । पाठकाष्ठे हस्तग्रहणं विधत्ते—

ब्रह्मणो हस्तमिति । एकपैव सर्वेषाम् आत्विजामेकमत्येनैव तस्य यजमानस्य वदेवाऽऽश्वुः संपादनमिति तत्सर्वं तस्मिन् यजमाने स्थापयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘पात्रसंपादनकाष्ठे स्वादिरं पात्रं चतुस्पाकि मैयुञ्जे सौवर्गस्य प्रवर्तं शयमानस्य कृत्वा, अथो तच्छुं यावतीः तथा रभ्यन्मन्त्रेण तावन्मानस्य स्यात् ’ इति । “ आश्वस्यमहणकाष्ठे तूर्ण्यीं स्वादिरे वैतुर्गुह्यीर्दं वृहीत्या साद-नकाष्ठ उचरेज ऋषां स्वादिरं सादयित्वा तस्मिन्प्रवर्तं प्रवदधाति ” इति च । प्रवर्तः कणाभरणं कण्डलम् । [तत्र] वृत्ते स्थापितत्वात्प्रवर्तानिष्ठीहितस्य वृत्तस्य पानं विधत्ते—

(अश्वदानवत इतिविधिः)

हिरण्यादिति । तस्य परिमाणं द्वेषा विधत्ते-

शतमानामिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यतः षड्दुकम् । अथवा रुग्णो मज्जमानो वायतो भाविनः संवत्सरान्माप्नोतिवित्यभ्यर्मुर्मन्वेत वायुमिर्मानैः परिमितं कर्तव्यम् । मानशब्दो पुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतवायुः परित्यग्याऽऽग्नाग्निना आयुषो वायव्यः संवत्सरा एतस्य मनसि निम्बितास्तावन्निर्गुञ्जाबीजैः परिमितवित्यर्थः । माजतो मज्जमानस्वामिन्मज्जमान्ने प्रथमचरमभागयोरभिधानं दर्शयति-

इदमग्र इति । आयुश्चरमभागस्थामा जराया अद्विव्याहिर्यस्य । अथवा भीर्ययहिरशनं यस्यासौ जरदाहिः, नीरोग इत्यर्थः । अभ्यर्षोर्षममानदक्षिण-इत्यग्रहणं विधत्ते-अभिरायुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाध्ययकाशे रुग्णयजुर्वेदीय-

तेतिरियसंहितामाध्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवता
माह्वरस पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निरवपचततो वै स वरुणपाशाद्-
भ्रूयत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाञ्चतुष्कपालाभिर्विषेद्वरुणमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादचक्षुः

(अश्वदानवत इष्टिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतति वं वा नाध्येति तस्मादेव वरुणपाशा-
म्मुच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेद्यमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोन्प्रथिं चरुं पुनरेत्य निर्वपेद्-
प्युयोनिर्वा अश्वः स्वामेवेनं योनिं गमयति
स एनं शास्त उपतिष्ठते (२) ।

(मृच्छति चरुः सप्तदश प) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विष्टिरुक्ता दीर्घरोग्यायुरर्थिनोः ।

अथ द्वादशोऽश्वदानवत इष्टिं विधास्यन्प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अनपइत्तवान् । देवस्य मावो देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाहर्षदार्तनकरोत् । प्रजापत्यो वा अथ इति भ्रुतेः प्रजामविरेव
पूर्वमश्वस्य देवता । तस्मिन्नाश्वे वरुणाय इत्ते सति स्वकीयमश्वस्वामित्वमपगतं,
वन्निमिशेन दुःस्तेन स प्रजापतिः पर्यदर्शित तदीयं शरीरं परितो दीर्घं दीर्घ-
रोगमस्तमभूत् । स च रोगो वरुणपाशरूपत्वाद्वाकणेऽप्या निवृत्तः । इदानी-
मिष्टिं विधत्ते—

वरुणो वा इति । मतिवृद्धातीत्यस्मान्तर्मांषितम्यर्घत्वात्प्रविष्टा इत्यसि इदा-
तीत्ययमर्थः संपद्यते । कपालसंख्यां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वसंख्यातोऽधिकं पुरोडाशं विधत्ते—

(अम्बदानवत इष्टिविधिः)

एकमतिरिक्तमिति । भवेवाधमित कर्ष्वं यदा कदाचित्कालान्तरे प्रति-
गृह्णीष्यति दास्यति, अथवा यं कंचिदधं प्रतिगृहीतं नाभ्येति विस्मरति तद्यथो-
पमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गनाधिक्यं विधत्ते-

यद्यपरमिति । काभिदधाम्दस्वा वदानीमेवेदद्यनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याभाः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किंतु
कंचित्कालमतिउद्धृष्य पुनरप्यपरोऽथो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताधत्तस्याकान्पुरो-
डाशाचिरुप्य सौर्यमनुनिर्बपेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वंवारिणं कुरुते । स वाऽऽ-
दित्यो विद्वन्वदोर्ध्वं परिहरन्परिहादत्तत इत्यभिप्रायः । इष्टयङ्गत्वेनावभृद्यं विधत्ते-

अपोऽवभृथमिति । अयः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन वरुणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते-

अपोऽनघ्नीयमिति । अपोनशा देवता यस्य सोऽभ्यमपोनघ्नीयस्तं वसव-
भृथदेशाद्यज्ञमूढो समागत्य निर्बपेत् । अन्तु योनिरुत्पत्तिर्यस्याधस्य सोऽभ्यमन्तु-
धोमिः । उच्चैःभवसोऽधस्य समुद्राद्दुत्पत्तिः पुराणेषु मतिर्या । वस्मादपोनघ्नी-
यचरुणा तमधं स्वकीययोनिगायिनं करोति । स वाधः शान्तः सन् रोगमनुत्सा-
द्यं यजमानं सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

गृहीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्वितम्-

“ अथमतिमहेष्टिस्तु दानुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्द्वयोर्वा न वेयः केतरीत्यतः ।

निशेषाल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तारिधं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं धमितं लौकिके कश्चित् ।

वैदिके तु मृतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तवेऽथ ता ॥ ”

इदमन्वायते-“ यावतोऽध्यान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालाभिरर्-
वेत् ” इति । तत्र मतिमहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(जम्बदानवत इष्टिविधिः)

भवणाञ्चैकिकवेदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न केतरिणो ददातीनि स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमभदानं लौकिकं निषिद्धं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेणसाविष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽथं प्रतिगृह्णाति ” इत्यभदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्वाश्वदानस्य तज्येतुल्यं प्रमिदम् । वैदिकस्य तु जम्बान्तरविषयं दोषमवयम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमभदानं “ बहवा दक्षिणा ” इत्यादिश्रवणात् ।

अथैवान्यथिन्तितम्—

“ यावतः प्रतिगृह्णीयादभ्यास्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दानुर्वा स्मादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥

असंजावविरोध्यर्थवादाद्वातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ” ॥

पूर्वादाहते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदभवणात्मतिग्रहीतुरिष्टिरिति चेन्न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते—“ प्रजापतिर्वरुणायान्मनयत्त स्वा देवतामार्कंस्त पर्यदीयंत त एतं वारुणं चतुष्कपाकमपरयंत निरंरपत्ततो वै त वरुणपाशादमुष्मत् ” इति । अनयइत्तवान् । त च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्त्वान् । तेन च रोगेण ग्रस्तः प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारायोर्दं कृत्वा रोगादमुष्प्यतेत्यथ दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजावविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि पतिग्राह्येदित्येवमन्तर्भावितनिजर्थपरवया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रतिग्रहे वु बहवश्चे पूर्वंप्रायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तस्मान्मयो मेवं पुरोडाशस्य शोचतः ” ॥

‘ यावदोऽथैत्रिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाकान्निर्वपेत् ’ इति । अत्र श्वसंतंरुपादिचतुष्कवह्वभमतिग्रहे नहुपुरोडाशेबूदाहवमत्वप्रवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । अत्र पूर्वंप्रायेण तर्वेव पुरोडाशेव्येकैकोऽभिभयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्मैवम् । तत्पेवुं नहुं कपाकेषु क्रमेण पुरोडाश्यामविभित्य यावदा कालेन मयमपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्थोद्विचिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुं नागच्छति दासबा कालेनासौ शुष्को भस्वी भवति । तस्मा-
देकैकरिन्पुरोडाशे कृत्स्नवर्षतमावनमित्येवं काण्डानुसृतमथोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

‘ तन्मं चतुष्कपाठानां मेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्मता मेवं मेदः स्यात्प्रकृताविच ॥ ’

इदं ज्ञयते-‘ यावतोऽध्याप्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाठात्प्रिवर्षेत् ’
इति । यथा प्राजापत्येण कुम्भ्या महत्त्वेन तन्मं तथाऽथापि कपाठमहत्त्वेन
व्यप्रमिति चेत् । मेवम् । बहुसौ प्रतिपुरोडाशं कपाठमेदेन तज्जेरस्यैव चोदक-
माप्तेः । किंवात्पन्तविशाठेषु कपाठेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शवेष्ववस्थापितेष्वे-
कस्यैव कपाठस्मैकदशे पुरोडाशस्वैकस्य समान्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपाठः
सिध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपाठचतुष्टयमेदः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे उष्णयजुर्वे-

दीपवैतिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वा॒मिन्द्रावरु॑णा यत॒व्या॑ त॒नूस्तये॒मम॒-
२३३सो भुञ्च॑तं या वा॒मिन्द्रावरु॑णा सह॒स्या
रक्ष॑स्या तेज॒स्यां त॒नूस्तये॒मम॒२३३सो मुञ्च॑तं यो
वा॒मिन्द्रावरु॑णाव॒ग्नौ स्ना॒मस्तं वा॒मि॒तेना॒वं यजे॑
यो वा॒मिन्द्रावरु॑णा द्वि॒पासुं प॒शुषु॑ चतु॒ष्पात्सु॑
गो॒ष्ठे गृहे॒ष्वप्स्वो॒षधीषु॑ वन॒स्पतिषु॑ स्ना॒मस्तं
वा॒मि॒तेना॒वं यज॑ इन्द्रो वा ए॒तस्य॑ (१) इन्द्रि-
येणापं कामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह-
णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना

(पाप्मना गृहीतस्नेहिविधिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं षड्रुणां
निर्वपेदिन्द्र एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
एनं वरुणपाशाम्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तया दधाति
पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमयं दधात्यात्म-
न्वन्तमेवेनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
गृहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूहाव यति
यथाऽऽविद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तयो वामि
न्द्रावरुणावधौ सामस्तं वामितेनाव यज इत्याहु
द्वरिह्या एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
पात्सु पशुषु सामस्तं वामितेनाव यज इत्या
हृतावतीर्वा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
म्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यायां पावि षड्रुविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

चतुष्कपात्रा विहिता इदमे त्वध्वामिनः ।

अथ त्रयोदशे पाप्मना गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्वाभ्यठति ।

कल्पः—' इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुष्वेन्द्रावरुणीं पयस्यां निर्वपेदुद्गास्वाञ्छ-
कृत्य पयस्यापां पुरोडाशमवदधात्येतयैव मच्छाद्याऽऽसादयत्वयास्मात्प्रविदिशं
पयस्यां व्यूहमि या वामिन्द्रावरुणा यतभ्या तनूरित्येवैरेव पुनः समूर्हति नुश्व-
भित्यस्य स्थानेऽनुकषिति मन्वान्त्सान्त्संनमति तैरेव पर्वस्थावाः पुरोडाशस्यावधति
यो वामिन्द्रावरुणावधौ ज्ञान इत्युपहोषाः ' इति ।

अथ प्रथमस्य न्यूनमन्वस्य पाठस्तु—

या वामिति । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्वा तनूर्यतन्वा पाषान्मोचने पय-
स्यवधी तथा तन्वा यजमानं पाषान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

या वामिति । सहस्येत्वत्र तनूरित्यस्यप्रयमानस्यानुषङ्गः । तेजस्येत्वत्र
या वामित्यस्यमागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्वत्रोभयोर्भागयोस्तनुषङ्गः । सहो वडं
वदहंवीदि स्रहस्या । रक्षो रक्षणं तदहंतीदि रक्षस्या । तेजो रोचनशक्तिस्तदहं-
तीति तेजस्या । उपहोमे प्रथममन्वस्य पाठस्तु--

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणवधौ वां युवयोर्वा ज्ञानः पाषविशेषो युव-
योर्होमार्ये वडौ यजमानेन बोधराषः कृतस्तमपरार्धं युवयोः संवन्धिनैतेन
होनेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपास्तु पशुष्वित्यत्र सामस्तं वामित्याद्युषरमागस्यानुषङ्गः ।
वनस्पतिषु साम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पात्स्वि-
त्यादिषु पशुषु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संवन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपास्तु पशुषु मनुष्पादित्स्वेषु यः ज्ञानः पाषविशेषस्तं पाषविकोर्धं
युवयोः संवन्धिनैतेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अर्घोष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्त्वन्तरं पशुष्वितिपदस्याप्यनुषङ्गो शेषः ।

१ व. "इत्युक्तं" । २ क. "मिति मन्त्रान्तं" । ३ क. "यस्यया पु" ।

(सामान्य गृहीतस्थोद्वेगिभिः)

इन्द्रो वा इति । पः पापगृहीत एतदीयेनेन्द्रियेण सहेन्द्रोऽजगच्छति, वरुणो रोगेणेन माधते, जतः पाप्मना गृहीतस्य तदुभयविषयेभिः । पपाति ममवाऽऽमिक्षा पयस्या । तां प्रशंसति—

पयस्येति । पयःसन्देन क्षीरादिसात्त्विकाहारमनितभक्षया कृतं पुण्यमुपल-
क्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाश्चक्षकामति तदानीमेव पाप्मना गृहीतो
भवति । यद्यत्र इविः पयस्या भवेत्तस्मात्स्मिन्वजमाने तथा पयस्ययाऽऽहारोपल-
क्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथाभाष्यं कंचिदंशविशेषं विधत्ते—

पयस्यायामिति । शरीरतद्वदशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणेन यज-
मानमात्मन्वन्तं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पापे तस्मिन्व्यरोगेण शरीरस्या-
दाढर्यम् । किंच *पयस्योच्चारणेन यजमानमप्यायतनवन्तं गृह्णामादित्वाभा-
रवन्तं [करोति] । या वाभिन्नावरुण्येत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभागं विधत्ते—

अतुर्धेति । विभक्त्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूहावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमाविजं स्वशरीरे वाणादिकं संदं-
शादिना निष्कृष्टं छिनत्ति बाह्येव तत्समूहावदानं संभवति । उपहोने पयस-
मन्त्रं न्याचष्टे—

यो वािमिति । होमाधारेऽग्नौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिद्धिर्भवति तत्र-
राधमवयज इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो वाभिन्द्रेति । पशुषु सामस्तं वामित्येवमनुष्येण योजयित्वा प्रदर्शितः ।
प्राण्युपजीवनयोग्या अवादसः पञ्च वदार्थाः । अत्र पशुशान्देन द्विवादमनुष्णा-
दथ गृह्णन्ते । गृह्णा + अत्रोपलक्ष्यन्ते । या एतस्मात्स उच्यन्तीषमीषास्ताः सर्वा
अपि यजमानार्थं वरुणवाशादुषद्रवाग्मोचयति । अत्र त्रिविधोक्तमाहः—

* पुरोडाशास्येति शेषः ; + अचिना कोटोपलक्षणमभिहितम् ।

१ क. अ. च. अ. 'स्याया आधा' । २ क. च. 'मानेऽस्यायतनवानुष्णामाविक-
पत्वावधान्भवति । या । ३ क. च. अ. 'रीरादि' । ४ क. अ. च. अ. 'तेन । ५ क. 'न्ते ।
या ।

“ यावामिति चतुर्थमन्त्रैश्चतुर्धां न्युहते इतिः ।

यो वामित्यष्टमिर्मन्त्रैरुपहोमो जहीरिताः ॥

द्विषास्वित्यादिना मन्त्रमेदः सप्तमिधो मवेत् ।

त्रयोदशोऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश कीर्तिताः ॥ १११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपत्रैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

स प्र॒त्न॒ब॒न्नि का॒व्येन्द्रं॑ वो वि॒श्वत॒स्परीन्द्रं॑
नरः॑ । त्वं नः॑ सोम॒ वि॒श्वतो॒ रक्षो॑ राज॒न्नषा-
बतः॑ । न रि॒ष्येत्त्वा॒वतः॑ सखा॑ । या ते
वामा॑नि दि॒वि या पू॒यिष्यां॑ या पर्व॒तेष्वोष-
धीष्णु॑ । तेभिर्नो॑ विश्वैः सु॒मना॑ अहे॒डन्राज-
न्सोम॑ प्रति॒ हव्या॑ गुंभाय । अग्नी॑षोमा॒ सर्वे-
दसा॑ सहृती॒ वनतं॑ गिरः । संदे॒वत्रा॑ बभूवयुः ।
युवम् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रो॒चनान्य॑भिश्च
सोम॑ सकृत् अ॒धत्तम् । युव॑सि॒न्धुस्त्र॑भिर्शस्ते-
र॒वथा॑ग्नी॒षोमा॒वमु॑ञ्चतं गु॒भीतान् । अग्नी॑षो-
मा॒विष॑सु॒ मे गृ॑णुतं वृष॒णा इव॑म् । प्रति॑
सु॒क्तानि॑ इ॒र्यतं॑ भवतं दा॒कृषे॑ मर्यः । आऽन्यं
दि॒वो मा॑त॒रिश्वा॑ ज॒भाराम॑ध्नाऽन्यं परि॑ श्ये॒नो

(कान्वाज्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

अग्नेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय
 चक्रथरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
 तस्य वीतम् (२) हर्यंतं वृषणा जृषेधाम् ।
 भृशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमा-
 नाय शं योः । आ प्यायस्व सं ते । गणानां
 त्वा गणपतिः* हवामहे कविं कवीनामुपमश्र-
 वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
 नः । शृण्वन्नुतिभिः स्नीद सादनम् । स इज्जनेन
 स विशा स जन्मना स पूत्रैर्वाजं भरते धना
 नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासाति (३)
 श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
 स ऋकता गणेन बलं* रुरोज फलिग* रवेण ।
 बृहस्पतिरुन्निया हव्यमूदः कर्निकदद्वावश-
 तीरुदाजत् । मरुतो यद्धं वो दिवो या वः
 शर्म । अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुर्विष्मान्द्राता
 वमनां पुरुहूतो अर्हन् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज-
 बाहुरस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये तैऽर्यम-
 न्बहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्दिव
 आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
 शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
 रोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य ह*हितान्यैरत् ।
 रुजद्रोधा*सि कृत्रिमाण्येषा* सोमस्यं ता मद्
 इन्द्रश्वकार । बुध्नादग्रैण वि मिमाय मानैर्व-

(काम्यकाण्ड्यापुराणुवाक्याभिधानम्)

जेण सान्धत्तृणजदीनाम् । वृथाऽसृजत्पाथिभि-
 दीर्घियाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार (५)
 प्र यो जज्ञे विद्वांश्च अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण उज्ज्वार-
 मध्याग्नीचादुष्वा स्वधयाऽमि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही अस्तमायद्वि जातो याश्च सप्त पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाष्ट जनुपाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सप्ताद् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 त्प्राजसा बृहस्पतिमा विवासान्ति देवाः ।
 भिनद्वलं मि पुरो ददर्शीति कनिऋदत्सुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं धीमताविवांसति वन्यानो दीर्घियाथैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
 चकार देवा नव ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै मृत्योर्देवा वै सप्तमासतार्यग्नौ प्रजापतेः स्यसिश्च शतृणा-
 धतिर्देवेभ्योऽन्नाद्यं देवासुरास्तान् रभनो ऋवोऽसि यजवमैर्दार्भि वै प्रजापतिर्वरु-
 णाय या वाग्मिन्नावरुणा स प्रतवच्चतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरस्यै दानकामा एवावर्ष रुन्धेऽग्निं वै स
 प्रतवत्वष्टरश्चाशत् ॥ ५६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्त्रिधिरनुवाके नमोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे चतुर्दशोऽनुवाके काम्ययाज्या[पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तत्र त्रिहृषिकं येयं यज्ञविप्रष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समाम्नाता, तस्यां मध्यमद्वि-
तिययोर्हविषोः क्रमेण यान्यानुवाक्यां [नां] प्रतीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्नवन्निति । स प्रत्नवन्नवीथसेत्यनुवाक्या । नि काव्या वेधसा इति
याज्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च हिरण्यगर्भं आपो हेत्वस्मि-
न्ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्परित्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमधि-
तेति याज्या । एतदुभयमैन्द्रे हविषि द्रष्टव्यम् । तच्च मध्यमकाण्डस्य षष्ठप्रपा-
ठके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अर्घं पापमस्मदुपद्रवीमश्नन्नभायंस्तस्यात्पापसंघादिभ्यतः
सर्वस्मान्जोऽश्नान्हे सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वाइशस्य ममोः तस्मा कश्चि-
त्समर्थोऽपि त्वदनुग्रहान्न रिष्येदस्मान्न हिनस्ति । तत्रैव याज्यामाह—

या ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि पृथिव्यादिषु च प्रदेशेषु
यानि धामानि स्थानानि सन्ति । प्रतिप्रदेशं पृथगनुवादायां यच्छब्दानुविः ।
तोभिर्विश्वेस्तेः सर्वैः स्थानैर्युक्तः शोभनमनस्कः क्रोधरहितः सम्जोऽस्माकं इज्या
इवीति प्रतिशुभाय प्रतिशुहाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य इविः स्वी
कुर्वित्यर्थः । “ अग्नीषोमीयमेकादशकपाठं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमी गिरोऽस्मदीयाः स्तुवीर्नतं भजतम् । कीदृशी ।
सवेदसा समानज्ञानयुक्तौ । सहृती समानाङ्गानयुक्तौ, देवता देवेषु मध्ये संबभूव-
द्युर्ववां संभूयैव सन्तौ न कदाचिद्व्यन्यान्व्यं विमुक्ताभित्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

युषमेतामीति । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ युवां सकृत् समानसंकल्पौ सन्तौ
दिवि एवानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधस्तमस्थापयतम् । हेऽग्नीषोमी युवां
शुभीतार्त्सिन्धू * न्यध्वोदकादिनिमित्तेनापूर्णात्पापवादेन पङ्कान्दित्त्वेण इष्टेन दोषेण

* रथ्योदकादि । अगाधोदकादि । इति स. पुस्तकस्ये पाठान्तरे ।

१ क. स. च. च. °ष्का वि° । २ स. °वानययोः प्र° । ३ क. च. °क्याप्र° । ४
क्यासु प्र° । च. °क्यावाः प्र° ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

च गृहीताः सर्वा नदीरभिकस्तेस्तस्मादपवादादवद्यात्पुत्रादिदृढदोषाच्चाभ्युज्ज्वलं
मोषितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमिधिरुत्थं तथाऽपि तद्रूपत्वेनैतौ स्तुयेते । “ अग्नी-
षोमिषमष्टाकपाठं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाषिममिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
मदीषामिषं हवमाह्वानं सुष्ठु शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयावि प्रतिहर्यतं मनसा प्रती-
गृह्णीतं, शशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तत्रैव
वाच्यामाह—

आऽन्वं दिव इति । मातरिश्वा वायुरन्यं युवयोरेकमग्निं दिवो घुलोकस्था-
दादित्यादाजभाराऽऽहृतवान् । तथा चान्यत्र मन्व आम्नायते—“ आ इतो अ-
ग्निमरद्विवस्ववो वैधानरं मातरिश्वा परावतः ” इति । श्वेनो गायत्र्याः पक्षि
रूपावतारोऽन्वं युवयोरेकं सोममग्नेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य घुलोकस्थोपरि अम-
ध्नास्तोमरक्तकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विलोडनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानी-
तवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णा च ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नातम् ।
हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्षमानौ यज्ञार्थमुक्तं लोकं विस्तीर्णं
स्थानं ब्रह्मरु कृतवन्तावेव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
तत्रैव विकल्पिता याज्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
शर्मितस्य हविषः सारं वीतं प्राप्नुतं हर्यतं प्रतिगृह्णीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
णा शोभनसुखयुक्ती स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादेव तस्मा-
द्भयानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिमिश्रणं च भक्तं कुरुतम् ।

“ सोमाश्च वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेन् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

आ प्यायस्वेति । आ प्यायस्व सभेवु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
पयाऽस्यैत्या याज्या । एते ऽमे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हिं-
सीज्जनिदा ” इत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नास्मेते अबस्तत्रैव ध्याख्यास्येव ।

“ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपाठं निर्वपेद्ब्रह्मसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्पयज्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

गणानां त्वेति । ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते हे कृत्स्नमन्त्रवते गणानां गणपार्थि कृत्स्न-
देवगणस्वामिनं त्वां इवामह आहवयामः । कीदृशं त्वां, कर्षिं कर्षीनां दिवुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमभवस्तममुपमानत्वेन भवः कतिर्यस्मात्तानुपमश्रवाः,
सर्वगुणसंग्रहत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशये-
नोपमश्रवा उपमभवस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतस्त्वं नोऽस्माकमूतिभिः पालनेर्मिमित्तभूतैर्युक्तः सन्तादनमस्मिन्कर्मभ्रमुप-
वेशनमासीद् प्राप्नुहि । तत्रैव याच्यामाह—

स इञ्जनेनेति । स इत्स एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं वाजं वाजं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया प्रजया सहितं वाजं भरते । स एव वा-
स्रणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना द्रव्याणि भरते । यो यजमानः भक्षामनाः अद्यायुक्त-
मनस्को देवानां पितरं पालयितारं ब्रह्मणस्पतिं इषिषा स्वकीयेनाऽऽविवास्तवि आ
समन्ताद्विशेषेण परिचरति, स इञ्जनेनेति पूर्ववान्वयः ।

अत्रैव विकल्पितां याच्यामाह । यद्वा त्रैवैवोपहोममन्त्रमाह—

स सुष्टुभेति । स देवः सुष्टुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः त्वोभा यत्स
मन्त्रगणस्य सोऽयं सुष्टुभेन सुष्टुभा, ऋकता, ऋचो बहुविधा यस्मिन्मन्त्रगणे स
ऋकांस्तेन ऋकता, रवेण ध्वनियुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्करोज यत्रञ्-
जेत्यन्वयः । कं बलं फालिगं फलमस्यास्तीति कळी यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं करोज । इत्थसूदो इतिर्बोका क-
निक्रदवहो स्वादुतमं हविरिति कन्दं कुर्वाणो बृहस्पतिर्बावशतीः ब्रह्मस्त्वन्त्वेन
वत्सान्प्रति हम्वारवं कुर्वतीरुसिया गा उत्कर्षेणैतदीयगृहं मणि शेरवति । स
इत्यभ्यास आदरार्थः । ' एतामेव निषेधः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशेभ्यमिति
मारुती याभ्यानुवाक्ये क्रूर्यात्' इति विहितयोः मतीके दर्शयति—

मरुतो यद्धेति । मरुतो यद् व इत्यनुवाक्या । वा वः समेति वाच्या ।
एतच्चोभयं मथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके व्याख्यातम् । 'अर्वन्ने वरुं निर्दयेत्कु-
वर्गकामः' इति चतुर्थेऽनुवाके यद्विहितं तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्यशाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अर्यमाऽऽयातीति । 'असौ वा आदित्योऽर्यमा' इतिभ्रूतेरर्धमशब्द आदित्यं ब्रूते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रधर्मैः स्तुयते । वृषभः कामानां वर्णयिता । तु-
विष्मान्महाबलः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यज्ञेषु हूत आहूतः । अ-
ईन्सर्वं^१ दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह-

ये तेऽर्यमाजिति । हेऽर्यमन्राजंस्ते त्वदीया देवयाना देवैर्गन्तुमर्हां ये बहवः
पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव तोभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं
महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं संबन्धिने शमेधि सुखक-
रो भव, चतुष्पदे गवादिरूपाय शमेधि । 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-
कामा मे प्रजाः स्युः'^२ 'अर्यम्णे चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्दस्ति जनतामियाम्' इत्य-
गयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रना-
नुष्कमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

बुध्नादग्रेमिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमदारम्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गुणानोऽ-
ङ्गिरोनाञ्जा मुनिना सदृशैर्कृत्विग्भिः स्तुयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्य
राज्ञो दंडिताभि समानैरभ्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्भ्यैरद्विगतानकरोत् । किं कु-
र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि बलात्संपादितानि रोधांसि भ्रष्टचप्रतिबन्धका-
न्धबरोधनानि रुज्ज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-
पानसंबन्धिनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि ब्रोहानिवारणादीनि कृत्वात् । तत्रैव
याज्यामाह—

बुध्नादग्रेणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं पानद^(मिदं)गृहै-
र्द्विभिर्मास विशेषेण निधितवान् । निमित्त्य च नदीनां स्वानि जलप्रवाहाथार्थ-
नवकाशान्प्रति बज्जेणातृणज्जलप्रवाहनरोधकपर्ववांन्वज्जेण हिंसितवान् । दीर्घ-
याथैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्माणैर्युक्तानदीविशेषानसृजत् । न
श्वात्स्य भूयान्प्रयासः किंतु वृथा । यथा लोके नखैस्तुण्णच्छेदादिव्यर्थचेष्टा-
मावाप्तमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नत्वाऽ-
न्वममात्रेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य भ्रष्टचपापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

१ क. व. च. 'न्सर्वगन्तुं यो' । २ क. 'र्गं गन्तुं यो' । ३ स. 'तादीन्व' । ४ स.
क. न त्वा' ।

(काम्यबाल्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एव माहस्यत्यमानुपूर्कं बलं निर्वेत् ॥ ”
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्र यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे मकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानिः जनिमा सर्वेषां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चियते । अ(सोऽ)भिज्ञो बृहस्पतिर्ब्रह्मणो वेदस्य मध्यान्मीचादुच्चा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोज्जमारोद्धृतवान् । स्वधयाऽमृतेन भ्रैष्ठ्यमापणलक्षणेनाभि प्रवत्स्यौ, एनं यजमानमभिलक्ष्य पस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये भ्रैष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव याच्यामाह—

महान्महीति । महान्सामर्थ्येनाधिको बृहस्पतिर्मही पौठे पृथिव्यन्तारिक्षे धां घुच्छोकं सप्त मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात इत्यपिमात्रेण न्यस्तमायद्भि-
विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमथिरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वव्यापारक्षममकरोत् । यस्म यजमानस्य सम्राड्यथोत्करित्या साधारणं प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता त यज-
मानो अनुवा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा नूत्ना-
दारम्भ समाप्तिपर्यन्तमाह व्यासवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुब्रह्मेण युक्तो यजमानः सर्वथा भ्रैष्ठ्यं प्राप्नोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याच्यामाह—

बुध्नाद्य इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारम्भात्प्रमथ्यत्वं-
वसानमोजसा स्वबलेन प्राप्नोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आधिवास्तन्ति आगरम्
विशेषेण वासयन्ति परिचरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्वरुं यजमानसंबन्धिनां मध्ये
प्रबलं पुरुषं भिनद्धिमतिं प्रातिकूल्यानिवारयति, पुरः समानानां पुरापि
विशेषेण दर्दरीति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्साहेन
शान्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं भ्रैष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाव
जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आतृव्यवत इष्टिविधिः)

१६ ब्रह्मविद्ब्रह्मयोगे तु याव्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रविन्द्रं चैन्द्रयोगे त्वं नः सौम्यचरो तथा ॥

जग्नी कानपापकेऽग्नी ब्रह्मवर्षंस्तिनस्ययम् ।

आप्या सं ते चरो सौम्ये गणा ग्रामपदे वयम् ॥

मह भागे नाशकेष्टायवंनाऽऽयंमणे चरो ।

युष्मद्देव्रे व वास्तिसो वाहंस्त्यानुशुकके ।

वज्रविंशतित(र)शोका अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापराबतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजवरमेश्वरस्य

श्रीधीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ;

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामुत

यदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसु-

भ्रन्तान्सुब्धान्मृतानामि व्योच्छत्ते देवा अ-

विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(भ्रातृव्यस्त इष्टिविधिः)

घ्नन्तीति ते रक्षाः स्थुपामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्वरं
वृणामहे यत्(१) असुराञ्जयाम तर्जः सहासदिति
ततो वै देवा असुरानजयन्तेऽसुराञ्जित्वा रक्षाः-
स्थुपानुदन्त तानि रक्षाःस्थुनृतमकर्तेति सम-
न्तं देवान्पर्येविशन्ते देवा अभार्वनाथन्त तेषाम्-
ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्नग्नये
विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते नि-
र्वपन्न्यान्येव पुरस्ताद्रक्षाःसि (२) आसन्तानि
तेन प्राणुदन्त यद्ग्नये विबाधवते यान्येवाभि-
तो रक्षाःस्थ्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यद्ग्नये
प्रतीकवते यान्येव पश्चाद्रक्षाःस्थ्यासन्तानि ते-
नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यो भ्रा-
तृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
तामये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ग्नये
विबाधवते(३) अग्नये प्रतीकवते यद्ग्नये प्रवते
निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयान्भ्रातृव्यस्तं तेन प्र-
णुदते यद्ग्नये विबाधवते य एवैनैन सहस्रं ते-
न वि बाधते यद्ग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
त्पापीयान्मं तेनाप नुदते प्र भेयाःसं भ्रातृव्यं
नुदतेऽति सहस्रं कामति नैनं पापीयानामोति य
एषं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(पुण्यभङ्गे यत्पुरस्ताद्रक्षांसि वपेदग्रये विवाधर्वत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चेष्यः क्रमात् ।

पौकास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य त्रिहृषिकां कांचिदिष्टिं
विधातुं प्रस्तौति-

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षसां चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहित-मितरेऽकुर्वन्स्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रतिदिनं रात्रिष्वगत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणा-सुम्नन्नाभितं कृतवन्तः । तदानीमेव तेन क्षोभेण देवा भ्रियन्ते । तान्मृतानभिउ-क्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्रात्रिः प्रभातं प्राप्तवती । ततो देवा रक्षसां कृत्यमिदमित्यवगत्य रक्षांस्युपामन्वयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वार्थानानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विज-यफले मार्गं संप्राप्त्यं स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरा-ञ्जित्वा रक्षांस्यपनोदितवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनृतमकुर्वन्निवि निश्चित्य महर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यंसिद्धिमयाचन्त । याचि-त्वा त्रिहृषिकांमिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानभिर्देवता, याज्या-पुरोनुवाक्ययोः प्रथायमाग्निभरतस्येत्यादिकयोः भुतः प्रशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विवाधवानभिर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयमाणो विवाधशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं विवाधवान् । तृतीयस्य हविषः प्रतीकवानभिर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्नेरस्ति सोऽयं प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्नेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदितवन्तः ।

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

विवाधवतोऽग्नेरिष्ट्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विवाधितवन्तः । पश्चीक-
वतोऽग्नेरिष्ट्या मतीच्यां दिशि रक्षांस्पपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्नसुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । विविधो हि भ्रातृव्यः, पवळः समानवलो हीनव-
लभेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं त्रयंसति—
प्र श्रेयांसमिति । भ्रातृव्यं श्रेयांसं प्रणुदते, सदृशमातिक्रामति, पापीयास्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पथयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑न्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॒न्त्यो
नो वी॒र्या॑व॒त्तम॒स्तमनु॑ स॒मार॑भामहा इति त
इन्द्र॑म॒ब्रुव॒न्त्वं वै नो वी॒र्या॑व॒त्तमोऽसि॑ त्वामनु
स॒मार॑भामहा इति सोऽब्र॑वी॒त्तिस्रो मं इ॒मास्त-
नुवो॑ वी॒र्या॑व॒तीस्ताः प्री॑णी॒ताथासुरा॑नभि
भवि॑ष्यथेति ता वै ब्रू॒हीत्य॑ब्रुव॒न्नियम॑होमु-
गियं वि॒मृधे॑यमिन्द्रि॒याव॑ती (१) इत्य॑ब्र॒वीत्त
इन्द्रा॑याहोमु॒र्चे पुरो॑डाश॒मेका॑दशकपालं निर-
व॒पन्निन्द्रा॑य वैमृ॒धायेन्द्रा॑येन्द्रि॒याव॑ते यद्विन्द्रा-
याहोमु॒र्चे निर॑व॒पन्नहंस॑ ए॒व तेना॑मु॒च्यन्त
यदिन्द्रा॑य वैमृ॒धाय मृ॒ध ए॒व तेना॑पा॒न्नत॒ यदि-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नेदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता इन्द्रं आत्मन्नु समारम्भ-
 यत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुच-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स स्प-
 धमान एतयेष्ट्या यजेतेन्द्रायाः होमर्चे पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृव्यो यदिन्द्रायाः होमर्चे निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अत्रा-
 तृव्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनाप हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्ने
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्देवतास्ता एव यजमान आत्मन्नु
 समारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामि-
 ष्टियं एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजंत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण वि जयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भूत्या उतैकानपञ्चाशत्) ।

इति छन्दायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्योऽनुवाके कान्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टिं विधातुं पस्तौति—

देवासुरा इति । युद्धाद्योद्युक्ता देवाः परस्परमिदमद्भुवन्नोऽस्माकं मध्ये बो-
 दिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्पग्युद्धोपक्रमं कुर्व(र्षं) इति ।
 ततस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चय्य तेनोकास्तदीयास्त्वस्तनूहंविभिस्वार्-
 तवन्तः। वैश्व हविर्भिः क्रमेण पापविभोक्तं वैर्यपघातं सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिष्ये-
 कादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
 त्रयस्त्रिंशत्तंरुपाकान्देवानिन्द्र आत्माधीनान्करोति । तत्रैश्वर्याय संपद्यते । ततो
 देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविभोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणरूपामुत्तमां
 विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणबद्धं हेतुगादिविशेषणानि याग्यानु-
 वाकधागतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुचे म भरेना
 मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्त्यंहोमुक्तशब्दः । वि न इन्द्रो मुधो जहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमु-
 धशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्वङ्गम् ।
 पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि प्रणोदनवत्त्वं शत्रुपिबाधवत्त्वं प्रेत्यङ्गमुखवत्त्वं योज्यम् ।
 यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्भवति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
 स च मथमहविषा पापान्मुच्यते । समानेषु मध्ये यस्माद्यजमानादग्न्यः श्रेया-
 न्भवति सोऽग्नो यद्यप्यभ्रातृव्यस्तथाऽप्येषोऽश्रेयान्यजमानः श्रेयस्त्वर्भ(मा)-
 त्रसंपादितवैरित्वेन तेनान्येनाभिपण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्ववसहमानः
 सन्नहमभिभूतोऽस्मीति ह्मिश्नाति । स तु द्वितीयेन हविषा मृधस्तादशाञ्शत्रुव-
 हते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्तंरुपया
 यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तत्र भूयै संपद्यते । इहेर्नामोप-
 दिश्य तद्देदनं पशंसति—

१ स. च. प्राह्मुखवत्त्वं । २ क ध. क. 'येव अं' । ३ ब. क. 'महासं' । ४ स.
 च. 'स्त्विं ते' ।
 १४६

(भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य संवर्गेऽपि विधिः),

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनयेति विजितिः । एतद्देदिता भ्रातृव्येण सह युष्मा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपामुत्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेद-
श्रीमत्सैत्थिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(जय द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसन्तेषां गायत्र्योजो बल-
मिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्संगृह्याऽऽदायांपक्रम्या-
तिष्ठत्तेऽमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं
भविष्यन्तीति तां व्यह्वयन्त विश्वकर्मजितिं देवा
दामित्यसुराः सा नान्यतराऽश्वनोपावर्तत ते देवा
एतद्यज्ञरपश्यन्नोजोऽसि सहोऽसि बलमसि (१)
आजोऽसि देवानां धाम नामासि विश्वमसि वि-
श्वायुः सर्वमसि सर्वायुरभिभूरिति वाय देवा असु-
राणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्वृजत य-
द्गायत्र्यपक्रम्यातिष्ठत्तस्मादितां गायत्रीतीष्टिमाहुः
संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरो वै तदपक्रम्यातिष्ठ-
यदेतया देवा असुराणामोजो बलमिन्द्रियं वीर्यम्
(२) प्रजां पशून्वृजत तस्मादिता * संवर्ग इतीष्टि-
माहुर्या भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्यां य-
जेताग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् *
ज्ञातमासन्नमेतेन यज्ञपाऽभि मंशेदोज एव बलमि-
न्द्रियं वीर्यं प्रजां पशून्भ्रातृव्यस्य वृद्धे भवत्यात्मना
परोऽस्य भ्रातृव्यो भवति (३) ।

(भ्रातृव्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः)

(बलेमस्मेतया देवा असुराणामोजो बलेमिन्द्रियं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशत्पञ्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजिविनाम(मि)का ।

अथ तृतीये भ्रातृव्यवतः स्वर्धमानस्य संवर्गेष्टिं विधित्सुरादौ बद्धश्रुतं मन्त्रं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्वगसृष्ट्मांसादिधातुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । यथा च संप्रदायाविद्धिरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दशा ” इति । नलं शरीरशक्तिः । इन्द्रियं दृष्ट्यादिपाठवम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पशवो गवादिकाः । देवास्तुरेषु सुेदार्थं गतेषु तद्गीयानोजःप्रभृतीन्वदृपदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभये-
भ्योऽप्यक्रम्य दूरं स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाश्वासुराभ्येवमन्यन्त—उभयोर्वंगयो-
र्वध्ये बकरान्मद्गोस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्गोस्थिता इदं सर्वैर्भयं प्राप्स्य-
न्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन शब्देनाऽऽहूतवन्तः । हे विभक्तर्माप्ति-
ति देवानामाह्वानं, हे दामीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा वि-
भक्तर्मा तत्संबोधनं हे विभक्तर्माप्ति । इमनोति विरोधिनो हिनस्तीति दामी त-
त्संबोधनं हे दामीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्दंगयोर्वध्ये कानपि पुरुषानेव
प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तत्प्राप्त्युपायत्वेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अत्र सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तूपते । ओजोवले व्याख्याते ।
सहः संहिष्णुत्वं धैर्यम् । भ्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नामेन्द्रादिकम् ।
विभक्तचेतनं कूर्त्तुं जगत् । विश्वायुः कृत्स्नान्मयुक्तम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् ।
सर्वाण्ययुष्याणि यस्य चेतनस्य जगतस्तत्सर्वायुः । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिभूः ।
यथाम(जुमं) न्वेस्वार्थं(प्राप्त्यं) फलं दर्शयति—

इति वाचेति । अनेनवोकेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्री प्रसाद्य तत्प्रसादा-
दसुराणामोजादिवदकं विनाश्य स्वयं गच्छन्वन्तः । अथेष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

१ क. 'तृष्येण स्व' । २ क. घ. ङ. 'वत्स्पर्ध' । ३ क. घ. च. 'तुम्बह' । ४ क.
'हममिति । ५ क. घ. ङ. 'युई ग' ।

(गार्मुतचक्रविधिः)

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामद्वयम् । यस्मा-
द्गायत्री सर्वमादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुवा सती सर्वमानीतवती तस्मात्तेन
मन्त्रेण हविरमिमृशय क्रियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा ।
शरीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर
एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यतिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेषमिष्टिः । यस्मा-
द्देतयेष्टया देवा असुराणां संबन्धोजभादिषट्कं वर्जितवन्तस्तस्मात्सम्यग्बुद्ध्यते
विनाश्यतेऽनेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते-

यो ब्रह्मव्यवानिति । संवर्गः सः रथे अयेति याच्यायां संवर्गशब्दभ-
वाद्देरिसंबन्धोजभादिद्वर्जनहेतुत्वाच्चायमग्निः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादि-
मन्त्रं विनियुक्ते-

तः श्रुतमिति । तं पुरोडाशं शृतं पक्रमासन्नं वेद्यामासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

बृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मात्सृष्टाः परा-
चीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठत्ता बृहस्पति-
श्रान्ववैताः सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनयां त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्स्यन्तीति तं प्राति-
ष्ठत्तो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्सन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एष स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत् तैःस्मात्सृष्टाः पराऽथ

(गार्मुतन्वविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गर्मुद्वदतिष्ठत्तान्पूषा चान्व-
वेताः सोऽब्रवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठाय त्वा
पशव उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
ब्रवीन्म वै (२) अरुष्टपच्यमित्युमौ वां प्र
तिष्ठानीत्यब्रवीत्तौ प्रार्तिष्ठत्ततो वै प्रजापतिं पशव
उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
पौष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापुषणाविव स्वने
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः
सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयति (३) ।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा त्रीणि च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेष्टिस्तृतीयके ।

अथ चतुर्थे गार्मुते चरुं विधानं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुस्त्वनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कृ-
वत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपात्नेन ततो देशाद्गर्मुत्संज्ञकमरुष्टपच्यमर-
ण्यमुद्गरूपं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्वौ ।
अत्र चकारादमान्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्चयते । तदा प्रजापतिं पवि
बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपया त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन पवि-
ष्ठितं करोमि, ततो धान्यवत्त्वं त्वां तदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीयुस्ता तं
प्रजापतिं पविं प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवत्त्वं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः प्रजा
उपगताः । विधत्ते—

(नित्रायामस्योपहोमोम्नाः)

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णां गर्भुतं चरुं विधातुं प्रस्तौषि-

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितवृणशेषगोमयादिपानेन गर्भुतं जल्पतिः । तथा गर्भुता प्रजापतिः वृषणं सोमं च प्रतिष्ठाप्य पशूनासवान् । अथेहि विधत्ते-यः पशुकाम इति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
वैश्वीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अग्ने गोभिर्न आ गृह्णीदो पुष्टया जपस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः संह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पुषा पत्वा
वसु । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावनत् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
अबो दिग्भ्येरयन्त । रायंस्पोष त्वमस्मभ्यं
गंवी कुल्मि जीवस आ युवस्व । अभिर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववर्निः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो भागस्तेन
सह ओज आक्रममाणाय धेहि श्रेष्ठयात्पयो
मा योषं मूर्धा भूयासस्व स्वाहा (२) ॥

(चित्रावागस्योपहोममन्त्राः)

(अमृतमघानिःसाच) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापश्वर्धिनोरुक्तश्चतुर्थे गार्मुतभक्तः ।

अथ व्यवहितेन षष्ठेन चित्रावागं विधित्पुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
भ्यति ।

कल्पः—‘ चित्राषौर्णमासे चित्रामिष्टिं निर्वपेदाग्नेयादीनि तत्राग्ने गोभिर्न आ
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्प्रत्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपृष्टथा नोऽस्माञ्ज्वस्मन् प्रीणाम । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्ता पशूनां धार-
यिता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रिभः ।
तादृशो यः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणद्भृशं रमताम् । पशुषोषकस्य देव
आगच्छतु । वस्तु धनमपि आगच्छतु । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पात्रक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रथिं धनं वृदातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनद्भृशं भजतु रक्ततु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेठो वृषा कामानां वर्जिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेणामुतेन च सह रारणद्भृशं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे रायस्योष धनपापक येन त्वया देवा अमृतं पीयूषं
दीर्घं सुपूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुभूतमन्नं दिव्यैरयन्त स्थापितवन्तः, तादृशस्त्वमस्म-
दर्थं मवां कुस्मि संघं जीवसे जीवनार्थमायुषस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अग्निर्गृहपातिरिति । अग्निरस्मद्गृहस्याभिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत
इति विश्ववनिः । सविता शोभना मेवा यस्येति सुवेधाः । इत्येभ्य इदं स्वाहुत-
मस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

११६८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [द्वितीयकाण्डे-
(चिन्नायामविधिः)

हे गृहपतेऽग्ने चतमर्हतीति घृत्यो यस्ते भ्रामस्तेन सह ओजोऽष्टमघातुरूपं
शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय वेहि स्थापय । यजमानोऽहं अष्टधा-
त्यथः अष्टानां मार्गकर्तृणां संवन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्मा योषं विष्णुको मा
भूवं, मूर्धा यजमानानां पद्भ्ये शिरोवदुत्तमो भूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“ अग्ने गोभिस्तूपहोमाश्चिन्नायामे हि सप्त वे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चिन्त्रया यजेत पशुकाम इयं वै चिन्त्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमधि प्रजायते तेनेयं चिन्त्रा य
एवं विद्वाश्चिन्त्रया पशुकामो यजेते प्र
प्रजया पशुमिभिमिथुनैजयिते प्रेवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येष दधाति रेतं एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
देव्यं मिथुनं देव्यमवास्मि (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवालयै
चरुमवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः सल्लु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उत्तमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवीर्षि भवन्ति
सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्युभयस्यावर्द्ध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायामविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं इधति
पुष्याति प्रजया पद्माभिरथो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै व एव द्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेषष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायामस्थोपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिकवे-
नोत्पद्यते तेन चित्रप्राण्युत्पादनेनेयं भूमिश्चित्रा । तद्द्विचित्रप्रजापशुहेतुत्वाद्या-
गोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्सप्त यागविशेषान्विधातुं तद्विधिं क्रमेणोच्यमति—

प्रेवाऽऽग्नेयेनेति । अत्राऽऽग्नेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशूत्पत्तिबीजं
पक्षिपति । सौम्येन हविषा व्रीह्यादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु षोडशं
रेतो धारयति । तृतीयहविदवता त्वष्टां च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अर्तः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्मुभौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषां मध्येऽनुष्ठानेन
पजमानार्थं दैव्यं मिथुनं गृहमध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पत्तानां पजानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननाद्योत्पत्तये संपद्यते । तत्र
सिनीवाल्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवालया वाक्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं मा-
प्नोति । ऐन्द्रो यागधरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवालयाः स्त्री-
त्वेन च तदुमर्थं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्याः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

१ स. च. "हा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. व. क. च. "तः स्त्री च" । ४ क.
व. क. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानीति । गौपुरुषाभाजाविगर्दभोष्ट्रा ग्राभ्याः । द्विखुरभापदपाक्षिसरी-
रुपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुम्बहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य-
श्छदान्ति । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्ने गोभिर्न आ गहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते-

अथेता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

इयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्टान्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्यान्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
ब्दव्यौगिकः, किंतु रूढ्या चित्रस्त्रीत्वमभिधत्ते । ततो न पूर्वव्याजेन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानुद्य-
तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः-चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति त-
द्वावेतौ गुणौ । तयोर्विधौ विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्-

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । इधि मधु घृतमापो
धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति इध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
पढाम्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्इध्यादिद्रव्यप्राजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्कलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्रायामविधिः)

अग्नीषोमीयेपशुनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रतज्येयाताम् । लिङ्-
प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुखमविध्यर्थो बाधयेत् । तस्माच्चित्रापदं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा नहिष्पवमानशब्द आश्वपशब्दे
पृष्ठशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ नु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंस्पृश्यादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥

काम्यकर्मण्येवं श्रूयते—‘चित्रया यजेत पशुकाम ऐन्द्राममेकादशकषात्तं
निर्वपेत्प्रजाकामः’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्चादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभुताऽऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवरयमुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादि-
फलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चाद्यज्ञा-
माद्वैधं चित्रादिकलमामुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुप-
कत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यकमतः क्रमः ॥

चित्रायामे सहानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाजायेते—‘सारस्वतो
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम्’ इति । सारस्वती च सरस्वांश्चेति विगृह्य तमात्ते
कृते पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्वाविति भवति । तौ देवते ययोर्षाम-
योस्तौ सारस्वतो यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषाद्वगम्यते । तयोर्षा-

मयोर्निर्वापादयो धर्माभोदकपात्राः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
 मथर्म निर्वापः कार्यः । कुतः । भृत्यर्थपाठपवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य मियान-
 कस्माभावादिति प्राप्ते । न्युः-ह्रौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याग्यानुवाक्ये
 आभावे-‘ प्र णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
 तायाः ‘ पीपिवास्तस् सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व ऊर्मयः ’ इति । अनेन
 याग्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
 ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मरुपक्रमेणैव क्रमे नियते तति स्त्रीयागस्यैव
 मथर्म निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-
 दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 षडोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒त॒म॒सि॒ म॒रु॒ता॒मो॒जो॒ऽपां॑ धा॒रं॑ भि॒न्धि-
 र॒म॒य॒त॒ म॒रु॒तः॑ श्ये॒न॒मा॒यि॒नं॑ म॒नो॑ज॒वसं॑ वृ॒षण॑*
 सु॒वृ॒क्ति॒म् । ये॒न॒ श॒र्धं॑ उ॒ग्र॒म॒व॒सृ॒ष्ट॒मेति॑ तद॒श्वि॒ना
 परिं॑ ध॒न* स्व॒स्ति । पु॒रो॒वा॒तो॒ वर्षा॑ञ्जि॒न्वरा॒वृ-
 त्स्वाहा॑ वा॒ता॒वृ॒द्वर्षा॑ञ्जि॒न्वरा॒वृ॒त्स्वाहा॑ । स्त॒न॒य॒न्वर्ष-
 भी॒मरा॒वृ॒त्स्वाहा॑ऽन॒श॒न्य॒व॒स्फूर्ज॑न्दि॒द्युद्व॑र्षन्त्वे॒ष-
 रा॒वृ॒त्स्वाहा॑ऽति॒रा॒त्रं वर्ष॑न्पू॒ति॒रा॒वृत् (१) स्वा-
 हा॑ ब॒हु हा॒य॒र्म॒वृ॒षा॒दिति॑ श्रु॒तरा॒वृ॒त्स्वाहा॑ऽऽ-
 त॒पति॑ वर्षा॑ञ्चि॒रा॒डा॒वृ॒त्स्वाहा॑ऽव॒स्फूर्ज॑न्दि॒द्युद्व॑र्ष-
 न्भू॒तरा॒वृ॒त्स्वाहा॑ मा॒न्दा वा॒शाः शु॒न्ध्य॒रजि॑राः ।
 ज्योति॑ष्म॒ती॒स्त॒म॒स्वरी॑रु॒न्दतीः॑ सु॒फे॒नाः ।
 मि॒त्र॒भू॒तः क्ष॒त्र॒भू॒तः सु॒रा॒ष्ट्रा इ॒ह मा॑ऽव॒त ।

(कारीरीष्टिविधिः)

बृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप नसा-
मि (२) ॥

(पुर्तिरावृद्द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्रारूपो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तमपारम्य दशमान्तैश्वतुर्धिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
षाष्टसप्तमोऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्या वृष्टिकापो यजेताग्नीनन्वाधायामपरेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
णाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति ऋष्णं वातः ऋष्णतूर्धं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे ऋष्णवासस्त्वं मरुत्संबन्ध्यसि, वस्त्रे प्रक्षिप्तस्य ऋष्ण-
ब्रह्ममिक्षस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोजो बलमसि,
मेघेषु प्रतिबद्धानामपां धारामुद्दिश्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्येनं श्येनवत्प्रबलगतिं पुरोवातं रमयत कीदृशत ।
कीदृशम् । आयिनमागच्छन्तं, मनोजवत्सं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
बृष्णमुदकस्य वर्षयितारं, सुवृत्किं सुष्ठु पाश्चात्यवातस्य वर्जयितारम् । येन
पुरोवातेनावसृष्टं मेघेष्वो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारारूपं भूत्वा शर्षः शीर्णम-
तिशोषेण हिंसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वज्ञान्ययः ।
हेऽश्विनो देवमिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेपकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्जित्यष्टौ वातनामानि हुत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं प्रवर्तयन्नन्वः प्रजाः प्रीणयन्ना-
वृदावर्ततां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्प्रवातेन युक्त उग्रस्तीव्रधारायुक्तः स्तन-
यन्गर्जन्प्रमो गर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशानि प्राणघातकोऽशनिर्पथा न

(कारीरीद्विविधिः)

पतति तथाऽवस्कूर्जज्वसेषेनेन शब्दयन्, दिद्युद्विद्युलक्षणेन प्रकाशनेन युक्तः, तेषो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्द्विकः, अतिरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारानामित्यर्थः । पूर्वमिहीतलं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवुषाद्यावर्षयत्किलेति श्रुतो जनेषु लयातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः । अवस्कूर्जन्दिद्युदिति शब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो बधोकगुणैर्युक्तैः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः- ' अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनश्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्स्वर्ज-
रसकूर्करीरसकूर्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपलाशैः संवेष्ट्य ' इति । पाठस्तु-

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशार्पा नामानि संबुद्ध्यन्तामि ।
वाशयो हे आपो ययूमिहास्मिन्कर्मणि माभवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा हर्ष-
हेषवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुन्ध्युः शुद्धिहेतवः । अजिराः
प्रवाहरूपेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपयुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
मग्र्यः । सुफेना जलमवाहवाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
विभ्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं तुवृष्टिजन्मसंतोषेण
विभ्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुदु शोभनं सस्येन संपूर्णं राष्ट्रं यातां ताः
सुराष्ट्राः ।

कल्पः- ' समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
दाओपनसति ' इति । पाठस्तु-

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वरूपस्यै-
वास्य कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमसि । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमनेन
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनसामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः-

' कारीर्यां मारुते कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावाहुतीर्हुत्वा मान्दाः संयौति सक्तुकम् ।

वृष्णः संनस्यते सक्तुं मन्ना द्वादश वर्णिताः ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपतियोऽपीं
नपादाशुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवीं यद्व्युन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमञ्जुच्यवुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति
(१) वृष्टयः । उद्दीरयथा मरुतः समुद्रतो
युयं वृष्टिं वषयथा पुरीषिणः । न वो दस्त्रा
उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽद्भिः समुद्रं पृण ।
अब्जा अंसि प्रथमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उन्नमय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिम् । ये
देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वतिम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

माध्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सप्तमे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘ उत्करे प्रागीषं विगधमनोवस्थितं मदति[त्रि]च्छदीपीत्यर्थो
(दिष्कमयो) देवा वसव्या इति पूर्वस्यां गधायां छण्णाजिनमावन्नीयाद्दहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामावन्नीयाद्दहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जवन्त्यायामावन्नीयाद्दहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि त्रीणि हवींषि निर्वपति
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष त्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुषज्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तो दत्तोदकानि मयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्ने सोम सूर्येति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वशान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उर्ध्वं भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेघस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः।
छोकमयं निमितीकृत्येत्यर्थः । ततो मेघविदारणादूर्ध्वं पञ्चान्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मानवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मित्रावरुणार्थमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखमदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशपितराशुहे-
मच्छीमगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना पीतिः सोमपानं येषां ते
वाहृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘ उपहोमकाले दिवा चित्तमः छण्वन्तीति प्रतिमन्त्रं पिण्डीरावन्नावि
जुहोतीत्येके ’ इति ।

(फारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हविषो दातारो ददा-
शुभे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दाजुष्यवुः समन्ताच्छ्यावितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । स मेघः पूर्वमेकोऽपि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनुलक्ष्य विविधां वृष्टिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यमावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृष्टयो धन्वना मरुभूमाजु-
दकरहितायां यन्ति पवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशान्मेघाद्बृष्टिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूपदेशान्वषयथाऽऽष्ठावयथ । हे दत्ता भूमिशोषमुपश-
पयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, शुभं यातां जगदनुग्रहरूपमिदं मङ्गलकार्यं पाप्नु-
वताम् । किंच, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवशीमान्स्थाननुवर्तन्तां, वृष्टिं
दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छत्सु पृष्ठतः सर्वेऽप्यन्ये देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उरकरे कृष्णामामपकां स्थाळीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यदि
मिधेत वार्षिष्यतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्बृष्टिं सृज । अद्भिः समुक्-
तदृशं वह्निदाहमन्तरेणाऽऽतपेन शुष्कमिमं कुम्भमापुण समन्तात्पूरय ।

कल्पः—“ अनउपस्तम्भने शङ्कनौ वा कृष्णाऽविर्वेदा भवत्यञ्जा असीतिं तां
भोक्षसि ” इति । पाठस्तु—

अञ्जा असीति । हेऽवेऽञ्जा उदकाञ्जाताऽसि मातृपितृदकाद्रेतोरूपेण
परिणतादुत्पन्नाऽसि । किंच, प्रथमजा असि सुवर्मानुप्रसारितादादित्यावरकतमो-

१ स. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्वकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपरिपूर्णं मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्टशोचकप्रवाहत्वर्यं
दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं यं । २ स. च. हविषां । ३ स. घ. च. °नार्थं । ४ स.
°ष्णाम् । ५ क. घ. ङ. च. °ति तामभिकन्देत् ” इ° ।

माणात्प्रथममपहृतादुत्पन्नाऽसि । “ तस्य यत्प्रथमं तमोऽपान्मन्सा कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेवसंबन्धि बलं वृष्ट्युत्पादनसामर्थ्यमसि ।
स्य्याकन्दन्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः—“ उत्करे वर्षाहुस्तम्भं प्रतिष्ठाधोऽन्मभय पृथिवीमिति वर्षांक्षां
बुहोति ” इति । वर्षाहुः पुनर्नवा । पाठस्तु—

उन्नम्येति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्ममयोत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नम आकाशवद्व्याप्तं मेघमण्डलं भिन्धि विदारय । विदार्य च दिव्यस्व
दिवि भवस्योद्ग्न उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमीशानः सन्दर्ति विसृजोदकपूर्णदृतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारं
कुरु ।

कल्पः—“ ये देवा दिविभागा इत्युपयांद्भवनीये कृष्णाजिनमवधुनोत्पूर्यर्षादि-
वाहिष्ठादिशसनम् ” इति ।

पाठस्तु—ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं पविश्य तस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिक्षेत्रमनु च विशेषेण विशन्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

बुष्टिपदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्ग्नो वृत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवाभिभिः सकुहोपः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थालीमद्भिः पूरयित्वा स्रज्जाः प्रोक्षत्यार्विं स्थिताम् ।

उच्चं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यत्तेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कारीरीष्टिमन्त्रध्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒त॒मा॒सि॒ म॒रु॒ता॒मो॒ज॒ इति॑ ऋ॒गं वा॒सः
 ऋ॒ण्य॒तृषं॑ परि॒ धत्त॑ ए॒तद्दे॒ वृष्टि॑र्षै॒ रूप॑* सरूप
 ए॒व भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ व॒र्षय॑ति र॒मय॑त म॒रुतः
 इ॒येन॑मा॒यिन॒मिति॑ पश्चाद्वा॒तं प्रति॑ मी॒वति॑ पुरो-
 धा॒तमे॒व ज॑नयति व॒र्षस्या॑व॒रुद्ध॑चै॒ धात॑ना॒मानि॑
 जु॒होति॑ वा॒युर्वै वृष्ट्या॑ ई॒शे वा॒युमे॒व स्वेन॑
 मा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति स ए॒वास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्ष-
 य॒त्यष्टी॑ (१) जु॒होति॑ च॒तस्रो॑ वै दि॒शश्च॑त-
 सोऽवा॒न्तर॑दि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒व वृष्टि॑* सं प्र
 च्या॒वय॑ति ऋ॒ण्णाजि॑ने सं यौ॒ति ह॒विरे॒वाकर्-
 न्त॑वे॒दि सं यौ॒त्यंवरु॑द्धचै॒ यती॑ना॒मय॑मानाना*
 शी॒षाणि॑ प॒राऽप॑त॒न्ते स्व॒र्जरा॑ अ॒मव॑न्तेषा* रसं
 ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒त्तानि॑ क॒रीरा॑ण्य॒मव॑न्त॒सौम्यानि॑ वै
 क॒रीरा॑णि सौ॒म्या स्व॒लु वा आ॑हु॒तिर्दिवो॑ वृष्टिं
 च्या॒वय॑ति यत्क॒रीरा॑णि भ॒वन्ति॑ (२) सौ॒म्य-
 ये॒वाऽऽहु॑त्या॒ दिवो॑ वृष्टि॒मव॑ रु॒न्धे मधु॑षा॒ मं
 यौ॒त्यपां॑ वा ए॒ष ओष॑धीना* र॒सो यन्म॑ध्व॒द्भ्य
 ए॒वौष॑धी॒भ्यो व॑र्ष॒त्यथो॑ अ॒द्भ्य ए॒वौष॑धी॒भ्यो
 वृष्टिं॑ नि न॒यति॑ मा॒न्दा वा॒शा इति॑ सं यौ॒ति
 ना॒मधे॒यैरे॒वेना॑ अ॒च्छै॒त्ययो॑ यथा॒ त्रया॑द॒सावे-
 ही॒त्येव॑मे॒वेना॑ ना॒मधे॒यैरा॑ (३) च्या॒वय॑ति

(कारीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 नहामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पञ्चन्यः
 कृष्ण इव सलु वै भुत्वा वर्षति रूपेणैवैन
 समर्धयति वर्षस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवंन्ति नामधेयैरैकान्तविंश शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोकमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

भारुतमसीति । तृषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्म तत्कृष्णतृषम् । जल-
 पूरितैर्मघैरादित्यप्रकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भाति । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रमावरेणो वृष्टिसमानरूपः सन्पञ्चन्यं वर्षयितुं प्रभुर्भवति ।

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । पतिषीवति पतिवन्नाति ।

पुरोवातो वर्षश्चित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति-

यातनामानीति । जिन्वरुम्भरित्यादीनि वायोर्नामानि तद्दुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेरीश्वरः स तुष्टः सन्वर्धयति ।

पाठपाठां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सत्कृतां संपवन्तं यदिधास्यते
 तस्माऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने इविःस्वरूपान्त्रिहीनवहन्ति तण्डु-

(करीरीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

छान्तिं नष्टि च । अतोऽनापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कृतं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्बहिः संयवने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नांवरुष्यते ।

करीराणि विधातुं मस्तौति—

यतनिामिति । पारमहंस्यरूपं चतुर्थाश्रमं प्राप्तानां येषां यतीनां मुक्ते ब्रह्मा-
त्मप्रतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः श्रम्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्दीन्द्रस्य प्रतिज्ञां समाम्नायते—‘ अरुन्मुस्ताम्यती-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् ’ इति । पतितत्वात्तेषां तथात्वं युक्तम् । तथा
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी पतयेव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावृकैर्भक्षणं षड्काण्डे समाम्नायते—“इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः
प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्” इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदिसमीपे भक्षणम् ।
सालावृकैरद्यमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालास्थानि भूमावपतन्, तानि
स्पर्शरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महास्वर्जुरास्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतित्वा च
सोमलतासदृशानां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुररूपाणि करीरशब्दाव्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्कुरिण्य सौम्या
सती दिवः सकाशोद्वाष्टं प्रप्यावयति ।

“अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याञ्जायते वृष्टिः” ॥ इति स्मृतेः ।

सकूर्नां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—एत्कररिणिति ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

१ ल. 'ने ह' । २ क. घ. ङ. 'ज्ञासमाज्ञाये—' अ' । ३ क. घ. ङ. च. 'च्छत्' इ' । ४ ल. च. 'णमेव। सा' ।

कुर्वन्ति । तेषां च रसानामोषभिजन्यत्वाद्द्वयवत्त्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्वेण संप-
वर्षं विधत्ते-

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येषां नामानि तेरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति ।
किंच, हे देवदत्त तमागच्छेति यथा लोके नृपादेवमेवैना अपः स्वनामभिराश्वा-
पयति । कृष्णाजिनवन्वनमन्त्रं ध्याचष्टे-

कृष्णो अश्वस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थं एवं पर्जन्योऽपि सेचनस-
मर्थः सैश्वर्यपूर्णो(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पथाद्वर्षति । अतः कृष्णेन रज्जु-
कृष्णेनैव पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चवे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये [द्वितीयकाण्डे चतुर्थपषाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थपषाठके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तयं इरया बंध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिमि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां स्वलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोषं धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नेये धामच्छेदे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतश्च सप्तकपालश्च
सौर्यमेककपालमग्निवा इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युक्तरभागस्यमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यह्राग्भिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छादिव खलु वै भूत्वा वर्षत्येता, वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति ताः (२) एवास्मै पजन्थं वर्षयन्गृता-
वर्षिष्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिष आऽग्निः
समुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामृश्वापः समर्धयत्यथो
आभिरैवामूरच्छैत्यब्जा आसि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरैतदुज्जम्बष पृथि-
षीमिति वर्षाङ्गां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिवनिस्तयेव वृष्टिमा च्यावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (३) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

शाच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्यमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छदिस्रये सकुम्बधनार्थं मन्त्रान्विनियुक्ते-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रतिदिनं वृष्टिमिच्छति ।

तत्र वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सकुहोषं पुरोडाशनिर्वापं च विधत्ते-

(कारीर्युत्तरभागस्यमन्त्रव्याख्यानम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्येव सकृदन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त-
रेण पिण्डीजुहुयात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डप्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः ।
तथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । त्रिष्वपि दिनेषु वृष्ट्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनि-
र्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रप्रसक्तं भवतीति वदता सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां पशु-
हानेनाहोरात्रयोर्निरन्तरं बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोचयति-

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यमकाशयुक्तत्वान्मिश्रत्वम् । रात्रेरन्धकारेण लीनं
(गाऽऽवरक)त्वाद्गुरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोत्राभ्यामन्तरेण वर्षितुं न क्षमः । कुतः ।
कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्षिष्यतीति ज्ञानुम-
शक्यत्वाच्चिरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्वेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति-

अभय इति । धामा इ यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वा-
द्यामच्छदामिः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्यन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छा-
दयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरिति स्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मा-
ल्लोकादाहृत्यादित्यद्वारा वृष्टिमत्पादयति । सृष्टामत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यत्र
तत्र नयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्तीव्रै रग्निभिः परित आवर्ततेऽति-
शयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्त धामानि गृहादीन्याच्छा-
दयन्निव बहुलभेषुको भूत्वा वर्षति । तथा सत्यमिर्मरुत आदित्य इत्येता एव
देवता वृष्टिनिष्पन्नाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्षिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः
क्षणमात्रेण पुरोवातादिसामर्थ्यं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थाळीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे-

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पुणेत्यनेनेमा मूलोकस्था अपः समर्धयति ।
सृजा वृष्टिमित्यनेनापुः स्वर्गस्था अपः समर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव मूलोकस्थाभिर-
द्भिरमूरच्छैति स्वर्गस्था अपः प्राप्नुं गच्छति ।

लज्जाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति-

अज्जा इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते-

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

उन्नम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये वृष्टिवनिर्वृष्टिभाक् ।
वर्षतो बहुलतरसमुद्भवात् । मन्वान्तरं विनियुङ्क्ते-

वे देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्तेः काः
मीताः सन्तो यजमानायाभीष्टपदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्ट्यामनूच्या-
नित्याहुस्त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत्कुकुदुष्णिहा
जगत्यै यदुष्णिहकुकुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्येवं रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद् एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशोऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१) परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयोत्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वे वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने श्री ते वाजिना
त्री पधस्थेति त्रिवत्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्सर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं सर्वेणैवेनं

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीयः
सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
मेवैनहृदात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
यजते प्रजापतिः खलु वै पशूनसृजत ताः-
स्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वाःस्रैधातवी-
येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
पतिः पशूनसृजत तस्मादेवैनान्तसृजत उपै-
मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
ते त्रयश्वतुकपालास्त्रिष्वपृद्धत्वाय त्रयः पुरो-
डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
नामाख्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिदं
हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
क्षस्य रूपः समृद्धये सर्वेषामभिगमयन्नवं
यत्यछम्बट्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
(५) अवं रुन्धे ताप्यं ददाति पशूनेवावं
रुन्धे धेनुं ददात्याशिषं एवावं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेष्टिविधेः)

एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्तयामदानां
धेनुरेतानेव सर्वान्वर्णानिर्धं रुन्धे (६) ॥

(जगत्याऽभिवरन्तसर्वो वै गच्छति यत्तस्तेज एव त्रिशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे कारीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधेयते । तत्राऽऽदौ सामिधेनीषु द्वे धाव्ये विधत्ते—
सर्वाणि छन्दाःसीति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि
छन्दास्त्वनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा आहुः । तत्र सर्वंछन्दोनुवचनं कथं चतस्र
इति तदुच्यते—ककुच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वंछन्दोनुवचनं संपद्यते । प्र सो अग्रे तवोषिभिरिषेषा
ककुच्छदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । प्र होने पूर्वं षष्
इत्येषोष्णिक्क्षदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिष्टुब्जगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलाभशङ्कानं वारयितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टावर्षशस्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । यान्यधिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुष्धातव्युत्पत्त्या
एव । पूर्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधाताविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्वरस्यापानं
विहितम् । एवमत्रापि त्रिधातव्ये । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपवर्ष्यः पुनो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेषोष्णिक्छन्दस्कायामृचि गायत्रीछन्दोक्षरसंख्याया अधि-
काक्षराणि चत्वारीति यत्तद्वगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यायाक्षराधिक्यं

(त्रैधातवीयष्टिविधिः)

युक्तमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत हुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते-

यज्ञगत्येति । ऋष्णिक्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन विवक्ष्यते । तस्मिन्श्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावस्योक्तत्वात्प्रक्षितलक्षणया जगती-शब्दो गायत्री भूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यत्तदेवात्र जगतीपरिधानमिति विवक्षितत्वात्तत्र नाद्य इत्युच्यते । अथवा शास्त्रानारानुसारेण मुख्ययैव जगत्याऽत्र मार्गं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ त्रिष्टुभा परिदध्यत्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाद्यज्ञं सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दशंयति-

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दा बहवो यस्यां सन्तीति त्रिवती । तेषां तृती-यकाण्डस्य द्वितीयपत्राठके सामान्नास्यमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्वा-मुचि-त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मनामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति सात्त्विकम् । सर्वकामसाधनत्वेन यागे विधत्ते-

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि ऋदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-ण्यत्रोष्णिक्छन्दसामिवावरुध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरखिलो यज्ञः सर्वका-मार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपत्वात्सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते-

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते-

एतथैवेति । एतथैव त्रैधातवीयेत्यैव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विभज्योतिरप्तेऽर्षाममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिः प्रति-
साधनत्वं विधत्ते-

एतथैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमत्तमर्थः सन्नहं तेन वक्ष्य-
इति कामयते सोऽयमेतयेष्टया यजेत पथात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं तदहं
दातुं शक्तो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत हुवस्यतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तामपवदितु-
मिति तै० । इति ल. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रिधातवीयेष्टिविधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टव उपरितनबहुविधमज्ञसाधनद्रव्यार्थं विधत्ते—
एतयैवेति । यः पुमान्गोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एव पशुना-
भवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरकूननुष्ठातुमनमर्थो भवति । अनस्तत्तामध्यायं पशु-
कामः सः आपतिवदेतेनेष्ट्वा पशुयोनेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरकतुषु
दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्पाननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशप-
रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्रश्चनं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ।

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
त्रिसंख्याकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा त्रिसंख्यया यजमानस्य त्रिवारं तभृ-
क्षत्वं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां पशंसति—

अथः पुरोडाशा इति । पूर्वपठाठकोक्तत्रिधाताविधं प्रमाणवैषम्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । चोदकप्राप्तं व्रीहिमयत्वमपवदितुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो मनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यरश्मि-
दमथ विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु यक्षग-
न्धर्वादयो नोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्येतरैलक्षण्यत्वाद्भ्रंशरू-
पत्वम् । तच्च तमृक्ष्यै संपद्यते । त्रिधातुवन्निष्ठापि पुरोडाशेषु तच्छ्रुदेव हस्तस्पर्श-
नामदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं तार्प्यं धेनेरिति दक्षिणा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य कृता-
कवत्त्वात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाध्यात्तद्दानेनाऽऽशिर्षा प्राप्तिः ।
सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वदित्याम्नानाद्विरण्यस्य सामवर्णत्वम् । यजुर्वेदं
सत्रिपस्याऽऽहृषोनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये सत्रियेण परिहितत्वादी-
हृषो संवन्धमभिप्रेत्य तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उच्येः शस्त्रेदेव-
तानां जायमाना मदा यास्वुक्ष ता ऋच उच्यथामदास्तातां नवप्रसूतधेनुवहर्षणहे-
तुत्वाच्चेन्वा ऋग्वर्णत्वम् । उक्तव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णांप्राप्नोति ।

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंज्ञवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत पशुकामः, कारियां वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
धेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्नमित्तेन तत्क-
रुप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मनुष्ठाने प्रयोजनाभावात् समा-
पनीयामिति चेन्नैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः भवणात् ।
‘देवताभ्यो वा एव आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत’
इति तदुभयं भ्रूतम् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोममाऽहंरत्नास्मि-
ञ्जिन्द्रं उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिबत्तास्य यदत्यर्शिष्यत तस्त्वष्टाऽऽहवनीयमुप-
प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रं शत्रुवर्धस्वेति स यावदूर्ध्वः
पराविध्यति तावति स्वयमेव व्यंरमत यदि
वा तावत्प्रवणम् (१) आसीद्यदि वा ताव-
दध्यग्नेरासीत्स संभवन्नग्नीषोमावामि समभवत्स
इषुमात्रमिषुमात्रं विश्वं कृत्वधत्त स इमाल्लोकान-
नङ्गणोद्यदिमाल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं त-
स्मादिन्द्रोऽविभेदपि त्वष्टा तस्मै त्वष्टा वज्रम-
सिञ्चन्तपो वे स वज्रं आसत्तिसुयन्तुं नाशं क्लो-

(त्रैषातथीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्नसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

द्वय वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुस्त्रैधाऽऽरमानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्नाद्धयविमेयत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तजे प्र दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्त-
त्प्रत्यगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तजे प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रायच्छत्तत्प्रत्यगृह्णाद्दद्वि-
माऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तसो प्र दास्यामीति त्वी३ इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहे त्वामेव प्र विशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मा भुञ्जा इत्यब्रवीत्त्वामेवेन्धीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशद्दुरं वै वृत्रः क्षुत्सलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

भ्रातृभ्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
 भ्रातृभ्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णात्त्रिधाऽ-
 धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
 प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यत्रिः
 प्रायच्छत्त्रिः प्रत्यगृह्णात्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
 द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-
 न्द्रावैष्णव इविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
 तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा
 अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(पवणं विष्णुवां इदमिदमहं यो भवत्येकंविंशतिथ) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीयद्रव्ये एकादश उदीरिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
 कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनायोपाख्यानं दर्शयति-

त्वष्टा हतपुत्र इति । विधिरूपनाम्नस्य हतपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
 प्रपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिन्द्र-
 हितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽज्जरीत् । स तु
 त्वष्टा तं पुत्रं येष्वधीरित्यवदत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधातं
 कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टुरभिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति-

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसत्त्वं यदल्पमत्य-
 शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनाग्निं वेमुत्पादनाय मधु-
 क्षमकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति । तस्यायमर्थः-

(त्रैव तवयि द्रव्येऽद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य शातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा बर्ष-
स्वेति । सोऽग्निर्मावता कालेनोर्ध्वज्वालाकूपो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विध्या-
मीत्युद्यतो भवति तावति काले वद्विः स्वयमेव विरतोऽभूज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य शातयितेन्द्रावुरिति
विवक्षायां तत्पुरुषसमाप्तस्यान्तोदानत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां द्योतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति बहुव्रीहाविन्दः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्यञ्जतया ज्वालया यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालया यजमानस्य कार्यसि-
द्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायाम्निः (अग्नेः) प्रवणमन्न-
तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा (अग्नेर्ज्वा) लयाऽधिका वृद्धिरभूत्,
तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वग्निः पुरुषरूपेण संभवन्नेवाग्निर्गोमावामिव्याप्य
समुत्पन्नो होमाधाराङ्गनराभिमानिनमग्निदेवं ह्यमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च
स्वमुखे पक्षिप्योभयोः पार्श्वयोरुर्ध्वाधोदन्तपङ्क्तिर्ध्यां दृष्टवानित्यर्थः । एतन्नो-
परितनमपाठके ' तावद्भूतामभिसंदष्टौ वै स्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
एतस्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिति । इषुपातो यावति देगे भवति तावन्तं देगं सर्वासु दिक्षु
व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तत्र सर्वलोकावरणादस्य वृत्रत्वम् । अथास्य वृत्रस्य
वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्बुवादिन्द्रोऽग्निमेत् । यथेन्द्रस्त्वथा त्वष्टाऽ-
प्यग्निमेत् । त्रिष्वपि लोकेष्वनेनाऽऽवृतेषु त्वष्टरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
स्थानाभावः । तत्रस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह मैत्रीं कृत्वा तस्या इन्द्राव
वज्रमसिञ्चत्, अस्त्ररूपत्वायामभिमन्वितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबर्धा वज्रोऽभिमन्वितत्वात्तपोरूप एवाऽऽसीत् ।
तपोरूपस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्येपक्षामिन्द्रस्य दर्शयति—

तमद्यन्तमिति । येदेन्द्र उद्यमने शको नाभूतदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत् विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा भयमाप-
न्नस्य मम हस्तो वज्रमद्यन्तुं न प्रभवति । येन वीर्येणामं वृत्र इदं जगद्व्यापवान्,

(त्रैधातवीयब्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकृत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

तादृशं वीर्यभावाभुभावस्माद्वादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारि-
त्वमागच्छेति । धार्थितस्य विष्णोः साहाय्याचरणमकारं दर्शयति-

स विष्णुरिति । विष्णुर्भूर्विश्वं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् ।
यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्षावतात्सर्षादिग्व्यापिरूपाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽविभेत्समादि-
न्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं
प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति-

यत्पृथिव्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमाणद्वयापेक्षया तृतीयं शरीरं
पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्त्वं
वज्रमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्-हे इन्द्र मे शरीरं
मा महारस्ति वा इदं किंचिन्मयि धीर्यं पृथिवीव्याप्तिक्षमं तत्सर्वं तुभ्यं दास्या-
मीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तस्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धार-
येति ब्रुवन्विष्णवे तद्दीर्घमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो
वीर्यं धारयत्वित्पभिप्रेत्येन्द्रार्थं तद्दीर्घं मत्प्रगृह्णात् । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये
दर्शयति-

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सकृद्दीर्घग्रहणेन मां धारितवानसि, तद्-
पेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्धीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति-

अहिकीति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्सर्वं ते प्रदास्वामी-
त्युक्ते इन्द्रोऽङ्गी चकार । अङ्गीकारार्थोऽयं त्वीशब्दः । अस्तु तथेत्यर्थः । तस्य
वीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्द्रवृत्रयोः सार्धं दर्शयति-

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं
तुभ्यं दास्यामीति (मि) किंत्वन्यच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं कर-
णाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते-हे इन्द्र त्वामेवाहं पविशानीति । तत्र इन्द्र
एवमब्रवीद्यदि त्वं मां पविशेस्तदा किं ममैव भोक्ष्यस इति । ततो वृत्र इदमब्र-
वीन्नाहं त्वां भोक्ष्ये, किंतु त्वामिन्धीयोदराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीप्शेयं, तत्र
तत्र बहुविधान्मोगापोपयुज्येत । तत्रत्वां पविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्रावि-
शत् । पविष्टश्च वृत्रो बह्वन्पूरणक्षममवकाशरूपमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

१ स. च. 'कारी भवितुमा' । २ स. च. 'धेण द' । ३ स. च. 'मां वृत्' । ४
स. च. 'येण तं' । ५ स. च. 'कदादा इ' ।

(ऐन्द्रावार्हस्पत्यचरुविधिः)

स्योदरे वर्तमाना क्षुदेवात्मन्तवाधकत्वात्प्रहजो भ्रातृव्यः । एतद्देदनस्य क्षुद्रपघातः फलम् । तस्य वृत्रस्य प्रवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तदिदानीं दर्शयति—
तदस्मा इति । पूर्वयद्ब्यारूपेयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यच्चिः प्रति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनैन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य पुरोहाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो घातवश्चतुष्कपालरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोहाशस्य सौम्यं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य हविषो व्यासकदेवता विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलत्वेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽपमिन्द्रोऽत्यादरेण प्रायच्छत्तस्माद्ब्यासकयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं पशं तदीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण पशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्याधिभिमुचयति—

सहस्रमिति । यस्मात्सहस्रभेदभिन्नं वीर्यं दत्तवांस्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकामिदं कर्म ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयदशोऽनुवाकः) ।

देवा वै राजन्याञ्जायमानादधिभयस्तमन्तरेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्तस वा एपोऽपौन्धो जायते यद्राजन्यो यद्वा एपोऽनपौन्धो जायेत वृत्रान्घ्नश्चरेद्यं कामयेत राजन्यमनपौन्धो जायेत वृत्रान्घ्नश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्रावार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेद्वैन्द्रो वै राजन्यो ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपोम्भनान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरुनिधिः)

पमयं दाम दक्षिणा साक्षादेवैनं दाम्नोऽपोम्भ-
मान्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीययागस्य द्वादशे देवतेरिता ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवदेवानपि इनिष्यतीति
मत्वा देवा मीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्ध-
क्षणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथौम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पुरितवन्तः ।
अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्ति-
को जायेत गर्भनिर्गमनमारम्भ वैरिणो मारयन्निव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं प्रत्यध्वयुरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयन्नेव चरात्विति तस्येयाभिष्टिः । देवेष्विन्द्रस्य
क्षत्रियत्वं नृहदारण्यके सामान्नातम्-“ यान्येतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः ” इति । तस्मान्मनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां नृह-
स्पतिः ” इत्यस्य भवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातिरवम् । अत ऐन्द्राबार्हस्पत्यचरो
विरुष्टे सत्येनमैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा नृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाच्छक्तिप्रतिबन्धा-
न्मोक्षयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते-

हिरण्मयामिति । दाम रज्जुः । बन्धके दामानि दत्ते सति त्रत्यक्षत एव
बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(याज्यानुशासनाभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुप-
 समित्यग्ने । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
 चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अश-
 न्नुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
 तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
 भुवनस्य गोपाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
 राजोतोदीच्यां वृत्रहन्वृत्रहाऽसि । यत्र यन्ति
 स्रोत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
 एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परां जयाता
 अधिराजो राजसु राजयाति । विश्वा हि
 भूयाः पूतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
 संत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
 व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो दम आ
 विश्वगूर्तः स्वरिरमजो ववक्षे रणाय । अभित्वा
 शूर नोनमोऽवुग्धा इव धेनवः । ईशानम्
 (२) अस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र
 तस्थुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
 कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
 काष्ठास्वर्वतः । त्यद्व्याव इन्द्र ते शत* शतं
 भूमिरुत स्युः । न त्वां वजिन्सहस्र* सूर्या
 अनु न जातमष्ट रोदसी । पिवा सोममिन्द्र
 मन्दतु त्वा यं ते सुपाव हयश्वाद्रिः (३)

(याज्यानुवाक्याभिवावसु)

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नारवा । रेवतीर्नः मध-
 माद् इन्द्रं सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभि-
 मदेम । उदरने अचयस्तव वि ज्योतिषोद्गु र्यं
 जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
 सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
 मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आऽप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
 जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा ऋता-
 वृथ ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
 विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य
 उप यवि ष । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
 आसथास्मिन्वार्हिषि मादयध्वम् (५) ।

(तदीशानमदिस्तस्थुषस्त्रिं शच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा मनुष्या देवासुरा अन्नवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने
 गोभिश्चित्रया मारुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मण्याः
 सवाणि त्वष्टा हतर्पत्रो देवा वै राजन्यान्नवो नवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा मनुष्याः प्रजां पशुन्वेवा वसव्याः परिदध्वादि-

दपस्म्यष्टार्चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ;

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अधान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्ष-
व्याः । तत्र “ यः पापयक्षभृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं वरुं निर्वपेत् ”
इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्राभिदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा
जायमानः प्रतिदिनमुदयं गच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलामुक्तः ।
द्वितीयायां कलाद्वयमुक्तः, इत्येवं कलावृद्धिक्षयाभ्यां प्रतिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्र-
वर्दी(चन्द्रदी)प्तिकारणमभूत् । (णभूत्) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति ।
स्वरूपे वृद्धिक्षयाभावेऽपि इक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुभिर्हं,
तस्मिन्नादिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उपसां प्रमातकालानामग्न उपक्रमे
प्राच्यामुदयपेति, तदनुरोधेन प्रातरग्निहोत्रादीनां प्रवृत्तेर्देवभ्यो भागं विदधाति ।
तादृशश्चन्द्रकलावृद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति पक्-
र्षेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशुं स्थिरभूतैककलामात्रावशिष्टमादित्या शुक्ल-
पक्षे प्रतिदिनमेकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किञ्च, यमक्षितं पौर्णमास्या-
मक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं वृद्ध्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिताः
पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पतौ स्मर्यते—“ पथमां पिबते
वह्निः ” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एवै-
कैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेन चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान
आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तारो देवा नोऽस्मान्निर्गम-
स्तान्निर्गं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

“ यं कामयेताह्नादः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधानुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरो-
हाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरो-
नुवाक्यारूपां स्वरादिन्द्रहविषो याज्यारूपामुभयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽवितरसि । अपि च, हे वृत्रहन्-
दीर्घ्या वृत्रहा वैरिघातकोऽसि । किञ्च, सोत्या नद्यो यव यन्ति तत्सर्वं ते पितम् ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

नद्यो हि सर्वासु दिक्षु प्रवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, त्वं वृषभः कामानां वर्षयिता हव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवनीयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि ऋत्विग्भिर्हविर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराज्ञामपि राज्यपदानेन राजत्वं संपादयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिधीरभिमवितुं समर्थो भूयाः। अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराहिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अपि च ननु चेत्यादिवन्निपाततमु दायस्यैकार्थत्वम् । परिरिच इत्यत्र प्रशब्दोऽतिशब्दार्थे वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पुथिव्या अन्तरिक्षाच्च परिरिचे सर्वतो लोकात्रयमतिरिच्य वर्तते इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमाववक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराट् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्यायुधानि गूर्तोऽन्यद्यतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वरया निर्गन्तुं गृहेऽप्यद्यतायुध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमत्रोऽमाद्रोगाक्षद्रूपादन्नदानेन त्रायत इत्यमत्रः ।

‘ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्समेतया सर्वपृष्ठया याजयेत् ’ इत्यत्र शार्थेतरन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैवतेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रत्यादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुमः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुवः स्थावरस्यापीशानं सुवर्दंशं स्वर्गस्य प्रदर्शयितारम् ।

शार्थेतरन्द्रहविषो याज्या, बाह्वेतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिच्छीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वाभिस्वामेव हवामव आह्वयामः।

किंनिमित्तं, वाजस्य साताऽञ्जस्य दाननिमित्तम् । अत एव साताविति तत्रस्यस्तत्तत्

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु प्राप्तेषु सर्पार्तिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वचं काष्ठासु सर्वासु दिक्षु अर्बतः अत्रुतेनागतानघान्द्रुवा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्मादीर्यदानेनास्मान्वालयेत्यर्थः ।

बाह्वेतेन्द्रहविषो याज्या, वैत्रेतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभूचं पठति—

यद्द्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्धुलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवास्व रविशेषैर्युक्ते ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाह जातमानं त्वामैभ्यर्षेणानुकर्तुं न श्याप्नुतो न अकनुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्त्वथाऽपि हे वाञ्छिस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्त इत्यभिप्रायः । वैत्रेतेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपा कदा चनस्वररीरसीत्येषा नात्राऽऽम्नाता किंतु शास्त्रान्तर-वशाद्गम्याहर्तव्या । सा च प्रथमकाण्डे एक व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभूचं पठति—

पिबा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । त च पीतः सोमस्त्वा मन्दतु त्वां हर्षयतु । हरिनामके अथा यस्यासौ हर्यथः, हे हर्षय ते त्वदर्धमत्रिरुपां-शुसवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांसवं(स्तं) पिबेति पूर्वनाम्बयः । कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्कृत्विजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु नियमितः । अत एव नार्वा न त्वंवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा विनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, रैवतेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयरूपाभूचं पठति—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्याः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुकाः, तुविवाजा बह्वन्नोपेता आपो नोऽस्माकं स्वापिनीन्द्रे सन्तु अस्माकं तु-स्नाय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो वदेम ह्वयाम ।

‘वधक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्वेदप्रथये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-
ठ २ सोमं चरुप्रथये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम्’ इत्यत्राऽऽग्नेये कर्मणि या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

१ स. 'शादप्याह' । २ क. घ. छ. च. 'कावश्वो य' । ३ स. 'वाची' ।

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

उदग्ने शुचय इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठके व्याख्याता । वि श्योतिषा बृहता मात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके व्याख्याता । सौर्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याता । तत्रैव व्याख्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्यं देव त्वां सप्त हरितोऽथा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोचिष्केशं शोचींषि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तशेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, भिन्नादिवेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाभिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य वस्थुषः स्थावरस्य चाऽऽश्मा । स लोकत्रयमाप्ताः सर्वतः पूरितवान् । 'वैश्वदेवीस्-सांमहर्षीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युष्यं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशा देवाः, क्रतावृष क्रतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, क्रतुभिर्हवनभृतस्तैस्तैर्क्रतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य भोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शृणुत । ये भूयमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता ये चोप समीपे पृथिव्यां स्थिता ये च घृणिषुलोके स्थ ये चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निदारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽभ्येऽपि वा यजन्ना यष्टव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्वर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोग-संग्रहः—

“आदित्येष्टौ नवोद्वे तु माभ्यामित्यादिकं त्रय(चाहक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोहाशरुमूहके ॥

आग्नेय उदविज्योद्वे उदु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोवृषातः)

सप्त चित्रं त्रयं सौर्ये सांग्रहण्या उ(मु)भे इमे ।

विभे देवा इति षोका मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाभ्यतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्नसोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागं वदत्यरोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदीहृद्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनयत्सोमपानम् (१) आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविङ्गो यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिनां

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्तां संवत्सरमविभस्तं भू-
 तान्यभ्यंकोशन्ब्रह्महन्ति स पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणे स्वातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूमितिं पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तास्वः तमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहितामिः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाब-
 भ्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णातेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृकणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्ती मन्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रश्वनाद्दो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्वनाद्वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्स
 निर्यासोऽभवत्तस्माच्चिर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो तलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्वनाच्चिर्येषति तस्य नाऽऽश्यं
 (४) कामं मन्यस्य स ह्येष सादमुपासीद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णातेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युषोऽवातः)

काममा विजनितोः सं भवामेति तस्मादृत्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृत ७ स्यासां तृतीयं ब्रह्महृत्यायै
प्रत्यगृहणन्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलव-
ज्ञामसा न सं वदेत (५) न सहाऽऽसीति
नास्या अन्नमद्याद्ब्रह्महृत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुख्याऽऽस्तेऽथो सत्वाद्दुरभ्यजनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यजनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति
या मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या
पराचीं तस्यै ह्यितमुख्यपमल्भो या ज्ञाति
तस्या अप्भु मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुभर्मा या प्रलिखते तस्यै सलतिरप-
मारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दूतो भावते
तस्यै श्यावदन्या नस्निं निछन्तते तस्यै
कुनखी या छणत्ति तस्यै कृबो या रज्जुः
सृजति तस्या उदन्धको या पणेंन पिबति
तस्या उन्मादुको या स्वर्णेण पिबति तस्यै
स्वर्वस्तिष्ठो रात्रीवितं चरेदञ्जलिना वा पिबे-
दस्वर्णेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७) ॥

(यत्सोऽपानं ते वृक्यात्तस्य नाश्रयं वदेत मारुको या स्वर्णेण वा भीजि ८) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अग्नीषोमीयहविर्विष्णुपोद्घातः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(मय ययमोऽनुवाकः) ।

यस्य मिः शक्तिं देदा सो देवेष्वोऽखिलं जगत् ।

निर्मम दमकं बन्धे जिह्वाभार्थमहेभरम् ॥

द्वितीयादिषडुक्तं शिष्टमिग्नेः प्रपाठकेः ।

उक्ताः कान्तेभ्यः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आद्ये दक्षिणोऽङ्गः सप्तमस्य स्थानमस्मिन्नितम् ।

विधयो मन्त्रस्य च, बहवः प्रतिपादिताः ॥

उक्तेष्वभिधानो वाच्यो व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।

* अतोऽनुवाक्यो मया वर्णने पाठकद्वये ॥

प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाक्यो द्वादश संस्थिताः ।

आध्यायेषु पूर्वोक्तेषु भाष्या उक्तमस्मिन्निताः ॥

होत्रमन्त्रविधिष्वध्यायव्याधारादिप्रामन्त्रे ।

अग्नीषोमीयहविषं विधिस्तत्राऽऽद्ययोर्द्वयोः ॥

एव द्वितीयानुवाके श्रीमत्सामयज्ञोपाध्यायविरचिनभाष्यस्य पुरोडाशं विधितस्तुस्तदुपोद्घातस्त्वेन मययानुवाके कांचित्तरूपाधिकः पाठः-

विश्वरूपो वै इति । विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । भूमिः शिरोमिरूपेत्त्वाद्भिन्नरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंज्ञोऽपि, अह्यगर्भो तु भागिनियः । स च तारिवकेन शिरसा सोमं पिबति । य. मनेन च प्राणि । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्ड-
पेषु मग्वा सर्वेषां श्रोत्रमण्डलं यथा भवति तथा देवेष्वो हविर्भागो युक्त इति व-
दति । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्य कस्त्विग्निः सहायं हविर्भागोऽसुरेष्वो
युक्तोऽऽम्नानेवोद्दिश्य मय उक्तेषु स एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे
विधास उत्पन्नः । तस्य पञ्चमकादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि त्वयं भाग
इति सर्वस्यै पुरुषाय प्रतिशुभाशयिन् तस्मिन्निवे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* अतोऽनुवाक्यो मया वर्णने पाठकद्वये ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपादेनातः)

ब्रह्महुरा उत्तिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षाभिर्गत्य घनीभूतो रतो निर्यासः । ब्रह्म-
हत्यायाः स्वरूपत्वाच्चिरांसस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नवृक्ष
प्रदेशाभिर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमाशयमिच्छायां
सत्यामशितुं योग्यम् । त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति-

स स्त्रीषःसादमिति । स्त्रियः सम्पक्तीदन्ति विश्वम्भेणोपविशन्ति यस्यां
सभायामिति स्त्रीसमाविशेषः स्त्रीषःसादः । ऋत्विष्यादृतुसंबन्धाद्गीर्वात्प्रथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिश्याऽऽविजनितीरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोपद्भवः प्रत्ययामश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं वा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः-

“ यथाकामी भवेदाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ” इति ।

यो ब्रह्महत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योषिदभवत् ।
यस्मादिषं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवर्षीतमुष्याऽस्ते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽश्रं नाश्रीयात् । अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः-स्त्रियाः शुङ्गरोपयो-
गित्वेनाभ्यञ्जनमेवाश्रयस्थानियं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा
स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
प्रसङ्गाद्भ्रजस्वलाव्रतामि विषत्ते-

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशको ह्रीतमुरूपपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः ।
दुश्कर्मा कुष्ठी । प्रलितस्वते भित्तौ चित्रादिकं करोति । स्वलतिः केशाशून्यः ।
अपमारी दुर्परणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मलिनदन्तः । कृणत्ति
तृणादि च्छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । सर्वेण बह्निषकेन
शरावादिना । सर्वो वापनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय
रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिदग्धशरणादिर्वा
साधनमस्तु । व्रताचरणभृत्यत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाहाविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“न संबदेत् मलवदाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्यापसक्तितः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवदाससा न संबदेत्” इति । अस्य निर्णयस्य प्रकरणात्कत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अपसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “यस्य मत्येऽहस्यत्यनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति रजस्वलाया निःसारणात्कतौ संवादपसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणात्कत्वङ्गत्वमिति चेन्न ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हृतपुत्रो षिन्द्रः सोममाऽह्वरत्वास्मिन्निन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽवधीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्तस्य स यद्वयाशिष्यत तत्त्वष्टाऽऽह्वरत्वायमुप प्रावर्तयत्स्वाह्वेन्द्रशत्रुवधंस्वेति यदवतयत्सद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदववीत्स्वाह्वेन्द्रशत्रुवधंस्वेति तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संधर्षजघीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विश्वं कृत्वर्धत स इमाँल्लोकानंबुणोपदिमाँल्लोकानंबुणोत्सद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मैऽजनीति तस्मै वज्रं

१ क. घ. ङ. च. °बले पुरुषावत्वं स्यात् । अस्थ ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशमितिः)

सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत
 तावद्भूतामग्नीषोमी मा (२) प्र हारावमन्तः
 स्व इति मम त्रै युवः स्थ इत्यग्नीन्मामभ्ये-
 तामिति तौ भागधेयमैच्छेता ताभ्यामितमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्ता-
 वद्भूतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव एतुमिति
 स इन्द्र आत्मनः शीतरुरावजनयत्तच्छीतरु-
 रयोजन्म य एवः शीतरुरयोजन्म वेद (३)
 नैनः शीतरुरी हृतः ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ऽज्जअभ्यमानादग्नीषोमौ निरकामतां प्राणा-
 प्तनौ वा एनं तदज्जहितां प्राणो वै दक्षोऽप्राकः
 कतस्तस्माज्जग्जभ्यमानो ब्रुशस्मर्थि दक्षकतु
 इति प्राणापत्नावेवाऽऽमन्धत्रे सर्वबायुरेति स
 देवता वृत्राभिर्हृष वात्रेणः हविः पूर्णमासे
 निरवपद्घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्वात्रेध्नी पूर्ण-
 मासेऽनुच्येते युधन्वती अमावास्यायां तत्सः-
 स्थाप्य वात्रेणः हविर्वज्रमादाय पुनरभ्यायत
 ते अद्भूतां यावापृथिवी मा प्र हारावयोर्वै
 श्रित इति ते अद्भूतां वरं वृणावहे नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसानित्यसार्वभवीच्छिन्नविहिताऽहमिति यं
 तस्माज्जक्षत्रविहिताऽसौ चिन्निविहितेयं य एवं
 घ्रात्रापृथिव्योः (५) वरं वेदैवं तरो गच्छति

(अग्नीषोमीयपुरोडाशाविधिः)

विसृज्य बह्वर्वाहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणादिन्द्रः शीतयिता यस्येति
व्युत्पत्त्या नृत्तस्यास्येन्द्रो वातकोऽभूत् । शेषं पूर्वपपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छत्रुर्जाव इति बद्धमजापतिमसेवत ।
तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं सिक्त्वा नृत्तमुद्दिश्य कन्याभिपन्नितजलेन मोक्षये-
तेन जहीति बद्धमायच्छत् । अहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र
एनं वृषं हन्तुमभिलक्ष्माऽऽपताऽऽगतवान् ।

इन्धमपोद्भातं तदुपयोगं चोक्त्वाऽग्नीषोमीयपुरोडाशाविधिमर्थवादेनोच्यति-

तावन्नृतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, नृत्तं मा प्रहर । आबमन्तः स्वः,
आबामभुवेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽब्रवीत्-युनां मम स्थो वै
स्वस्त्विति तस्मान्मामभ्येतं मामभिलक्ष्माऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वस्त-
काशपागतयोरारवयोः किं भागधेयमिति पप्रच्छतुः । स चेन्नः पूर्णपात्ते योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
निर्दोदिति विधिरत्र ब्रह्मव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावन्नृतामिति । युवस्व मुखे दन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्यग्दृष्टावेव वर्ता-
वहे । तस्मादागन्तुं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोरामनाय स्वात्मनः सका-
शाच्छीतञ्जरं तदनन्दरभाविस्ततापं चोमावृत्पादितवान् । तदानीं शीतरुरशब्दाभि-
धेययोर्ध्वरतापयोर्जम्ब तमुत्पन्नम् । तज्जम्बवेदिनं न शीतरुरो हवो न मारयतः।
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतरुराभ्यामायुभसदशाम्बानेनं वृत्तमभिलक्ष्य पञ्चका-
भ्यामनयदेनं वृषं संयोजितवान् । तदा शीतञ्जरसंतापाभ्यां जञ्जम्बमानाम्-
सविदारणं कुर्वतस्तस्मादनृत्तादग्नीषोमी निर्गती ।

प्रसङ्गान्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्तुके-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमी यदा निर्गती तदानीं प्राणापानावेवेनं वृषं
त्यक्वन्ती । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्कार-
णादिने तयोर्नाभिनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जञ्जम्बमानो मुखविदारणरूपं माभ-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विनामं कुर्वन्व्यजमानो पथि दक्षकतू इति मन्त्रं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्रा-
क्यशेषस्याध्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणांपानविव स्वात्मनि स्थिरौ धारित-
वान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वमायुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृत्रबधप्रसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—
स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोमममुस्ता वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
न्निर्हूय निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्रव्यरूपं पूर्णभागे संपादितवान् ।
ल्लोकेऽप्येनं वृत्रभावरणात्मकं वृत्रान्धकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने ज्योत्स्नया
विनाशयन्ति । अभावास्यायां ज्योत्स्नाया अभावाद्बृत्ररूपमन्धकारमाप्यायन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्यादेवं तस्माद्बृत्रहननशब्दलाञ्छिते ऋचावाज्यभागयोः पूर्ण-
भागे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । वृधिधातुयुक्ते ऋचावभावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जह्वन्तस्व- राजोत वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननपतीतेरेते ऋची वार्ज्य्यौ ।
कविधिषेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते ऋची वृधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्त्यौ ।

प्रासङ्गिकीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रबधप्रकारं दर्शयति—

तस्मिन्स्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववद्भ्रमादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य इन्तुमागतवान् । तदानीं द्यावापृथि-
व्याविन्वमब्रूताम्—अयं वृत्रो भूमिमारभ्य द्युलोकपर्यन्तं व्याप्याऽऽवपोराभितो
वर्तते । तस्मान्म(इस्म)दीयमेनं न प्रहरेति । तत इन्द्रस्यानङ्गीकारमवलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचस्वेन वरं व्रतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुबृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो द्यावापृथिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथामिहितस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुक्ताभिः-
सुतावग्नीषोमौ प्रति हव्यमस्मदर्धे बहूतमित्यब्रुवन् । तवस्त्वावग्नीषोमौ तान्देवान्म-
त्येवमब्रूताम्—त्यौ तथाविधौ वृत्रेण चिरं दंशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, त्यमो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अनुवन्तरस्वरं को
नायेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्द्वैरेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

पुनश्चरिते गत्वा तेजः समानेष्वतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौराकोचस्वेन वरये-
 वम्यान्त-अनयोः संबन्धिः घृतपयोस्तं तेजो वृत्रशरीरादानेष्यामि, आनीतं च
 तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मध्येव स्थितेन तेजोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनं
 निर्वर्तयेत्त्वमित्ति । तमिधं वरं लब्ध्वा तजेजो गौरानयत् । तस्माद्द्वयुतरवाञ्छोकोऽपि
 निरन्तरं मयि तिष्ठत्येव तेजसा घृतपयोस्वरूपेणोभयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वं
 भोजनं निष्पादयन्ति । तत्र यद्बभूवमेतद्वाग्नेस्तेजो यरपय एतदेव सोमस्य तेजस्तद्-
 भवेदनेन तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशस्य पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंबन्धित्वेन च संबन्धि-
 त्वेन च प्रशंसति-

ब्रह्मसाहित इति । नात्र प्रजापतेर्हीनर्भोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु
 तत्कर्मसंघट्टत्वेन । तत्र पूर्वकाण्डे उदाहृतम्-“ प्रजापतियज्ञानतुजताभिर्होत्रं
 चाभिर्होत्रं च पौर्णमासीं चोक्तव्यं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्ण-
 मासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययान्निःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
 वासकरात् । एतदपि पूर्वकाण्डे एव स्पष्टमुदाहृतम्-“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्ते-
 नेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् ” इति । यथा प्रजापतियज्ञानसत्तर्जं तथेन्द्रोऽप्य-
 ष्ठीषोमीं वृत्रान्निःसारं ताभ्यामिमं पुरोडाशं दत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिवे-
 न्द्रस्यापि संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्माञ्छोकोऽपि ज्येष्ठं पुत्रं
 धनेन निरवासाययत्ति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्ती यथा प्राप्नोति तथा
 कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अग्नीषोमीयः अग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता । :

ब्राह्मणकामतोऽस्यैवं मन्त्रकल्पकत्ववतः ॥

स्मृतिवज्जादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्ववतः ।

प्राक्कल्पं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीययोगस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमपाठके द्वितीयानुवाके तद्व्याख्यातः-

“ ताभ्यामेतमग्नीषोमीयवेकाग्रशकपाठं पूर्णमासे यावच्छतम् ” इति । आग्नेयया-

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

गस्तु षड्मपाठके तृतीयाणुवाक आम्नातः—“यद्यग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावात्स्यावां च षोणमास्यां चाप्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानेस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वाद्-अग्नीषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता अग्निव-मन्त्राः । तथा हि—होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकाद्दुसशस्मिन्ननुवाके मथम-गग्निर्भूत्वादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ पद्यापते न त्वेः कामि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा तवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आम्नात्कृत्वाप्येऽग्नेये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । अज-सानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्यसाऽन्नादो भूयासमित्याम्नात् पश्चाद्दग्नीषोमोर्हं देवयज्यया ब्रूवहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च मन्त्रलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वपाप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठान-स्मरणायैवोत्पन्नमन्त्रान्वाचितुं नाहमिति मन्त्रक्रमेणाऽग्नेयस्यैव मथमनुष्ठानम् ।

तृतीयाण्यपरस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ जञ्जम्यमानमन्त्रोक्तिः तृतीया धर्मः कतोरुत ।

वाक्यमादाद्यः सक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्धया ॥”

इत्थं पूर्वप्रासपकरणे श्रूयते—“ प्राणो वै दक्षोऽप्रातः कृत्स्नस्वरात्कञ्जम्यमानो ब्रूमन्ममि दक्षकृत् इति प्राणपानावेवाऽऽप्यन्वने त्वर्षमायुस्ति ” इति । अत्रवि-नामेन विद्वारितमुखः पुरुषो जञ्जम्यमानः, तस्य वाक्याम्यन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः । तस्मात्केवलं पुंशर्म इति चेन्मैवम् । कृतावपि जञ्ज-म्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्द्विरोधाभावे सत्युभयान्यां कृतयुक्तपुरुषसंस्कार-स्वर्णवगमात् ।

तत्रैव प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ वार्त्रघ्न्यौ षोणमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु इशंग ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्यज्यभागयोः ।

कमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥

न मुख्ये सोम इकोऽस्ति नाऽऽधस्वरादिकालयोः ।

दर्शादिव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ङ. “नस्योक्त” । २ क. घ. ङ. “स्य पूर्वत्वे प्रा” । ३ ल. व. “त्याग्नेयस्य प” । ४ क. घ. ङ. “त्वाभ्युपग” । ५ क. घ. ङ. “मुता स्मिन्वाज्य” । ६ क. घ. ङ. मन्त्राः श्रुत्या नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दर्शपूर्णमासप्रकरणे भूयते- ' तस्माद्वात्रर्घी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमा-
 वास्यायाम् ' इति । तत्रेदं वार्धघीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्ड आज्य-
 भागयोः क्रमेऽग्निवृत्राणि जड्वचनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहरेन तु ब्राह्म-
 णवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेयां
 मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः- " अग्निवृ-
 त्राणि जड्वचनत् " इत्याग्नेयी प्रथमा वार्धघी । " त्वं सोमासि सत्पतिः " इति सौम्या द्वितीया वार्धघी । " अग्निः प्रत्नेने मन्मना " इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । " सोमगीर्भिष्ट्वा वयम् " इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
 योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यात्वं कथं-
 चिद्भवेत् । सौम्ययोस्तु तत्र संभवति । सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नीषोमी-
 येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति तप्तमभ्या-
 माधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न संभवति । कालस्य
 तूपसर्जनत्वात्तदाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यान्तरमेवायमनुवाकः
 पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्माच्च
 मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
 लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथम आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा
 ष्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वाढम् । तथाऽपि वार्धघीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
 युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येन विधीयत इति न
 वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अमावास्यायां सामाव्ययागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जग्निवाश्सं मृधोऽभि प्राषेपस्त
स एतं वैमृधं पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्
निरिबपत्तेन वै स मृधोपाहत यद्वैमृधः पूर्ण-
मासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यज-
मानोऽप हत इन्द्रो वृत्रं हत्वा देवताभिश्चे-
न्द्रियेण च व्याध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-
ममावास्यायामपश्यद्वेन्द्रं दधि (१) तं निर-
बपत्तेन वै स देवताश्चेन्द्रियं चावारुन्ध यदा-
मेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येन्द्रं दधि
देवताश्चैव तेनेन्द्रियं च यजमानोऽव रुन्ध
इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रिवं वीर्यं पृथिवीमनु
व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्स प्रजापति-
मुपाधाववृत्रं मे जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यम् (२)
पृथिवीमनु व्यार्त्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्प्रिति
स प्रजापतिः पश्नन्ब्रवीदेतदस्मै सं नयतेति
तत्प्रशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनयन्तप्र-
त्यदुहन्त्यत्समनयन्तत्सांनाद्यस्य सांनाद्यत्वं
यत्प्रत्यदुहन्तप्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वं समनैपुः
प्रत्यधुक्षन् तु मयि अयत् इत्यब्रवीदेतदस्मै
(३) गृतं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै गृतमंकुर्वन्नि-

न्द्रियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातत्वं समनेषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रजं तु मा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यं कुर्वन्तदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधिं हि पूर्वं क्रियते इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावं द्येदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं श्रित्वा
 दध्नोपरिष्ठाद्धिनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतञ्ज्यात्सौम्यं तद्यत्काले रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्चनेन मानुषं
 तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति [५] सेन्द्र-
 त्वायामिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्तमगच्छ-
 द्पाराश्रमिति मन्यमानस्तं देवताः प्रथमैच्छ-
 त्वाऽऽजातितः तद्यतोऽनविन्दति तस्य
 भागधेयामिति तं पित्रोऽनविन्दन्त-
 तृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते सोऽमावास्यां
 तत्याऽगच्छन्तं देवा अभि समगच्छन्तामा वै
 नः (६) अद्य वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदभावास्याया अमावास्यत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किं देवत्यं सान्नाय्यमिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्द्विश्वे हि तद्देवा भागधेयमभि सम-

(अमावास्यायां सांनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेरययो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्द्रं वाव

ते तद्भिषड्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(दधिं मे जहनुष इन्द्रियं वीर्यमित्यंब्रहीदेतइस्मा अवदेयं तनक्ति नो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां सांनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र मध्यमं तावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाण्यं वैमृधं विधित्तुः प्रस्तौति—

इन्द्रं वृत्रामिति । अथ य इन्द्रो वृत्रं हतवांस्तमिन्द्रं मुषो वृत्ररक्षपातिनो
वैरिणोऽभितः समागत्य मकर्षेण मयमुत्पाद्याकम्पयन्त । विनाशिना मुषो वैरिणो
येन देवनासौ विभृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः ।
ते पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाण्यं प्रधानकर्षणः पश्चाच्चिर्वापयोगमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यद्वैमृध इति । अथ सांनाय्यनामकमैन्द्रं दधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो वृत्रामिति । इन्द्रो वृत्रवधेन भीतो दूरे पलायमानः स्वकीयाभिर्देव-
ताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च व्यूहो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—

यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पाठोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्रव्ये विधानात् । अत
देन्द्राग्नेविध्युन्नयनायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानामिन्द्रियस्य
चावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तदवरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अनयोः

(आमावास्यायां सान्नाय्ययागविधिः)

स्तुत्या तद्विधिरुचीयते । शास्त्रान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्रद-
विधिविष्वत्तद्विध एव ।

तमेतं विधिं स्तोतुं सान्नाय्यनिर्वचनं दर्शयति--

इन्द्रस्य वृत्रमिच्छि । जग्गुषो हतवतः । व्याछेद्विधिवत्त्वेन प्राप्नोत् । ओष-
धिवीरुधामेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः--

“ ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ” इति ।

तदेतदिन्द्रियसामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । तच्च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रियसामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रापयतेति पशूनब्रवीत् । तत्तामर्थ्यं पशव-
जोषधीभ्यः सकाशादानीय स्यात्सन्धिवि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तद्वीर्यं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः तमनयंस्तस्मा-
त्सान्नाय्यस्य गोरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामिति व्युत्पत्त्या सान्नाय्यनाम भवति ।
यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्तस्मात्प्रतिधुषः प्रतिदिनं दुग्धमानस्य क्षीरस्य प्रति-
धुगिति नाम संपन्नम् । अथ शूतनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनेषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः समनेषुः प्रत्यधुक्षेभ क्षीर-
रूपं तद्वीर्यं मयि न श्रयते पाकाभावान्मदुदरे तन्न जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
प्रजापतिः पशून्प्रति शूतं पक्कं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रियसा-
मर्थ्यं पक्कं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाश्रितमभूत् । यै(त)स्माच्छूपा पाक इत्यस्मा-
च्छ्रुजो वा शूतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति--

समनेषुः प्रतीति । सनयनप्रतिदोहनशूतत्वानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छूतं
मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरातश्चनकर्तृन्प्रति दधि कुरुतेत्यब्र-
वीत् । तच्च दधिच्छूतं सदेनमिन्द्रमधिनोदप्रीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् ।
अत्रैन्द्रं दधीति विधिविस्पष्ट एव । शूतनामनिर्वचनार्थवादेनैन्द्रं पय इति विधि-
मुक्तयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणशूतावदानविचारानुदयप्रसङ्गात् ।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति--

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माद्ब्रह्मामवेदानेऽ-
वदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ।

१ स ० तिः पाककर्तृन्प्र ० । २ स ० मर्थ्यरूपं प ० । ३ स ० यस्मात्पक्कं श्रितं च तस्मा ० ।
४ स ० मां न । ५ स ० वानकाळे ० द ।

(अमावास्यायां सांनाय्ययागत्रिचिः)

तमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनाहत्येति । तत्पूर्वं दध्नवदानमनाहत्य क्षीरस्यैव स्वल्पं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यस्मिन्व्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठादध्ना पीणयति । क्षीरं पूर्वमावि दधि पश्चाद्भावीतिषेषपुत्पत्तिक्रममपि प्राप्तवान्भवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीसमानाया लतायाः सण्डाः पूतीकाः । पलाशवृक्षस्याशाः पन-
वस्काः । पौडबदरफलाणि कटाः । इषदम्बतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमादीनां पिपम् । तथा सत्यत्रेन्द्रपीत्यै दध्नाऽऽतश्चन्यात् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्मोपर्यग्निहोत्रार्थपवागूशेने(व)णातश्चनं विधत्ते—

अग्निहोत्रेति । दर्शयागस्याग्निहोत्रेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
पितृयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्रमिति । वृत्रवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्यमान इन्द्रो
भीतोऽयन्तं दूरमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता -आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य प्रथममिन्द्रं लभते तस्य प्रथमं भागो दीयत इति प्रजापतिनोकाः
वितरः प्रथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ।
दर्शयागदेवतानाममावास्यायामारम्भः प्रतिपदि तथागः । पितृणां स्वमावास्या-
यामेव पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे प्रथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्वयानुवाके महता प्रपञ्चेन
पिण्डपितृयज्ञो विहितः । नाढम् । एवं तर्हि सांनाय्यप्रशंसार्थमत्र वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
यनवेशात्प्रतिनिवृत्त्य सभागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुस्तीकर्तुं संपाप्ताः परस्परवि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वतु भेष्टं धनममा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्भस्विति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वतु
भेष्टं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिळाभात् । यस्माद्देवा एवमुक्त्वन्तस्तस्माद्मा
वसत्वद्येति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

एन्द्रं दर्शति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
दृश्यते-

अस्मादादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा
समागच्छन्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्ति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोशब्दः पक्षान्तरार्थः । भीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं
मिषज्यन्त एव भयनिवारणेन समाधित्सन्त एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु
सांनाय्यलिप्तया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमाञ्जूयात् ।

अत्र मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृष ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुत्तेकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न द्रशस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृषमनुनिर्दिशति ”
इति । तत्रेयं वैमृषेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्ग-
मिति चेन्न । वाक्यस्य प्रबलत्वम् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्यभि-
धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्यभिधायैत्यणोपपत्तेः ।
तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ दर्शपूर्णमयोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं द्विर्दर्शेऽसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं प्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः ” ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति
कालद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मि-
न्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः ।

(आग्नावैष्णवादियगविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । पत्यमिज्ञानादाग्नेयस्ये-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्रागस्तु-
स्पर्धत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नावास्यायां भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना सानुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः सपीचीनतरः । तस्मादेन्द्रागः कर्तव्य इति
विधेयस्तुतिः । प्रयाजवैषम्यं तृकमेवानुसंधेयम् । तस्मादानुवादः ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो ब्रह्मन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ

यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैशुधः पूर्णमा-
सेऽनुनिवांष्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्र
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्या सेन्द्रा
य एवं बिद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावैश्वेनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाम वसिथो भवति
देवा वै यद्यज्ञोऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं तां
पौर्णमासं सस्थाप्यानु निरवपन्ततो देवा
अभं वपराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्ण-
मासं सस्थाप्यैतामिष्टिमनु निर्बपेत्पौर्ण-
मासेनैव वज्रं भ्रातृव्याय प्रहृत्याऽऽग्नावैष्णवेन
देवताश्च यज्ञं च भ्रातृव्यस्य वृक्षे मियुनाभ्य-
शून्सारस्वताभ्यां यावदेवास्थास्ति तत् (२)

सर्वं वृक्षे पौर्णमासीमेव यजेत आतृव्यवाञ्जा-
 मावास्याः हत्वा आतृव्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
 ददाति यस्मै महता तृप्यत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै महता पूर्णं होतव्यं तु एवेनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तर्पयति दारुपात्रेण जुहोति न
 हि मृन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (३)
 भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशवं ऊर्जेवास्मा
 ऊर्जे पशुनवं रुन्धे नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत
 त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्गरामणी राजन्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
 यजते प्र स्वार्थे देवतायै च्यवते न परां प्रा-
 ष्णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सरं हि व्रतं नाति स्वा (४) एवैनं देव-
 तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादमर्थे व्रतपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृत्रं जघ्नि-
 वाःसममिद्व्रतपतिव्रतमा लम्भयति ततोऽधि-
 कामं यजेत (५) ।

(इतां तदौदुम्बरं स्वा विशशब्दं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आग्नावैष्णवादिषागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उके वैमृवसानाय्ये द्वितृतीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आग्नावैष्णवाद्यो वक्तव्याः ।

तवाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पशंतामाह—

ब्रह्मवादिन इति । एतौ दर्शपूर्णमासयागाविन्वसहितौ यो यजते त एव दर्श-
पूर्णमासयाजी न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृवसानाय्याभ्यां संपद्यते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो(षो)त्तरोत्तरदिने धनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्यां काम्यमनुनिर्वाप्यमिच्छन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवानां यज्ञं दृष्ट्वा तथैवानुषरतामसुराणां देवसमानं विजयं
दृष्ट्वा देवास्तानसुरान्वश्यापित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं प्राप्ता अमु-
राश्च परामुवाः । अथ विधत्ते—

सो भ्रातृन्पशानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रपहारः । अग्निः सर्वां
देवता विष्णुयज्ञ इत्युक्तत्वात्तदीयहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः स्त्रीपुरुषदेवतापदीयहविष्यां मिश्रणानां पशूनां कर्षणम् ।
एतावता भ्रातृन्पश्य यावद्विजयंस्ति तस्सर्वं नाशितं भवति ।

श्रद्धुकं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीयेव यजेत भ्रातृन्पशान्जम्भवाऽऽसीं विदुष्या-
मेवमावास्यायां क्रियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके वृषपसङ्ग इदमुक्तम्—‘प्राप्ति वा एनं पू-
र्णमास आऽप्रावास्यायां प्याययन्ति’ इति । तस्माद्वापि पूर्णमासानुष्ठानेन भ्रातृ-
न्पश्यं इत्या दर्शयागपरित्यागेन भ्रातृन्पश्याऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दर्शपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्यागं विधत्ते—

साकंप्रस्थायीयेनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिश्चनसूभिः कुम्भीभिर्नासणाहताभिः
साकम्भवयोः प्रस्थानं होमस्थानं पति प्रस्थानं यस्मिन्यागे सोऽयं साकंप्रस्था-
यीयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरद्रव्येण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

(आग्नावैष्णवादियामविधिः)

लोके च यस्मै राज्ञे करमदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तृप्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्मै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तृप्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्माद्शापि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैनं यजमानं तर्पयति । तद्यागकारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—'सांकंप्रस्थायीयेन यजेत पशु-
काम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां सन्न-
न्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वेषां प्रातः' इति ।

क्षीरभ्रपणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

दारुपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्माद्दारुपात्रेण होमः । न सन्न जुहामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हविष्पूरणक्षमेण जुहुयात् । दारुविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरमिति । पथमपपाठक औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्रैतद्ग्याख्यातम् । अत्र सूत्रम्—'पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि प्रयुनक्ति तेषां जुहूवत्क-
ल्पः' इति । यावत्तयः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोरयोश्च कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुहन्त(त)मनु जुहति स्विष्टकृत्तशाब्ध-
न विद्यन्ते' इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनाट्यस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते—

सागतश्रीरिति । शुभ्रवान्वेदत्रयाभिज्ञः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपत्वात्तत्प्रसक्तिः प्राप्ताश्रीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवमान्नायते—'अहे सुधिनय मन्त्रं मे गोपाय । यमृत्प्र-
यत्नविदिदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति । ग्रामाध्यक्षो ग्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्यः । तयोः प्राप्तश्रीकत्वं प्रसिद्धम् । तेषामेव अयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवतामतिक्रम्य यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-
यदेवतायाः प्रच्युतः सम्परकीयां देवतां न प्राप्नोति । तद्देवताशापेन पापीयान्द-
रिवश्च भवति । अगतश्रियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्भ्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्माद्गतश्रीः संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताऽन्यस्मिन्संवत्सर इज्यमानां सती भूर्त्यर्थं यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्सरो भवति ।

(आक्रामकेण प्राचियाम्बुभिः)

अगताभियः कांन्दिदिष्टिं विधत्ते—

संवत्सररूपेति । अतवाहकोऽग्निर्महेन्द्रयामाधिकासनवारकपापरूपं वृषं संव-
त्सरेन्द्रानुष्ठानेन हतवन्तं यजमानं महेन्द्रयागानुष्ठानरूपं अतं प्रापयति ।

अतपतेहेतुर्ध्वमगताभिय इन्द्रमहेन्द्रयोरिच्छकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र भीमीता ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विनितितम्—

‘ आक्रामन्सह कुम्भीभिरैस्मिञ्छेषक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्प्रकृतादिव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंपस्थाय (एव) कर्मणि ।

न स्वित्कृदिर्दं (हे) कार्यमैनीधे सुकम्पदानतः ॥

‘ साकंपस्थापीयेन यजेत पशुकायः ’ इति विहिते कर्मणि भूयते—‘ सह-
कुम्भीभिरभिक्रामन् ’ इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशोऽ-
भिक्रमणमात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः
तानाम्पविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुह्वात् । हुतशेषेण च स्वित्कृदा-
दिकं तानाम्पशेषेणैव कर्तव्यमिति पाठे ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः ता-
नाम्यै इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीधे सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राम-
न्मित्युक्तत्वाज्जुहूपभूतोः प्रत्तत्वाद्भिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपय-
सोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते, न हुतइविःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ङ. च. ‘रुर्ध्वं मं । २ स. ‘रस्ति शेषः’ । ३ स. ‘यंमागन्धिकु’ । ४ क.
घ. ङ. च. ‘मस्तिरुभ्य प्रवा’ । ५ क. घ. ङ. च. ‘मन्तीति’ । स. ‘मञ्जुहोतीति । ६
क. घ. ङ. च. ‘जुह्वा कु’ । ७ स. ‘व्यवज्जुह्वा तद्व’ । ८ स. ‘वका’ ।

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्य
 पशो वोऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयाज्यैव सं नयेत्पयो वै सोमः पर्यः सां-
 नाध्यं पर्यसैव पर्य आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं
 बस्य हृषिर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलान्वि मज्जेये मध्यमाः स्यु-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याथे
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणि-
 ष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय ऋते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशु-
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्वया संप्रति यजेतोत्तरया छम्बट्कुर्या-
 यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्ब-
 ट्कुर्यान्निष्टिभवंति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 र्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्थ जायतेऽनाहत्य तद्वे एव यजेत यज्ञमुस-
 भेव पूर्वयाऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्बुदेव्यश्चकीद्विजयविभिः)

पूर्व्याऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तरया देवलोकमेव
 (३) पूर्व्याऽमिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूयसो यज्ञकृतनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मयेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धकं भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 वजेत पूर्णमासे सं नयेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्ष-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसृतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 श्यजते वेदिमेव तस्करोति यद्वत्सानपाकरोति
 सदोहाविधाने एव सं मिनाति यद्यजते देवैरेव
 सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादे
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षयाऽ-
 मावास्यायां यजते येषासौ देवानां वशानु-
 बन्ध्या सो एवैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा स्वलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सदृश्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्हेष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा मीयते तस्यैतद्वरतं नानृतं वदेन्न मांस-
 मश्रीयाञ्च स्त्रियमुपेयाञ्चास्य पल्पूलनेन वासः

पल्पूलयेधुरेताद्धि देवाः सर्वे न कुर्वन्ति(४) ॥

(चन्द्रमा इ देवलोकमेव यद्यहं पल्पूलयेयुः पृच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तितीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

द्विषा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्तम् सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्ट्यादयो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति-

नासोमयाजीति । सोमयागात्पुरा दर्शयागी सांनाय्यं नानुविष्टेत् । असो-
मवाजिनः पर्योऽनागतमप्राप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तद्भावे सत्योषधिरसविशे-
षस्य पयसः सुतरामभावात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तस्यसौ परिपोष एव
तस्कर एव सत्तनुत् करोत्यन्याद्यं करोति । अपि च बहूनां सिच्यमानं तत्सां-
नाय्यमन्याप्यत्वात्परैव सिच्यते विनाशयत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्येतरवत्पर्योऽनागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोरूपत्वात् । सांनाय्यमपि
तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाभ्युदयोर्द्वि विधत्ते-

वि का पत्तमिति । चतुर्दश्याममावास्यायेयमिति भ्रान्त्या संदिहानो रात्रावेव
हवींषि निर्वपेत् । तथा च श्रुत्यन्तरमाप्नायंते-यदि विभीषादभि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्धं दधि हविरातञ्चनस्य
निदृश्यादर्धं न यद्युदियात्तेनऽऽतञ्च च चरैर्द्वि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । इति । अथमर्थः-यदि चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वममावास्याभ्रान्त्या
वासानपाकृत्य सामं दुग्ध्वा दध्यर्थमातञ्चनं विधाय पश्चात्तित्थौ संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवींषि निरुप्य फलीकरणान्तं वि-

१ स. 'याजी सां' । २ क. घ. ङ. 'रमेवमा' । ३ क. घ. ङ. च. 'ते-म' । ४
घ. ङ. च. 'दर्शनेन यं' । ५ क. घ. ङ. च. 'यद्यु न' । ६ क. घ. ङ. च. 'हान इमां' ।

(अम्बुद्वेषचारिभित्तयविधिः)

घाम दाहवैस्तण्डुलेयुक्तश्चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । तत्पूर्वातन्त्रेण निष्पन्नस्य चन्द्रोऽर्ध-
 युक्तस्मां रात्रौ पुनरातन्त्रनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वं न प्रथमवस्थापयेत्, किंतु
 तण्डुलेः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रतीक्षेत । यदि चन्द्रोऽभ्युदिषात्तदानीं
 प्रथमवस्थापितेनार्धेन परेद्युर्मुख्यामाकाशस्थायां रात्रौ सायंदोहमाकलय्य निष्पन्नेन
 दध्ना प्रतिपदि प्रातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदिषात्तदा तण्डुलेऽर्धेनैव न
 दर्शकर्म निष्पाद्य प्रथमवस्थापितार्धान्तरेण ब्राह्मणान्मोजयेदिति । एवं स्थिते सति
 यस्य यजमानस्य राजावेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुक्तं संरादितं भवति ।
 ततः पत्नीवपमाणश्चन्द्रमाः पूर्वस्मां दिशि अभ्युदेति । चन्द्र एतं यजमानं यजना
 पशामिथ व्यर्धयत्येवास्य भ्रातृव्यं च वर्धयति । अतोऽभ्युदयं निमित्तीकृत्यिण्डु-
 लान्मध्यमस्थविद्याणिष्ठरूपैलेषा भिन्नांस्त्वान्यूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
 दावादिगुणकाम्मादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्जुणा-
 पितृकुत्साऽऽहैकावेव यजेत’ इति । अस्वापमर्थः—पौर्णमास्यामन्वाषाव पक्षिदि
 पौर्णमास्यार्गं कृत्वा तदानीमेवान्वाषाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमास्यार्गं कुर्यात् ।
 एवमन्वास्यायापि । सेयमृद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमितां सुम-
 नसिद्धिं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विवातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वपक्षं
 विभजे—

न द्वे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते द्वे यजेतेति तत्र सूक्तम् । अस्मिन्
 पूर्वमा पौर्णमास्या संपति यजेत सम्यगनुतिष्ठेत्तदानींमुरारया उम्बदुर्गात् । तनु-
 सरा सम्यगनुष्ठिता तदा पूर्ववैषर्धम् । तथा सति क्षिरनुष्ठिता सेयमिच्छित्तिपि
 यक्तुं न शक्यते, इहापि कान्तुत्तराविहितत्वात् । नाम्यशितोमात्रियसं इति सूक्तं
 कथयतेऽधिकप्रयोगे सत्यपि प्रातःसवनादीनामभावात् । अत उभयपक्षोऽप्यनु-
 स्ताता यजमानः सभायां हतमुस्ती भवति । तैः पृष्ठः सप्तसरं वक्तुं न प्रयासो
 भवेत् । तस्मादृद्धिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकमेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत ।
 तथा तस्मिन् यजमानस्यं पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमप्यसिद्धिः ।
 तमिन् पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विभजे—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयत्रिभिः)

अनादृत्येति । एकाभेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्पगनुष्ठितया यज्ञमुखरूपयज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति प्रयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्पगनुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैऋत्या अपि वैषथ्यं नानापीष्टियज्ञत्वयोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि समूहितस्य प्रौढयज्ञत्वात् । अत एव दनुष्टानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञक्रतूनुपैति । किंचाद्य द्वितीयायामिष्टवन्तं यजमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तस्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्युच्यते । बर्हिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समुद्धरणं भवति ।

पथेयं सुमना नामेष्टिर्दशपूर्णमासयोगुणाविकृतिस्थैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते-
दाक्षायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्- 'दा-
क्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽ-
ग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्यु-
त्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्राश्च एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामग्नेयोऽ-
ष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् ' इति ।

तत्रोत्तरस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते-

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधिरूपं यदुत्तरास्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति-
पूर्णमासे वा इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽ-
भिषुतो भवति । पयो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्ण-
मासीमारभ्याममावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकवेण सुतो भवति ।
मतिदिनपनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्वा प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामिक्षां प्रशंसति-

तेषां मैत्रावरुणीति । येऽममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुण्यामिक्षा सा
तेषां देवानां वशाऽनुबन्ध्यां संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते-पूर्वेद्युः शुक्लपति-
पदि यजत इति यत्नेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुन-
रेव वस्तानपाकरोतीति यत्नेन सदोहविधाने 'द्वौ मण्डपौ संपादितवान्भवति ।

(अम्बुद्वयेष्ट्यादीष्टिन्नयविधिः)

द्वितीयाभां प्रातराग्नेयेनाष्टाकपालेन यजत इति यत्तेन देवैरिष्यभार्णां सत्वमिव संपादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरन्तर्येण देवैः सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पतिवान्भवति । तस्मादाग्नेयादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयाभावावास्था-
कर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा संपद्यते । काऽसौ वशति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूचन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं पशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिवाक्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां यज्ञमभ्यारोहति सम्भगनुतिष्ठति एव साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति प्रा-
प्नोति । बहुकालं (ल) ध्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्य च यथा लोके श्रेयान्प्राजामत्यादिरुत्तमं पद्मभ्यास्ततः स्वकीयभृत्यानामग्ने-
ममेदं भोगसाधनमानयेति पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आवृत्तंयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्थायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवधिष्यतीति । अन्येषु यज्ञेषु यद्यवधिष्यति किञ्चिदैकल्यं करोति तदानीं पापयान्भवति, अन्ययजमानापेक्षयाऽतिनिरुद्धो भवति । यदि नावधि-
ष्यति वैकल्यं न करोति तदानीमग्न्यैः सदृङ्गसमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा भ्यावृत्तिः सिध्यति । अतोः व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
भजेत । यस्मादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवच्चातितीक्ष्णस्तस्मादेतदमुष्ठाधी तावन्मुष्यो
वा भवति तदानीमेवेतेरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी तावन्वपनीयव
एव । अथवा यजमान एव सम्भगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यत्पमयिते वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराय ऋतविशेषाव्विधत्ते—तस्यैतद्व्रतमिति ।

पस्पृष्टनं वस्त्रशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्मादेवाऽ-
पूष्या एतस्त्वर्यमनूतवदनादि न कुर्वन्ति तस्मादयमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षा-
ण्ययज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार
आह—‘(दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा)संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः’ इति ।

* अनुष्ठितान्तर्गतमन्थस्थाने स. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽमेन वर्ष-
पूर्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते--‘यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु-
लान्निभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
निन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुक्तं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्वण्डिता
ईषत्समिद्धता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते च त्रिविधा दानादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽन्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रकान्तदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा परेद्युरनुष्ठेयमिति प्राप्ते भूमः हविर्निरुक्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तस्य-
रित्यभ्यः कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्राकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्य-
मेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽप्रा-
भिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्दविर्दधिरूपं ब्रीहिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्दविः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नोरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य प्राप्त्-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दानृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो बह्व्यादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुक्तं हविः प्रदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालो न तु दर्शः । तथाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यां
निर्वापामावाचिर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । दध्नो इव्यहका-
लीनत्वेनार्थसिद्धेः (खे) पूर्वद्युर्दोहनातश्चने, तदभिप्रायेण निरुप्तामित्युच्यते । यद्वा
ब्रीहिनिरवापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते--‘यदि विभीषाश्मि मोदेऽप-

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिप्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽप्यभित्यमिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने महारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविवोऽस्मिन्नेव कर्षणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्शस्यैवार्थं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपमायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगप्रनुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उकेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये तति कर्तव्या । निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्नैवम् । हविरभ्युदयस्थ निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरभ्युदेति तत्र हविर्निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये तत्रयविहितकाले कर्षोपक्रममात्रेणेषमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निमः ।

तण्डुलोकेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग्पदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः। तण्डुलान्विमजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपपसोरतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ग्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूर्ण्णी वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टित्रयरूपोऽव-
शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वसव्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यभावाद्वैकृती-
भ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कृतो न पदार्थशेन ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृती-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति रादान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिभ्रुतेः ।

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

नहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधश्चरुं शूते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति
चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येत । ततस्तण्डुलबत्प्राप्तयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावादुदके चरुश-
रणसंभवाच्च सांनाय्यिबदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शूतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते चरुं दधनि चरुमिति शूतदधिनी आम्लस्येते । तयोः
प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः
प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्णूत्वेन पदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्पाभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यदाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोकदशादौ कलसिद्धये ॥

गुणस्यास्यापसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो ध्युत्पत्तिशेषाम्यामावृत्त्यारूप्यो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिन्नोके पसिद्धयभावादुद्भिदादिवद्यजित्तामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैव ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविविरिति चेन्न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते । तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते दाक्षास्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवीपसिद्धत्वाद्दर्शपूर्णमासभोः प्रकृतयोरथं स्वर्गफलसिद्धयर्थमानृत्यारूप्यस्य गुणस्य विधिर्न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थाधीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोडौ संपाद्य चतसृणां इधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थायस्तद्युक्तौ वागः साकंप्रस्थाधीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुकलाय साकंप्रस्थाधारूप्यो गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो वाऽनुवाद्गीः ।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनुतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवाद्ः पुंस्कृतोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

नाऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः कृतावेव प्रयाजवत् ।

स्मार्तौकनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं पदिवधो विधीयते । क्रतुः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वीर्चयविधिः)

स्थानेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थ-
 स्थ वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
 अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
 त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य बाधरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नसेतद्वाक्यं
 स्मृतेः मूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्लोपनयनमारभ्याऽऽमरणं पुरुषस्यामृतं प्रति-
 श्लेषेति । तन्मध्यपातित्वात्क्रतावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं
 प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भाव-
 नाऽविधीयते । कर्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन
 प्रकरणेन प्रयानादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तत्रापि विधी-
 यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
 पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
 स्तस्मादन्यक्रत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विध्यतिक्रमे क्रतोरेव
 वेगुप्रयं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगाभि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
 नियमप्रतिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
 मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्ण-
 मासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने
 वेर देवानामव स्यत्येतानि वा अङ्गापरूषि

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्श-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गापरुष्येव संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विकान्तिर्यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विकान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दर्शपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मै समारोहत्येतौ वै देवानां हरी
यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हृष्यं ब्रह्मत्येतद्वै देवानामास्यं यद्दर्शपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविधानी
यो दर्शपूर्णमासयाजी सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति
यजते दर्शपूर्णमासावहरहहविधानिनास्मृतो
य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते हविधान्य-
स्मीति सर्वमेधास्यं बहिष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पुतौ मेध्यौ यद्दर्शपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते
पुताषेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च पौर्णमास्यां च क्षियमुपेयाद्यदुपेयाञ्जिदि-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः
 पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैत् (४) ते एनमभि समनह्येतां
 तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्राज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावत्ते अत्रूतां वरं वृणा-
 बहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यान्ता इति तस्मोत्सद्दशी-
 ना* रात्रिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 क्षुधमन्नत्सद्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्माद्दहरहर्मनुष्या
 अशनमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति क्षुधं भ्रातृ-
 ब्यम् (६) ॥

(पश्यति ताभ्यामहरैदसाव फल* सप्त च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(वर्षापूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेऽद्याद्यास्तिस्र इष्टय ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । तथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकाबाणादिषु क्षुण्णेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य ग्रामस्य मार्ग इति सुखेनाध्यवसातुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां संबन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाध्यवसातुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमध्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतित्वात्तयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीयाद्याः साङ्गानः सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमात्रस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठानं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्बहुधा प्रशस्यते ।

तत्र प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि मणिकन्धकूर्परकक्षादिसंभिरूपाणि पक्षिषु पत्राणि तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्गा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः पक्षिषु, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने' तदुभयं पतिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ चक्षुष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे भ्रुतत्वाद्युद्धयहेतुत्वमप्यस्तीति पराक्रमरूपत्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽर्घ्यं देवयानः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एती वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. ङ. च. 'भये प्र' । ३ क. घ. ङ. 'येन्द्रं प' । ४ 'येद्रं प' । ५ क. घ. ङ. च. 'महेतुत्व' । ६ क. घ. ङ. च. 'गत्वे' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

एतद्वै देवानामिति । साक्षाद्प्रवधानमन्तरेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्त्रं पाषाणस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वज्रेत्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्तौति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रह्रूपाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविर्धानं तदत्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदभिहोत्रं तत्प्रतिदिनं सामं-
मातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजते । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामत्र संपद्यते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरमाविनि सोमया-
गेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अथैकेषामग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सरमग्निहोत्रं हुत्वा दर्श-
पूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्व-
मन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयाग-
विषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजते । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यदिद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यप्राप्तिः पूर्वकाण्डे मन्वा-
पतिर्यज्ञानसृजतेत्यनुवाके प्रपञ्चिता । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोस्तिथिविषयविधि-
मर्थवादनोन्वयति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावहंतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवा न लेभिरे । ततो विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयमपुनश्शो-
भितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव दसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमात्रदर्शनादर्शनाभाङ्गि-
तस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्तः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्य-

(होत्रविषयं साभिधेनीव्याख्यानम्)

न्तात्तु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो हरयते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तयोः कर्मणोर्योग्या न भवन्ति । तस्मात्तावैवेतावुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरित्या शोभितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमासशब्दस्तिथिपरो न कर्मपरः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोभितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव माप्य ऋतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कंचिन्नियमं विधत्ते—

नामावांस्ययामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्जाज्ञियत्वमारुपाधिकया प्रपञ्चयति—
सोमस्य वा इति । अर्चमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, ऋष्यपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्यावेनं सोममभिसमनसेतामाभिमुख्येन संमोगाय गृहीतवत्तौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्रासवान् । एतच्च प्रजापतेस्तयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र व्याख्यातं तथैव व्याख्येयम् । आवाभुभे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवयोरभिभित्याग्नादयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि भागं धारयित्वा पयच्छन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पनसा-
जाद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो इननं यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रुपं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यज्ज्यश्रयन्त ते सामञ्जे-
वाश्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति
यत्रैव देवा अश्रयन्त तत एवेनान्प्र युञ्जि हिं

(हौत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

करोति वाच एवैष योगो हिं करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिह-
 त्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्षम् (१) नह्यत्यप्रस्र-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्येस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिविं गृह्णाति त्रयं इधे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वः (२) वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 र्भते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाञ्जं वै वाजोऽञ्जमे-
 वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयतेऽग्न आ याहि वीतय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्धुताचीं
 यज्ञो देवाञ्जिगाति यजमानः सुम्रयुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 येत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानुच्याम आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धचंमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरत्निः सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुतेऽर्धर्चौ सं
दधारयेव वा अरत्निः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नावेव भ्रातृव्यं कुरुत ऋषेऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुः
प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धर्चौ
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सर्वामाशिषं दुहे (५) ॥

(नर्त्त वीं जायन्ते म वो वाजा लभेत दधाति सं दश च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेवैराध्ववमुदीरितम् ।

अधोत्तरनुवाकैर्हीनं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाके तदनन्तरभाष्यदृष्टे च सामि-
धेनीमन्वा व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्ता-
श्रिताः ।

कल्पः (ल्ये) पुरस्तात्सामिधेनीनां होतृमुपकम्प्यान्तराऽऽह्वनयिमुत्करं च
पवीचीनिं गच्छन्नपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति
पञ्चान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

(हौत्रविश्वस्या सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘सत्यं प्रपद्ये । कृतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विवन्तं भ्रातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । भूर्भुवः सुवः । हिम् ’ [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्माणि वाचिकोऽपराधो मा भूदित्यर्थः । मनसा चिन्तयमानमप्यृतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो मा भूदित्यर्थः । अमृतत्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वप्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरामिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होवा पञ्चदशस्तोत्रसदृशेन वज्ररूपेणानेन कर्मणा द्विवन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विष्मस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वशान्त्वयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामकां लोकास्तान्हिनोमि प्रीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहतरिक्त्वा त्रिरभिर्हिंछत्यानवानमभिर्हिकारादृचमुपसंदधाति य वो वाजा अभिद्यव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुच्छ्वस्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘य वो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताष्या । देवाञ्जिगाति तुम्युः ’ । [ब्रा० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो सुष्मदीया ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिद्यवोऽभितः पूर्वपक्षरूपेणीशरपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्भोजो देवाश्च घृताष्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः पर्वतन्तामित्यध्याहारः । किंचायं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य तुम्युः सुखेच्छुर्भवतु । यदेतदुक्तं विर्हिं करोतीति तदेतद्विद्यते—देवा वै नर्चीति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु सामन्येव संतुष्टाः । ततो हिमितिशब्दमुच्चारयेत् । तेन सामैव कृतं भवति । पञ्चकृत्वः संकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमितिशब्दस्य त्रिरुच्चारणमभिधेत्य त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यत्रैव देवाः अश्रयन्त यत्रैव

(होत्रविश्रया सामिधेनीव्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव साम्न एनान्देवान्प्रयुक्ते होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण तोष्यतीत्यर्थः । पथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया ऋगूपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः । तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “ प्र वो वाजा अभिद्यवः ” इत्येषा प्रथमा । “ आ जुहोत इवस्यत ” इति वा “ खं वरुण उत मित्र ” इति वा द्वयोरन्वयतरोत्तमा । तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन यज्ञस्य नर्समन्तमामान्नस्यति बध्नाति । यथा लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोढुकापोऽस्तद्वयं बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं संतनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्थोरारस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै भोग्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः श्वासनिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्याः पथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्तामशास्त्रविशेषे “ प्र वो वाजाः ” इत्येतस्यामृचि रथंतरसाम्नो गीतत्वादिषुं राथंतरी । रथंतरसामयुक्तेन कर्षणा संपादयितुं शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुकं सूत्रकारेण—“ तृतीयां सामिधेनीं त्रिविगृह्णाति ” इति, तदेतद्विधत्ते—

त्रिविं गृह्णातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः पथमपादमुच्चार्यं तच्छ्रद्धि-
ग्रहः कार्यः । अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्त्रस्य पूर्वार्धं
च संयोग्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोबा यद्विद्येतिशब्दस्य ध्रुव-
माणत्वादिषुं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमपेक्षयोत्तमा । तथा
सामुत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वा-
स्वर्गलोकस्य बाह्वतत्वम् ।

१ स. °धः । यथा प्र° । २ स. °नामृचामा° । ३ स. °भोग्यव° । ४ स. स. °अर्धर्चं ।
५ स. °राधमुप° ।

प्रथमायामृचि देवतादिविशेषाभिव्यक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति
तेयमनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं
प्रजापत्या । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्रजापत्यमन्त्रस्य
प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाऽत्र प्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुत्ते रेतोव-
र्तिनि योषिच्छरीरेऽञ्चति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेतो धीयते गर्भाशये
स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य चरमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—

अम आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सदृशाः
प्रजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति चैत्रादिमाता
वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रतात्पर्यार्थमाह—

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि,
अर्वमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव तात्पर्यार्थः । अनेन तात्पर्येण
मन्त्रस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं 'संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्यस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि
विपत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यज-
मानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्याऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमा
सामिधेनीं सर्वामनूष्य विच्छेदमकरोत्तत्रमन्त्रस्य प्रथममर्धंभुपक्रमेत् । तेन साव-
त्वेनास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता तद्देवापानवायुं पुनरप्यन्तरा
गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(होत्रविषक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सातत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरत्निमिति । कूर्परमारग्य प्रसागतकनिष्ठाङ्गुलिपर्वन्तो इस्त-
मागोऽरत्निः । न च तस्यारत्नेर्मध्ये विच्छेदोऽस्ति तद्दुभयोः सामिधेन्योर्मध्ये
सातत्यमरत्नित्वेनोपचर्यते । यो दोषो अदिदं सातत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति त होता
भ्रातृव्यं यजमानस्यारत्नौ रथापधानं । चतुररत्निपरिमितस्य पुरुषस्यारत्निपात्रपरि-
मितो बालो यथा नीधो भवति तद्दुभुं कुरुत इत्यर्थः । य एवं वंदेति पुनरभि-
धानं पतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सातत्यं विषक्षबोधकापन्धासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

ऋषेः ऋषेर्वा इति । ऋषिर्वाग्निदयस्य व्रष्टा । तादृश ऋषेरैकैकां सामिधे-
नीभिर्भरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निमित्तवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्तर्दितान्वेदान् सतिहासाः परुषयः ।

लेभिरे तपसा पूर्णपशुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति ।

तथा सति भिन्नभ्य ऋषिभ्यः प्रवर्तितारताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेयुरतदानीं
यजमानस्य प्रजया पशुभिरेताः सामिधेन्यो विविधैरश्वियुक्तास्तिस्रमुः प्रजापशुस-
मृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्प्राग्द्वाराय पूर्वस्याः सामिधेन्या उत्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च संदध्यात् । तथा सत्येनाः सामिधेनीः संयोजितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्यां पूर्वोत्तरार्धवै संघातव्याविति शङ्कनीयम् ।
तयोरैकैर्भिवर्तित्वेन होतृप्रयुक्तसंघानमन्तरेणापि स्वरूपतो विद्योगाभावात् । यथो-
क्तस्या संयुक्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वांमादिषु दुहं दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्माऽश्रवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गस्याञ्ज तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ” ॥

दशपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य भ्रूयते—“विः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं
विरभ्यास आदौ पाठितस्य प्र वो वाजा इत्युग्विकेपस्य धर्मः । कुतः । प्रथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

मित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वादकपरत्वोपपत्तेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापत्य-
यादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपादिकस्य प्रचलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्युचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसाम्नाऽग्न आ याहि
वीतय इत्याह रथंतरस्येष वर्णस्तं त्वा समि-
द्धिराङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्येष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत एष वर्णो यदेतं तुचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा
अब्रुवन्नेतेमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
वीतय इत्यस्मिँल्लोकैऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै-
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संबत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संबत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावाद्देऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मिया-
 निति नुमेधोऽभ्यवदत्स भूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयहृष इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेननिमेवाहं षण्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 इषुतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वां समि-
 द्भिराङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यदृचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्त्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निदेवानां दूत आमीदृशनां का-
 न्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्रमैतां स प्रजा-
 पतिरभिं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवेतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतयर्जमानमेवैतया पवयति नमिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधारत्यस्क-

(हौत्राविवक्षयांऽत्रशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

न्दाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्यायथा बहिःप-
 रिधि स्कन्दति ताहगेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरक्षा असुराणां त एतस्यां शं सन्ते मां वरि-
 ष्यते माम् (६) इति वृणीध्वं हव्यवाह-
 नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै परस्ताद्वर्वाचो
 वृणीते तस्मात्परस्ताद्वर्वाचो मनुष्यान्पितरोऽनु-
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदशब्रवीदन्वाहनेवा वरिष्यते मामेकान्वाविशाब्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याद्या व्याख्याताऽद्यन्तविस्तरात् ।

अथाष्टमेऽवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाण्ड एव पठिता--

‘अग्न आ याहि वीतये । गृणानो हव्यदातये । नि होमा सत्सि बर्हिषि’ ।

[ब्रा० का० ३ म० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गृणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दास्यतीति भवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निषत्सि निवीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु--

‘तं त्वा समिन्द्ररङ्गिरः । वृतेन वर्थयामसि । पृहन्तोवा यविष्ठव ’ [ब्रा०
 का० ३ म० ५ अ० २] इति ।

(होत्रविवक्षंयाऽनशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हेऽङ्गिरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाह्वातारं त्वां समिद्धिधुतेन च वर्षंपापः ।
हे यविष्ठथ युवत्तम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्पस्व ।

चतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु अवाय्यम् । अच्छा देव विवासति । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं अवाय्यं देवैः श्रोतुं योग्यमिदं क-
र्माच्छामिमुखीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवासासि विमातं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन ह्ययमानस्य
हविषः सम्पद्गहनसामर्थ्यमुच्यते । पञ्चमसामिधेनीपाठस्तु—

‘इहेन्यो नमस्यस्तिरः । तमांसि दशतः । तमग्निरिध्यते वृषा ’ [ब्रा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्पदिध्यते । कीदृशः, इहेन्यः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तमांसि तिरस्कुर्वन्दशतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तस्व हविष्मन्त ईडते ’
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्पदिध्यते । कीदृशः वृषः कामानां वर्षयिता । अश्वो न देव-
वाहनोऽश्व इव देवार्थस्य हविषो वाढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाम्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्पक्कप्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहदीद्यतं
प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्पमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य पुकतुम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

इममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्भवति प्रेषणार्थं, होतार-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्) ।

माह्लातारं, विश्वेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेत्तीति विश्वेदास्तादृशम् । अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु-

“ समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईडथः । शोचिष्केशस्तमीमहे ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीडथः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु-

“ समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाडसि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिताग्ने त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजति । हे स्वध्वर सुष्टुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाडसि तस्माद्यजेत्यध्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु-

“ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्यत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्ध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाप्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः-“ त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु-

“ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टमापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया मतिभिर्मनीषामिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुषणनानि

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तुष्टु दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा पात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तुचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्रहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तुचः सामत्रयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतिस्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शास्त्रान्तरे वा तास्वृक्ष गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तुषपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृह-
दग्ने इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् ।
आस्मिन्नेव तुच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अग्निरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं भुग्धमासीत् । स्वर्गे समृतंसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु पाको मुख्यं प्रयोजनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमचुः—
इमाधम्यादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छ-
तेति । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि नर्हिषि निषीदेति लिङ्गानृचः प्राथम्याच्च-
प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्ने तुर्धर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति
विभातस्त्वोक्तिर्लिङ्गानृचस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते ।
यद्यध्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे भ्रुतस्तथाऽप्युच्चैःस्थानवृत्तित्वकारित्वेन विभातस्त्वे-
नाऽऽदित्यः भ्रूयते । किञ्च, हंसमन्त्रावसानं कृतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन
भ्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि भ्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रे-
णाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता
शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तदेदितुश्च तदु-
भयशान्तिर्भवति । संरूपां विधत्ते—

पञ्चदशोति । यद्यपि द्वादश पठितारतथाऽप्येकादशैव । एकस्थाः पुरुषमे-
देन विकल्पितत्वात् । तास्तु च पथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

१ क. घ. ङ. च. भूतानि । २ क. च. ङ. च. "सेवनात्पाका" । ३ स. "थाऽपि
तुषस्थामवर्तिष्व" । ४ स. "दित्याः सूच्यन्ते । किं" ।

(होत्रविषयस्याऽवशिष्टसामिधेनेमिन्द्रव्याख्यानम्)

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्रूपत्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चदशस्वन्तर्भूतासु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
त्वादिकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सररात्रिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीयायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपीतरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यंवि-
रोधः ।

आसु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिन्द्ररङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नुमेधश्चेति । नुमेधपरुच्छेपनामानावृत्तिर्ब्रह्मै परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविषयं वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्मध्ये यतरो
ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽत्यन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तावस्मिन्नाद्रे काष्ठे मथनेनार्घिं जनयावेति । तदा प्रथमं नुमेध आर्द्रं
काष्ठमभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्यात्कृममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तद्दिदानीं नुमेधः परुच्छेपं प्रति हे ऋषे त्वमतीन्द्रियङ्गष्टाऽ-
सित्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्विद्वाऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति।
तत्र परुच्छेप उच्यते—उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तत्तेज इति तदुच्यते—घृतशब्देऽपेतः पादोऽनुच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेषु । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
‘तं त्वा समिन्द्ररङ्गिरोः’ इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि ‘घृतेन वर्धयामसि’ इत्ययं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्मपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादार्द्रकाष्ठे मयाऽग्नि-
रुत्पादितः ।

(होत्रविनक्षयाऽनक्षिष्टसामिधेनीः प्रव्याख्यानम्)

वृषणं त्वा वयमित्येतामृचं प्रशंसति -

त्रियस्तेनेति । ऋगाथर्वशिषिनीशन्दैः स्त्रीलिङ्गैर्भूयमानस्वात्स्वित्व-
मेव । अतः पुरुषत्वाय वृषणमृचं ब्रूयात् । तेन पाठमपुंस्वतीः पुरुषशब्दः
सेन्द्रा इन्द्रिययुक्ताः स्त्रीपुरुषमित्यनुरूपाः तेषद्यन्ते । ईदृग्य इत्येषा अपि वृषणवती ।
समस्त्रिरिष्यते वृषण्यन्ते पठितत्वात् । वृषो अस्त्रिरित्येषा अपि वृषणशब्दोपेतत्वाद्ब्रू-
षणवती । तयोरप्येषा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अयामि दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति-

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु
कषेः पुत्रमुशनसम् । तावुभावपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्टवन्तौ-आवयोर्मध्ये संधि-
विग्रहादिकार्येषु कस्य दौत्यमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमहे इति
मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकृदात्परावृत्त्याग्नेरग्निमुखोऽभूत् । ततो
देवानां विजयोऽभूद्दशराथ पराभूताः । एषं विदुषो यजनानस्याप्यनेन मन्त्रेण
स्वविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिध्यमानो अध्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति-

अध्वरवतीमिति । हिनस्तीत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयपादं प्रशंसति-

शोचिष्केश हानिं । मध्यपादसमिः पावक ईडच इति पावकशब्दस्य
पक्वित्वं विस्पष्टम् । अत्र शोचिःशब्देन शोचिंहनुनां रशनीनामुक्तिप्रधिषेत्य
प्रविशमेतद्वाक्यमित्यर्थोदाहरितः । तस्माद्दमयर्चा प्रजापतमेव गोषयति । 'समिद्धो
अग्न आहुतः' इत्येषा कश्चिदध्वरवती । देवाप्यग्ने स्वध्वरेत्युक्तत्वात् । "आ
जुहोतः" इत्यस्याप्यध्वरवती । अग्निं प्रथमध्वर इत्युक्तत्वात् । तयोरप्युचो-
रुक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वाणामृचां प्रशंसनां विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" समिद्धो अग्न आहुतेऽभिज्ञायैकामनुयाजसामिधमव-
शिष्य सर्वमिधमेषोपमभ्यादधाति " इति । तदेतद्ब्रूदि निधाय समिद्धो अग्न इति
मन्त्रं पुनः प्रशंसति-

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अग्न इत्यनेन मूनार्थवार्त्तिना कपरमयेन

१ स. 'परुषण' । २ स. 'सिमिद्धो' । ३ स. च. 'चिनोक्त' ।

(हौत्रविवक्षयाऽत्रशिष्टसामिधेनिमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याग्निसामिधनस्य समाप्तिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविशेषः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिसूचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसामिधामस्कन्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽभ्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरोडाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण प्रतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिद्धेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य विरावृत्त्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षेपेदिति विधिरुच्यते ।

चरमायामूचि हव्यवाहनामित्याग्निविशेषणं प्रशंसति—

त्रायो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽग्नयः पत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवंगुणासिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीध्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाश्लायनेन—“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजपानत्याऽऽर्षेयान्मवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमर्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितपत्ययान्तानामन्वितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरूपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृगवादेः सकाशाच्चेति नापगच्छति । अपि चेदमर्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादर्वाच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संतर्पियजमान इति । तदेतदर्वाक्तवम् ।

१ क. घ. ङ. च. परिधत्ते । २ घ. ङ. च. 'त्याग्निं विशेषेण प्र' । ३ ल. 'रेव वरण' ।

४ क. घ. ङ. च. 'ति। तस्मि' ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वभाविनमारभ्यावांचो वृणीत तस्मादेव कारणाद्धोकेऽपि पूर्वपूर्वभा-
विनः पितर उत्तरोत्तरभाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्नें महा* अमीत्याह महान्क्षेप यद्गनि-
ब्रह्मिणेत्याह ब्राह्मणा ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद् इत्याह देवा ह्येत-
मैन्धत मन्विद् इत्याह मनुह्येतमुत्तरा देवेभ्य
ऐन्धर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्हस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽतूर्ता होतित्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पात्रं जहृदेवानामित्याह
जहृर्ह्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह
चमसो ह्येष देवपानोऽरा इवाग्ने नेमिर्देवा-
स्त्वं परिभूरस्रित्याह देवान्क्षेप परिभूर्यद्ब्रूयादा
वंह देवान्देषयते यजमानायेति भ्रातृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रथममन्त्रस्य निगदस्य स्रगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निमग्ना आ वह्
 सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
 ह्वयत आ चाग्ने देवान्वहं सुयजा च यज
 जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सः इयति सोऽस्य
 सःशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
 इत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
 होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
 सत्त्वं गमयति साधु ते यजमान देवोतत्याहाऽऽ-
 शिषमेवैतामा शास्ते यद्ब्रूयाद्योऽग्निः होता-
 रमवृथा इत्यग्निर्नोभयतो यजमानं परिं गृह्णी-
 यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुह्वर्भूति-
 व्यदेवत्योपभृत् (५) यदद्वे इव ब्रूयाद्भ्रातृ-
 व्यमस्मै जनयेद्घृतवतीमध्वर्यो स्रचमाऽस्यस्वे-
 त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
 देवान्येषाऽवति विश्ववारामित्याहः विश्वः
 ह्येषावतीडासहै देवा इडेन्याभ्रमस्यामं नम-
 स्यान्यजाम यज्ञियानित्याह मनुष्या वा इडे-
 न्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
 तद्यथाभागं यजति (६) ।

(विमानुमदिता इत्याह चनास्मै होतोऽग्निर्देवता एव त्रीणि च) ।

इति ह्रुण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापिननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः सामिधेभ्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य स्रुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति तप्तमे स्वनिति अथ
घतसुषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महाः असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
ष्टुतो विमानुभदितः । कविशस्तो ब्रह्मतरुशितो घृताहवनः । मणीर्यज्ञानाम् ।
रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहुर्देवानाम् । वसतो
देवपानः । अराः इवाग्ने नेभिर्देवास्स्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाय ”
[ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्यन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्नन्त्राः ।
तोषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अभिरिति यदेव यस्मात्सर्वाङ्गुत्याधारत्वेन महास्तस्मा-
न्मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिमानो तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे वेद-
मसावसाविति वीप्सा तेन(नया) भृग्वादीनामूर्षीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवव्यावनेत्यादिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहृतः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेतमग्निमैन्वत पश्वलितवन्तस्त-
स्मादेवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरेन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थतां हिशब्दो द्योतयति—

ऋषिष्टुत इति । शुश्रुवांसः श्रुताभ्ययनसंपन्ना जात्या विद्या विद्यया
विबुधाः कथयश्च भवन्ति । तेरयमनुभदितस्तोषितः शस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण संशितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छ्रवासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छ्रवासादूर्ध्वं पठनीयानां
घतसुषुणां निविदामर्थं दर्शयति—

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य छुगोदापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

प्रणार्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रतिद्वम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातात्तरमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नातिक्रामति तस्मादयमनूर्तो हेतेत्पुच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्सूर्णीर्हव्यवाहित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्धय ऊर्ध्वमुच्छ्वासां कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति--

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशां जुह्वामिवास्मिन्हविष्पक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुह्वच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवद्वृढमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानारान्नेभिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुष्टयीं निविदि
देवयत् इति पदं शास्त्रान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
आतृभ्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्मै देवयते यजमानाय । एत-
त्पदप्रयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभो भवति । तदेतद्भातृ-
भ्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्मै यजमानाय देवानावहेत्येतावदेव
वाक्यशेषात्तेनैवैतन्नं यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः--“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्चैर्यदेवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्द्राग्नी आवहेन्द्रमा-
वह महेन्द्रमावह देवां आज्यपां आवहाग्निं होत्रायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चामे देवान्बह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिगदो मन्त्रकाण्डे समाप्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति--

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्येतावह देवता एव तद्यथापूर्वमुपह्वयते, इति ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वयागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याधारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्य-
भागदेवं सोममावह । पौर्णमास्यागमावास्यायां च प्रथमपुरोडाशदेवमग्निमावह ।
पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चायांऽऽवहेतिपद-
मुच्चैरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्या-
यामसांनाश्विनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतभियः तांनाय्य-
देवमिन्द्रमावह । गतभियो महेन्द्रमावह । आज्यपान्प्रयाजानुयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो-
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सापश्र्पातिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज
एव देवानभिप्रेत्य त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनं कर्तुरग्नेर्महिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वशोऽप्यं सर्वदेवमहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुयजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्पापणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांशु-
हेत्युच्चैर्भदेवत्यो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्णवग्नीषोमाणां विक्र-
स्ताभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

आग्निमम इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदनाज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवो तथा प्रधानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतज्जिगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ आग्नि इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संशयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽमपत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुचावादापयत्यग्निर्होता वेत्त्वित्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जहूपभूतो सुचावादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जुहूपभूतावादापयत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापनानिगदस्य च व्याख्यानम्)

मध्वर्योः सूचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन युक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्त्रुचो-
रादासनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाप्नातः । तस्य पाठस्तु-

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवतीमध्वर्यो स्त्रुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । इंडायेहै
देवास् इंडेन्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाभ यज्ञियान् ” (वा० का० ३
म० ५ अ० ४] इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रब्राह्मण आम्नातम्-“अग्ने
यष्टरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेत्तु होमकर्म
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । प्रकृतमनित्रं फलदा-
नरूपमममदक्षणं यस्मिन्होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमकर्म जानातु । न केवलं देव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
यस्य स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र वर्तामहे । अतो वयमपि होमकर्मज्ञानवन्वस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽध्वर्यो घृतपूर्णां रुरुं जुहुमास्यस्वाऽऽक्षिप स्वी कूर्वित्यर्थः । कीदृशीं रुरुं,
देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वान्सर्वा-राक्षस-
रुताग्निघ्नान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । इंडेन्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारप्रियान्पितृन्ममस्कुर्मः । यज्ञियान्व्यज्ञप्रियान्देवान्मजाप ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति-

अग्निर्होतेति । देव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वरथ सज्जाप
इत्येतद्दर्शयति-

स्मो घयमिति । ददात्वित्येतद्दशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
दर्शयति-

साधु ते इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्योपरि षोऽग्नि
होतारमपुथा इति किंचिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यार्थमर्थः-हे यजमान यस्त्वमग्नि
होतारमपुथा होतृत्वेन घृतवानासि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तमिंशं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति-

यद्भूयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान्

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगः ननिगदस्य च व्याख्यातः)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं पृथग्निः इति । अपि नूयात्तदोभयोः पार्थवोयजनानोऽग्निः पापरिगृहीतो भवेत् । ततो दाहाधिक्येन श्रियेत । तस्मान्छास्वान्तरपाठो नाऽऽदत्तव्यः ।

यद्यपि जुहुवभूतो द्वे अपि आदानन्धे तथाऽपि तयोः समं प्राधान्यं विचार्य जुहुवा एव प्राधान्यं द्योतयितुं स्तुचमित्येकवचनेनैव पठनीयमित्येतदर्थं यति—

यजमानदेवत्येति । स्तुचावित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि समप्रधाने इव यदि नूयात्तदा यजमानसमानं भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभूतमुपेक्षितामिषतिरस्कर्तुं जुहुवाधान्यायैकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गहि जुहुवा इवोपभूतः कश्चिदपि साक्षाज्जोपसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या युक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिधेयमित्येतादृशं यति—

देवायुवामिति । ईडेत्यादिशब्दैर्विबक्षितं दर्शयति—

ईडामहा इति । देवता यजनीत्येतुलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्मनस्यतीत्येतदपि दृष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उपचरितस्तं भागमननिकम्प्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य प्रतुर्थपादे चिन्तितम्—

“चातुर्मास्थानिदिष्टेषु निर्गम्यप्राज्यपानिति ।

विक्रियते न वाऽऽज्येऽपि किं स्यादप्यप्राज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यदेत्येवं स्यात्प्राज्यपान् ।

द्वयद्वयोक्तेराद्यः स्यादधिपानिदधिप्राज्यपान् ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तराभिधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥

चातुर्मास्थेषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकरायाद्द्विजोषणमिगमा अतिदिष्टाः । तत्राऽऽज्यपशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह ” । “ स्वाहा देवाः आज्यपान् ” । “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिया भ्रामानि ” । “ देवा आज्यपा आज्यमजुषन्त ” इति । तत्राऽऽज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्पान्नोति । कुतः ।
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं तर्पिथ दधि चेति ब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्द्विष्ट्वं नास्तीति दध्मेव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पृषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव इधिरिति पृषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेतनादाज्ये पृषत्ता
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव द्विष्ट्वादिदध्याज्यपक्षोपेता एव निगमाः
पठितव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसंज्ञे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रींस्तुचाननु ब्रूयाद्वाजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानु ब्रूयाद्वाज-
न्त्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रतिं धापयति त्रिष्टुभा परिं दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुमिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभेवास्मा इन्द्रियं परिं गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिं
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानु ब्रूयाद्द्वैश्वस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रतिं धापयति जगत्या परिं

(काम्यसाभिधेनीनेमिच्छितामिधेनीनामभिधानम्)

दध्याज्जागता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैश्यो यजते जगत्यैवास्मै पशुपरिं गृह्णात्येक-
 विश्शतिमनुं ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 र्विंशतिमनुं ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चमकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनुं ब्रू-
 यादन्नकामस्यं त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 चिराजैवास्मा अन्नायमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनुं ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगनुष्टुच्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनुं ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनुं ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुगि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुपैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनुं ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचैत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दास्यनुं
 ब्रूयाद्बहुयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दा-
 स्यवरुद्धानि यो बहुयाज्यपरिमितमनुं ब्रूयाद्-
 परिमितस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसामिधेनैगित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

(काम्येति प्रतिष्ठित्यै पशून्सप्तचत्वारिंशदश्वम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं पवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमित्तिक्यः काम्याश्च सामिधेन्य उच्यन्ते ।

एव राजन्यं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

त्रींस्तुचानिति । प वो वाजा इत्येका विरावृत्तत्वात्(ता)। अग्न आयाही-
त्येकस्तृषः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विरावृत्ता । एवं त्रयस्तृषाः । तेन
तृचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्तान्ब्राह्मणादींस्त्रीवर्णां राजन्यस्यानुकूलान्करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते-

पञ्चदशानु ब्रूयादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश सामिधे-
नीभ्योहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवायं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तुचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्येवाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिपत्तवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते-

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्संबन्धीन्द्रित्पत्त्वम् ।
राजन्यस्य युयुत्सत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते-

यद्दि कामयेतेति । आजुहोव दुवस्येतेत्येवा गायत्री । तत्तद्वितुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवचनानिष्पत्तेस्तस्य गायत्रीत्पत्त्वम् ।

वैशं निमित्तीकृत्य विधत्ते-

सप्तदशानु ब्रूयादिति । "समिध्यमानो अक्षरे" "समिद्धो अन्न आहुत"
इत्यनयोर्मध्ये "पृथुपाजा ३ मर्त्यः" "व१ स० १० यतस्सुचः" इत्येतयोर्वाच्ययोः
प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्यानिष्पत्तिः । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैशयोरुत्पन्न-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तादीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येनां परिधातीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाय पशुकामत्वं पसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्धिरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
इडे अग्निमित्यादिके । अथाग्र आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति त्रय-
स्तुवाः । ५ अग्निमिधेत्यादिके । पृथुवाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दश-
सम्प्रास्तिस आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कार्येषु एतासां मथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरपेक्षिता तदाऽऽम्नातायाः प्र वो वाजा इत्य-
स्था उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्र आयाही-
त्यादिकं षधाम्नातं पठितम् । तत्र समिध्यमानसामिद्धवयोर्मध्ये त्वामग्र
इत्यादिका उदाहृताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्वते
तत्प्रमाणवतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *धाट्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानस-
मिद्धवयोर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो द्रष्टव्यः । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतिमिति । दशक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजसिंशदक्षरत्वम् । तच्छब्दानु-
ष्ठानेनाक्षस्य लभ्यत्वात्तस्य छन्दसोऽक्षत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतिमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्वस्त्वमनुष्टुमः ।
वाचि सर्षपां छन्दसामन्तर्भावाद्नुष्टुवितरच्छन्दतां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतिमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्ब्राह्मणत्वम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र स पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

१ स. च. शत्यक्षस्य । २ क. व. ड. च. मानेद् । ३ क. व. ड. च. मानेद् ।
४ क. ड. या उ ।

(काम्यसामिधेनीनिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

अतुश्चत्वारिंशत्तमिति । पुनः फलान्तरायं विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्तमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाश्सीति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरभीषोमीयादिवशु-
भिरेन्द्रवायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः तदनपरे
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरूपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य त्रीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
'समिध्वमानः प्रथमोऽनुषर्षः' इत्येवा त्रिष्टुप् । 'त्वामग्रे ष दिव आहूँ
कृतेन' इत्येवा जगती । एतदुभयं समिध्वन्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीस्तृचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशत्तमनुब्रूयादित्यन्ते वः
संख्याविशेषस्तत्र स्वेच्छैव नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते—अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकरण्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र पीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतायुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदशयेनैतदिकल्पते ॥

विकृतौ साप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाचलात् ।

पाञ्चदशयावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः” ॥

अनारभ्य श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । प्र वो वाजा अमि-
द्यद् इत्याद्या अग्निसामिधेनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदशं पूर्ववत्प्रयेन
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पाञ्चदशं
साप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः—विकृतावेव साप्तदशं निविशते । प्रकृ-
तौ पाञ्चदशेनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्च-
दशसंख्याव्यपेक्षयोः समानकल्पत्वादर्शरोधाभाव इति शङ्कनीयम् । पाञ्चदशे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदशमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वव्यायोऽस्ति । साप्तदशस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

१ स. “जिनं निमित्तीकृ” । २ क. घ. ङ. च. “भिरे” । ३ स. “कल्पते” । ४ स.
“कल्पेया” । ५ स. “इत्येवान्ययोः” । ६ क. घ. ङ. च. “समाह्वय” ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामधिवानम्)

तत्रैवाप्यञ्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृताद्युत ।

पूर्ववज्जेन संकोचान्त्रिये नैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्क्रीपीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्मान् समत्वतः ” ॥

सप्तदशमनुष्णयद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदशं पूर्वन्वायेन विकृति-
गाभीति चेन्मेषम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदशस्य
वैश्यस्यातिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च तुर्वत्तं, नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां पबलम् । तस्माद्वैश्यनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृतावबतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽप्युदाहरत्—‘वमसेनापः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेभ्यमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृ-
ताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य वमसस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृताविव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदशं वैशुभादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्तवाज्यभागवत् ।

सामिधेन्यश्वोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैशुभे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाप्नायते—“सप्तदश सामिधेनीरनुष्णवात् ” इति । तथा
वैशुभेऽध्वरकल्पायां पशौ मित्रविन्दायामाश्रयणेष्टयादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । अद्यप्यनारभ्यादीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदशेनावरु-
द्धत्वादिकृतिष्वेतन्निविशते । तथा सति वैशुभादिविकृतिष्वनारभ्यवादमाप्ताः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयान्यभागवत्कलु-
प्तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्वोदकं लोपयन्त्यो वैशुभादेरपूर्वकर्मतां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादमाप्तमनुष्ठयति इति प्राप्ते ब्रूयः—वैशुभादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवत्तं विधीयन्ते, किंतु चोदकमाप्तास्ता अनुष्ठय साप्तदशं

१ क. ‘नित्येने’ । २ क. व. क. च. ‘त्कामिन्यते’ । ३ क. घ. क. च. पुनर्विहि’ ।

४ क. व. क. च. ‘पि पा’ ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदशयं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नतिविधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदशस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोधय तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुसंबन्धं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदशपरग्रहत्वेन विकृतिषु सर्वासु प्रवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्सिद्धेः । तत्र साप्तदशस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधी विकृति-संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिर्वैमृधादिषु साप्तदशस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु षोडशमासस्य पाञ्चदशस्य वाचकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबदुपसंहारो न त्वाच्यभागवदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासप्रकृतित्वतः ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्वमभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

त्रित्वं न पूणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमनाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ”

दशपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीविधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमस्त-
थाऽत्रापि प्रति प्रति ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृत्त-
रागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायामभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमाम-
न्वाह त्रिरुत्तमाम्” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यास-
पक्षेऽपि यावत्कृतवोऽभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्णते तावत्कृतवः प्रथमोत्तमे
अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य त्रिरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न
हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चद-
शसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथा सति तद्विधाया प्रथमोत्तमे
त्रिरभ्यस्य षण्णामृषामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ।

१ ल. °तुप्रवेश प° । २ क. घ. ङ. च. °दृश्यं प° । ३ ल. निवेशः । ४ क.
°रणपाठेन° । ५ क. घ. ङ. च. °तिसं° । ६ क. घ. ङ. च. अन्यस्या° । ७ घ. ङ.
°पूर्ता पूर्वं तावद्भागम्° । च. °पूर्ता पूर्वं तावद्भागम्° । ८ क. घ. ङ. च. °दभ्यासाग ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थपकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणा-
मुपवीतं देवानामुपं व्यथते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्कौञ्चम-
न्वाहांऽऽसुरं तद्यन्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तरानूच्यं सदेवत्वाय विद्वांसो वै
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समरुक्षन्नन्तर्वेद्यन्थः पादो
भवति बह्वेद्यन्थोऽथान्वाहाध्वनां बिभृथै
पथामसंरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चेवापरिमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याश्चैव पशुनारण्याश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि जं-
यति देवा वै सामिधेनीरनूच्यं यज्ञं नान्वप-
श्यन्त्स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयन्ततां
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्त्यस्तूष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्यावारविशेषयोरभिधानम्)

भ्यनकत्यल्लक्षो भवति य एवं वेदाथो तपंप-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः (३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्व्याभ्यां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्वैचयेन्मनसाऽऽ धार-
 यति मनसा ह्यनाप्तभाष्यते तिर्यञ्चमा धारय-
 त्यच्छम्भट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽतीयेतामहं
 देवेभ्यो हृष्यं ब्रह्मीति वागंब्रवीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमेता* सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दूतीरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्सलु
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यंब्रवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुहति मन इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्त्यै परिधीन्सं माष्टिं पुनात्येवैना
 त्रिमंध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि
 जयति त्रिदक्षिणाध्यं त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
 त्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पस्थानस्तानेवाभि
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उपं दधाति सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्तारविशेषयोरभिवानम्)

इव (६) वै सुवर्गा लोकः सुवर्गमेवास्यै
लोकं प्र रोचयत्यजुमा धारयत्यजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानामजायस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै यं कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वासमाज्जिह्वं नयति ताजकप्र मीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमाधार्य ध्रुवा* समनक्त्यात्मजेव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निदेवानां दूत आसीद्देव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमेता* स प्रजापति-
ब्राह्मणमब्रवीदेतद्वि ब्रूहीत्या श्रावयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाव तदब्रवीदग्निदेवो होतेति य एव
देवानां तमवृणोति ततो देवाः (८) अभव-
न्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति यद्ब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यद्ब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यद्ब्रा-
ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न.परोच्यः (९) ॥

(वा आरण्याश्चाव रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽब्रवीदक्षिणाध्वं नय
इव ध्रुवा देवार्थत्वारिशुचं) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिक्यः सामिधेन्यः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतृनियमविशेषोऽध्वर्योराधारविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ नावद्यागकर्तृणामुपवीर्त विधायं प्रस्तौति-

निवीतमिति । यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ ब्रह्मसूत्रेण वक्ष्णे वा धीयेते
संवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् ।
तस्माद्दक्षिणोऽपि निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीमतेऽध-
स्तात्क्रियते यत्र तत्प्राचीनाधीतम् । तच्च पितॄणां कर्मणि प्रशस्तम् ।
अत एव शिष्टाः प्राचीनाधीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उपधीतस्य लक्षणं
स्वाध्यायब्राह्मणे समाप्नातम्- 'दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सम्बमिति यज्ञो-
पधीतम्' इति । तच्च देवानां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्याया-
दिकं तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते-

उप व्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवत्वस्ममेव देवविह्वमेव कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपवीर्त विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

न्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-
न्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-
न्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

न्नन्वाहेति । आसीनो नानुब्रूयात्किंतु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलना-
भावाद्वा प्रतिष्ठा । अत्युच्चध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते-

यत्कौञ्चमन्वाहेति । यथा कौञ्चालयः पक्षिविशेष उच्चध्वनिं करोति
तैस्तद्वत्ते सत्यासुरं भवेत् । मनुष्यास्तुपविश्य मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः
सोऽपि बर्ह्यः । मध्वमध्वनेर्देवप्रियत्वात्तथैवानुवचनं कार्यम् । अपरं कंचिद्वि-
शेषं विधत्ते-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्जाधारविशेषयोरभिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तनं प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन पन्थानस्तान्बिदुषः पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्संरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
अंशो मार्गकृतः संरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादाविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्व्येतेषु पर्यायेषु प्रथमेनान्तःपादप्रसंसा द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा ह्येवाः समाहिताः । अथाऽऽर्चयवसौवाचारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनिरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु न्वापु-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कमप्यनुच्चार्य तूष्णीमेव ऋजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्तव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽत्रापि तूष्णीमनुष्ठितः प्रथमाधारोऽनन्तरभाविनो यज्ञकर्त-
व्यस्मानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपयस्य भुवेण पा-
त्नापत्यमाधारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावादयो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तमेवाऽऽधारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यप्रतिमानमाधारस्य
प्रयोजनं, किंतु बहौ प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्देदं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनिगमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

अल्लक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमल्लक्षः पारुष्यरहितः सेहो-
पेतो भवति । आचारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारणैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्त-
र्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ सुवेण ध्रुवाया आष्यमादाय वेदेनोप-
भ्याऽऽसीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन्क्षिणाप्राञ्चमुजु-
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधमकाष्ठानि तस्स्पशयति’ इति । वेदेनो-
पभ्य सुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ सुव-
द्युक्कहस्तमन्तः पसार्य ज्योतिष्मति वल्लो घृतं क्षारयन्तदघृतं सर्वसामिधेनीकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा प्रजापतेर्यज्ज्यानं तदेताद्विधत्ते-

यदेकयेति । यद्येकामृचं पठित्वाऽऽधारयेत्तदानीमेकैव सामिधेनी तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिप्रभृतिभिरङ्गिभरावारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्त्वान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋकनात्ता ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमीदरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सेवाऽऽधारयेन्मनसोऽप्रतिहतगतित्वात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्सर्वं मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

क्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
त एव सूत्रकार आचारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्—‘ ऋजू प्राञ्चो
होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा ’ इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यञ्चेति । क्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्तवम् । प्रतीची-
मारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्मा एव समिध उपरि घृतं पतेत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बट्कारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बट्कारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमिरतंस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्य मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सेवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते—‘ अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ’ इति वाक्येन । ततो वाक्य मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याधारविशेषयोरभिधानम्)

हविर्वहननिर्णयाय प्रभं कर्तुं प्रजापतिं पाप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमनवीत्—
हे वाक्त्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागन्नधीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा मा जुहोत्विति । तस्मादाधारं प्रजापतये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ध्मसंनहनैः सह स्फैर्कंते स्फैर्वाऽऽग्निध्रोऽनुपरिकाम-
न्परिवीन्मथापरिधि तमन्वद्यं त्रिस्रिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फेन
सहितैरिध्मसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधान्तसमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिमध्यममिति । प्राणानानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं प्रसिद्धं, स्वर्ग-
लोकमलोकन्नलोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
नय इतरयोः प्रातिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तूयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

त्रिरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयवद्-
भ्यारूपेयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संवसरं
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वत्र विहितं तिर्यश्चाधारमनूद्य प्रशंसति—

आधारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
रायामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यगाधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा सूच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्दृष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

ऋजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्तव्यं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणवायुश्च इदयमारभ्य मुखे निःसरन्मामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन ऋजुरेव भवति संततश्च भवति । अतः प्राणस्यान्नस्य च संतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षतामवकाशाभावाद्दृष्टतिर्भवति । ऋजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्तव्यं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्त्रं यथा भवति तथाऽऽधारयेत् । तेन वक्तृत्वेनास्माद्यजमानात्प्राणं वामादिपार्श्वनाडीषु प्रविश्य वक्तृत्वं प्रापयति । तेन श्वासोपरोधेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आधारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधारस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्जनादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां व्याख्यायमानत्वाद्भवन्मैत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे युक्ता एतद्विधयः । इह तु तदनुवादेन प्रत्यभिज्ञाप्य तेष्वृजुत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्तदोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादानुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽभिर्देवो होता देवान्यक्षाद्दिवाऽभिकिंत्विमनुष्वद्भरतवदमुवदमुवदिति यथार्थेथो यजमानः ” । इति “ इत ऊर्ध्वानध्वर्मुर्बृणीतेऽगुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य यादृशान्यार्थेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्तव्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तावे त्वार्थेयं वृणीत इति होतृकर्तृकमग्निविषयं वरणमुक्तम् । तयोरयं विशेषः । अर्वाऽऽमारभ्येत ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युवृणीते । होता तूत्तममारभ्याभस्तनान्वृणीते । तद्यथा—मार्गवध्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके तु मनुष्वद्भरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदभिवदूर्ववदप्नवानवध्ववनवद्भृगुवदिति प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

१ ख. °नमसीत्यां । २ ख. गुणविशेषा वि° । ३ ख. °ध्वगमासीनं होता° । ४ ख. °कित्वान्म° ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । दिविधो अग्निर्मानुषो देव्यध्वेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । त च देवानां हविर्वहनेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो देव्यः । त चान्यत्रापि श्रूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विभुषो भागधेयम्’ इति । त चासुराणां हितमाचरंस्तदीयो दूत आसीत् । तावुभावावयोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्नमाभिलक्ष्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । देव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादासुर इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयोर्भेधे ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषाग्ने त्वमेव दूत्यमहंसि । तस्मात्त्वमेव मागे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्सर्वमिति तदुच्यते—होतारं प्रत्यध्वर्युराभावयेति प्रयुङ्क्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथ्यते—हे देवा इदं यजमानसंबन्धि हविर्दानं शृणुतेत्येतमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे होतस्त्वां प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुत्तेन देवानां श्रवणं यथा भवति तथा हौत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । आसुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्यनुकत्वात्सौ वाक्यादिकं मा ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निवरणं कृतवांस्तस्माद्देवा उरुकृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः । प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणाब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिकं इति अभिविषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽग्निज्ञो ब्राह्मणस्थैर्वाऽऽधिक्यं ब्रूयतेन वक्तुः स्वस्थैर्वाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य पराभववचने स्वस्थैव परामव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभवविषयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्द्रष्टव्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैश्वदेव्यादकः ।

अपूर्वत्वात्प्रकरणान्तः कृतोर्वा विधीयते ।

१ क. व. क. “ति विधिषु यं प्रति प्र” । २ क. प. क. च. “वोऽनुवा” ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याचारविशेषयोरभिधानम्)

प्राप्तं निर्वीतं मर्त्येषु पायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधिवेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र निर्वीतस्य पूर्वं मानान्तरणा-
प्राप्तत्वादिधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निर्वीतं मनुष्याणामिति पठथा पुरुवार्यत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवस्त-
र्षपुरुवार्य इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रद्वैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्याविध्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निर्वीतमित्यपरः प्रकारः । प्रकरणनलाद्यागधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीपादिवहृत्विग्धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाहार्यदानादि तद्धर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निर्वीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते न्यूनः—अत्र प्रतीयमानं निर्वीता-
दिकं वातोविषयं न तु त्रिबुत्सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
णत उपवीयित्यनेन सहशत्वात् । वस्त्रस्य च निर्वीतं सौकर्याय
प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकास्मिन्पार्थे वस्त्रमधः पतेत् ।
अतः प्राप्तेऽर्थं मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कृत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गत् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्रोपवीतविचारार्थ-
वादत्वेन निर्वीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमयुक्तम् । निर्वीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्वैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुक्त्वेन(ण) स्तारकं निर्वीतम् । तस्मादर्थवादः । उपव्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं पथमकाण्डस्याऽऽथानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव पथमपादे चिन्तितम्—

“ उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गन्ताऽथवा ।

दर्शाङ्गता प्रक्रियेषाऽवान्तराऽतोऽस्त्विहाग्निमः ॥

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

लिङ्गनादग्नेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दशाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके सद्यसाहममोरनु-
वाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाप्नोतम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्ने महौ अस्ति ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—“ निवितं मनुष्याणां पात्रीनावीतं पितृणामु-
पवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वव्यायेन सामि-
धेनीप्रकरणास्थावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेत् । निवि-
द्वब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महाः अतीत्यादिभिर्निविदाक्यैरग्नेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आविद्यन्ते । अत एव निवंचनमेवं भूयते—निविदङ्गं न्य-
वेदयन् । तन्निविदां निवित्वम् ” इति । ननु तस्याभिष्यतेऽग्निर्याभिर्कृग्भिस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनदारेणाग्न्यर्था इवेति चेत् । भवतु
नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत् । काम्यसामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिधितः प्रक-
णस्य प्रबलत्वात् । तस्मादिह पद्याजन्यः साभावान्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ त्वार्थमुत दशार्थमुपव्ययत इत्यदः ।

त्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥

दशार्थं प्रकरणाङ्गि स्थात्तिद्धिरन्यथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ” ॥

“ यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य लिङ्ग-
बद्गुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माथमुपवीतमिति चेत् । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिपेनीषु होतृनियमविशेषास्वर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

भिहोत्रं तस्मिन्दिनेऽप्येव हूयते । तत्र प्राचीनाचीती दोहवेदिति विधानं तस्य
स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनुदितम् । अतो ङिङ्गान्भासेन नाथासंभवात्प्रकरणादसं-
पूर्णाभासाङ्गमुपवीतम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ कजुत्वादय आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ” ॥

इदं पूर्णाभासयोरान्नायते-‘ कजुमाधारयति, संततमाधारयति, आधारमा-
धारयति ’ इति । तेषामनुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्थस्वैकत्वादिकल्प इति
चेत् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्तद्दानुष्ठानसंभवाच्च न विकल्पः ।

तत्रैवान्यथिचिन्तितम्-

‘ आचारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्निमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽस्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ’ ॥

संततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेन्नैवम् । आ-
(वा) र्यमाणान्यविन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च यथागाथा-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि
कर्मैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याचारार्थं यदायं
शुद्धा गुहीतं तत्तर्षं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये^१ पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रयुकं पूर्वकालव-
र्तित्वज्ञातार्थं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत् । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ क. व. क. अ. 'भावेन । २ ल. 'तदार्थमे' । ३ ल. अ. 'ति कर्मवे' । ४ क.
, क. 'य. यावदाज्यं होतव्यं तत्संततैराह' । ५ क. व. क. 'वेऽपिच्छेदेन पा' ।

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 1896

Call No. S52V22
Tai/Aga

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title—Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.